بنەما تیۆرییەکانی
جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور

خەبات عەبدوڵلا

Aram kerkuky
www.iqra.ahlamontada.com

حکومەتی هەرێمی کوردستان
وەزارەتی ڕۆشنبیری
بەڕێوەبەرێتیی گشتیی چاپ و بڵاوکردنەوە
زنجیرەی (٢)

بنەما تیۆرییەکانی
جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور

2001

خەبات عەبدوڵلا

بنەما تیۆرییەکانی
جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور

پێشکەشە بە:-

- دایکم
- هاوڕێم (شاسوار محەمەد مستەفا)ی جوانەمەرگ

ناوەڕۆك

بەشی سێیەم: عێراق و تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن

بەشی چوارەم: کوردستانی باشورو تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن

پێرستی نەخشەکان

پێرپستی خشتەكان

بەرایی..

بۆ من، هەروەکو بۆ زۆر کەسانی تریش، سەرەتای نەوەدەکان و سەردەمی راپەڕین، سەرەتای گواستنەوەیەکی نەوعی بوو لەنێوان دوو دنیای جیاوازدا؛ دنیای چەند ساڵەی وتنەوەی وتارە شەرمن و ترساوەکانی سەر ئەو لاپەڕە بچوکانەی کەهەر پاش درکاندنیان لای هاوڕێیانی تەریقەت، وەکی کاغەزی چوکلێت چرچ و لۆچ دەکران و بەدزییەوە گڕییان تێ بەردەدرا. پاشان دنیای راپەڕین، ئەو دنیایەی کە وەکو سیماکانی خۆی دەبوا بەپەلە هەرچی نەوتراوە بوترێت، هەرچیش نەنوسراوە بنووسرێت.

نووسین بۆ من تەقاندنەوەی ئەو خەفە بوونە یەکبینەیەی پێش راپەڕین بوو کە خەریك بوو دەیخواردمەوە. هەر بۆیەشە بەهەمان شەرمی پێش راپەڕین، بەڵام بە تووڕەبوونێکی بێ سەودا دەستم دایە نووسین.

ساڵی ١٩٩٣بوو... وردە وردە لەپاڵ نووسینی وتارو لێکۆڵینەوە رۆژنامەوانییەکاندا، دەستم کرد بە نووسینی ئەم لێکۆڵینەوەیە. ئەگەرچی ئەم لێکۆڵینەوەیە زادەی راپەڕینە، بەڵام خەونێکی دێرینی پێش راپەڕینمە. ساڵی ١٩٩٤ لەیەکەم رەشنووسی بوومەوە، هەستم کرد کەلێنی گەورە گەورەی تێدایە جارێکی تر بەسەریدا چوومەوە هاوینی ١٩٩٥ پێش ئەوەی لەدەست شارەکەم هەڵبێم، رەشنووسی دووەمیم بەئەنجام گەیاند.

کە گەیشتمە خۆرئاوا، ماوەیەکی زۆری ویست تا کەمێك ئاسوودەیم چنگ کەوت، ترسی سانسۆری جەندرمەش نەوەك ریسەکەم لێ بکەنەوە بەخوری، تا

درەنگانێك نووسینەکەم هەر لەناو ئەو زەرەفە نایلۆنە رەشەدا مایەوە کەپاش ماڵئاوایی کردنم، دایکم لەوناو جلەکانی خۆیدا بۆی پاراستبووم.

ساڵی ١٩٩٨ رەشنووسەکەمم بەهۆی هاورێیەکی دڵسۆزەوە کەوتەوە دەست. لەکاتی هێنان و گواستنەوەیدا چەند لاپەرەیەکی گرنگ و ناوی چەند سەرچاوەیەك ون ببوون. کە کەوتمەوە بەسەرداچوونەوەی دیسانەوە هەستم کرد کەلێنی زۆری تێدا ماوە، بریارمدا بەیەکجارەکی واز لەنووسینەوەو چاپکردنی بهێنم. بەڵام خەمی رۆژە تووشەکانی بەرچرا نووسین و سك هەڵگوشین و دیق کردن بەدەست نەبوونی سەرچاوەو دانیشتنی بێ پەرِوای ناو کتێبخانە گشتییە ساردوو سرەکەی سلێمانی، هەموو ئەوانە وایانکرد دڵم نەیەت لێکۆڵینەوەکەم بتاسێنم.

هەرچەندە بیرۆکەی بنەرەتی لێکۆڵینەوەکە تائێستاو بۆ داهاتوویەکی دووریش بیرۆکەیەکی زیندووە، بەڵام دڵنیام بەشێوەیەکی گشتی لێکۆڵینەوەکە لەرووی ئەکادیمییەوە کەلێنی تێداماوە، گەردەستم بکردایەوە بەنووسینی شێوەیەکی تری دەبوو.

خۆزگە خوێنەر بەچاوی ئەو ساڵانەوە لیی وەردەگرتم کە لێکۆڵینەوەکەی تێدا نووسراوە، دەشزانم ئەوە داواکارییەکی تەعجیزییە، بەڵام هیچی تریشم پێ نەکرا.

ئەڵمانیا- هانۆڤەر

دیسەمبەری ١٩٩٩

پێشەکی

یەکەم: چوارچێوەی تیۆریی بابەتەکە

ئەگەرچی جوگرافیا بەیەکێک لە کۆنترین زانینـەکانی مـرۆڤ دادەنرێـت، بـەڵام دارشتنی پایەکانی لـەچوارچێوەی زانسـتێکی سـەربەخۆدا تـانیوەی دووەمـی سـەدەی پێشوو سەرەتاکانی ئەم سەدەیە بەئەنجام نەگەیشت.

لەو سۆنگەیەی کە توخمە جوگرافییەکان پایەی سەرەکی هـێزی هـەر دەوڵـەتێک پێکدێنن، زانستی جوگرافیا توانی ببێتە ماکی سەرهەڵدانی ئەو تیۆرییانەی کە لەهێزی دەوڵەتو چۆنێتی پاراستنی قەوارە سیاسییەکان دەکۆڵنەوە، بۆیە پەرەسەندنی تیۆری دەوڵـەت، هـێزی دەوڵـەت، هـێزی نەتـەوەییو سـتراتیجی نەتـەوەیی، پێبـەپێی پەرەسەندنی زانستی جوگرافیا، ئەوانیش پەرەیان سەندو پەلوپۆیان هاویشت. هەر لێرەشەوە سروشتە جوگرافییەکانی هەر دەوڵەتو قەوارەیەکی سیاسی بوونە بناغەی هـەر لێکۆڵینەوەیـەکی سـتراتیجیو بـەو پێیـەش تیۆرییـەکانی جوگرافیـای سیاسـیو پاشانیش لەگەرمەی جەنگی جیـهانی یەکـەمدا تیـۆری جیۆپۆلـەتێکو ئینجـا چـەمکی ئاسایشی نەتەوەیی وەکو چەمکێکی سـەراپاگیر کەدیسـانەوە توخمـە جوگرافییـەکان رۆڵی سەرەکی لەدارشتنیدا وازی دەکەن، هاتنەکایە[1]

شان بەشانی پەرەسەندنی جوگرافیاو جوگرافیای سیاسی، جوگرافیـای عەسـکەری وەکو زانستێکی جەنگیو پێوەندار بەهەر لێکۆڵینەوەیەکی ستراتیجییەوە لەکۆتاییەکانی سەدەی پێشـووو سـەرەتای ئـەم سـەدەیەدا ئـەمیش پـەرەی سـەندو بـووە لقێـک لەلقەکانی جوگرافیای تەتبیقی. ئەو پەرەسەندنەش بەشێوەیەک بـوو ئێسـتاکە هیـچ دەوڵـەتێکی دنیـا، هیـچ سـوپایەک، هیـچ دەزگایـەکی سیاسـیو عەسـکەری خـاوەن دەسەڵات نابینرێت کە جوگرافیای عەسـکەری بەشـێکی پایـە سـتراتیجییەکانی پێـک نـەهێنێت. چونکـە هـەوڵدان بـۆ دارشـتنی سـتراتیجێکی نەتـەوەیی، سیاسـەتێکی نەتەوەیی، هەروەها هەڵسەنگاندنی ئامانجو نەخشە ستراتیجیو توانـا نەتەوەییـەکان

لەسەر ئاستە جیاجیاکـان، بێ پەنابردنەبەر جوگرافیای عەسکەری بەڕێوەناچێت. لەخەملاندنی توانای ستراتیجیدا جوگرافیای عەسکەری سوودی زۆری هەیە. بۆیە لەم رووەوە بەشداری لەبابەتی جیۆپۆلەتیکیشدا دەکات[٢]

لەبواری ستراتیجی نەتەوەییدا، کاروبارە عەسکەریو دیبلۆماسییەکان لەپێوەندییەکی چڕوپڕدا یەکانگیر دەبن، لەمیانەی هەڵچوونی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکاندا جیاکردنەوە لەنێوان پێودانگە دیبلۆماسییەکانو پێودانگە عەسکەرییەکان، کارێکی بێسودە. چونکە هەروەکو چۆن هێزی عەسکەریو هێزی دیبلۆماسی دوو ئامرازی پێوەندارن بەسیاسەتی نەتەوەییەوەو ناکرێت لەیەکدی جویێ بکرێنەوە، ئاوەهاش هەر هەوڵدانێک بۆ جیاکردنەوە لەنێوان جوگرافیای عەسکەریو جوگرافیای سیاسی، کارێکی دژوار دەبێت. جوگرافیای عەسکەری لەئاستە باڵاکانی جوگرافیای سیاسی نزیک دەبێتەوە، هەر بۆیەشە بەپلەی یەکەم دیپلۆماتو نەخشەدانەرانی سیاسەت لەدانانو شوێن پێ هەڵگرتنی ئامانجە نەتەوەییەکاندا، ئەم زانستە بەکار دەهێنن[٣]

بەشێوەیەکی گشتی، جوگرافیای عەسکەری زانستی پێکەوە گرێدانی نێوان (دەوروبەرو دیاردە جوگرافییەکان)ە بە (چالاکییە عەسکەرییەکان) -بەتایبەتیش لەکاتی جەنگدا-، لەپێناوی بەدەست هێنانی ئامانجی پۆزەتیڤ لەخزمەتی ئامانجە ستراتیجییەکانو گەیشتن بەسەرکەوتندا. بەواتایەکی تر؛ جوگرافیای عەسکەری پراکتیزەکردنی زانینە جوگرافییەکانە لە بەڕێوەبردنی کاروبارە عەسکەرییەکاندا[٤]

دووەم: گریمانەی لێکۆڵینەوەکە

بەڵام لێکۆڵینەوە لە جوگرافیای عەسکەری وڵاتێک کە هێشتا دەوڵەت نییە، لە گریمانەیەکی تیۆرییانە، لەمرۆڤدا هیچ بەرئەنجامێکی پراکتیکی نابێت، کوردستان- وەکو هەمووی- هێشتا دەوڵەت نییە، بۆیە هەر لێکۆڵینەوەیەک لە جوگرافیای عەسکەری کوردستان رووبەڕووی لێپرسینەوەو لێپێچینەوەی ئەکادیمیمان دەکاتەوە.. چۆن لەجوگرافیای عەسکەری وڵاتێک دەکۆڵرێتەوە کە سنورەکەی، رووپێوەکەی، پێکهاتەو ژمارەی دانیشتوانەکەی بەشێوەیەکی زاستی، زانراوو لەبەردەستدا نەبێت؟ لەسەروو هەمووشیەوە، چۆن لەجوگرافیای عەسکەریی وڵاتێک دەکۆڵرێتەوە کەهێشتا

سوپای نییە؟ لەوانەش دژوارتر، چۆن لـەجوگرافیای عەسـکەریی تـەنیا بەشـیک یـان هەریمیک بێ لەهەریمەکانی تری ولاتیک دەکۆلریتەوە؟

کوردستانی باشور وەکـو هـەریمیکی سـەر بەکوردسـتان- هـەموو کوردسـتان-، بەهەمان شیوەی هەریمەکانیتر، بەشیک نییە لەدەولەتیکی نەتەوەیی یەکگرتوو، یان بۆ خۆی دەولـەتیکی سـەربەخۆ نییـە، لـەم سـەرەکەی تریشـەوەو دانیشـتوانەکەی، سامانەکەی.... هتـد، لـە بەردەسـتدا نییـە. بۆیـە بـۆ لیکۆلینـەوە لـە جوگرافیـای عەسکەریی کوردستانی باشور ئەوەمان کردۆتە گریمانە کە کوردستانی باشور بێ لـە هەریمـەکانی تـری کوردسـتان، دەولـەتیکی سـەربەخۆیە، بـەو پییـــەش مـــەوقیعی دەولەتەکە، سنورەکەی، روپیوەکەی، جوگرافیاکەیمان بە بـــەراورد لەگـەڵ دەولـەتی عیراقدا دەست نیشانکردووە لەو پیودانگەشەوە کە کوردستانی باشور لەسێ لاوە بە پارچەکانی تری خاکی کوردستان دەورە دراوەو، ئەو چوکلە بچوکەی نـەبیت کـە بـە خاکی عەرەبیی سوریاوە دەبەستیتەوە، ئیتر باقی سـنورەکەی بەعیراقەوەیـە، بۆیـە لەدیاریکردنی گۆرەپانی جموجۆلی عەسکەریی کوردستانی باشورو دیاریکردنی تەوەرە ستراتیجییەکانی بەدەولەتە دراوسیکانیەوە، تەنیا عیراقمان کردۆتە نموونەی دەولەتی نـەیار.. لیرەشـەوە گۆرەپـانی جموجۆلـی عەســـکەری و تـــەوەرە ســـتراتیجییەکانی کوردستانی باشورمان بەعیراقەوە، بەگریمانە وەکو دوو دەولەتی هاوسێو هاوسنوری یەکدی، دەست نیشانکردووە.

سییەم: لقە پیکهینەرەکانی لیکۆلینەوەکە

لیکۆلینەوەکە کە بە پیشەکی دەست پیدەکاتو بەکۆبەندو ئـەنجامگیری کۆتـایی دیت، پشت بەسـتوو بـەرییازیکی شـیتەلکارییانە نووسـراوە. بـۆ ئـەم مەبەسـتەش لیکۆلینەوەکە کراوە بەچوار بەشـەوەو هـەر بەشیکیشـی بـۆ چـەند فەسـلیکو هـەر فەسلیکی بۆ چەند لقیک دابەشکراوە.. بەم شیوەیە:

بەشی یەکەم: ئەم بەشە کەلەژیر سەردیری (جوگرافیاو دەولەت)دایە، بریتیە لـە دوو فەسـڵ؛ فەسـلی یەکـەم لـەهیزی دەولـەت دەکۆلیتـەوە لەروانگـــەی زانســـتی جوگرافیـاوە. بـۆ ئـەو مەبەسـتەش سـەرەتا دەربـارەی زانسـتی جوگرافیـا، ئینجـــا تیۆرییـەکانی شـیکردنەوەی دەولـەتو هـیزی دەولـەت، پاشـانیش چـەمکی هـــیزو هەلسەنگاندنی هیزی دەولەت، شیکردنەوە کراوە. لەفەسلی دووەمیشـدا لەمیانـەی

بنەما گشتییەکان و لقە پێکهێنەرەکانی جوگرافیای عەسکەرییەوە لەسەرەتا تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری، کۆڵراوەتەوە.

بەشی دووەم: ئەم بەشە تایبەتە بەجوگرافیای سروشتیی کوردستانی باشور، شەش فەسلی بەم شێوەیە لەخۆگرتووە؛ فەسلی یەکەم کە تایبەتە بەسنوری کوردستانی باشور بەشێوەیەکی هەمەلایەنەو بەگەرانەوە بۆ مێژوو و بنەچەی زاراوەی کوردستان و دەستنیشانکردنی ئەو هەرێمەی کەئێمە مەبەستمانەو لەم لێکۆڵینەوەیەدا بە کوردستانی باشور ناوزەدمان کردووە، و پێشینە مێژووییەکانی لکاندنی بەعێراقەوەو ئینجا هێلی سنورمان دەستنیشانکردووەو ئەنجامەکانی ئەم فەسلەمان لەدیاریکردنی سنوری کوردستانی باشور کردۆتە بنچینە بۆ سەرجەم فەسڵ و بەشەکانی تری لێکۆڵینەوەکە. فەسلی دووەمیش لەپەرەسەندنی جیۆلۆجی و شێوەی خاکی کوردستانی باشور دەکۆڵێتەوەو، لە فەسلی سێیەمدا جیۆمۆرفۆلۆجیای کوردستانی باشورمان بۆ هەر دوو هەرێمی شاخاوی و نیمچە شاخاوی، دابەشکردووەو لەهەریەکە لەدوو هەرێمەکەمان کۆڵیوەتەوە. فەسلی چوارەم تایبەتە بە کەشوهەوای کوردستانی باشورو لەمیانەی کارتێکەرە گشتییەکانی کەشرهەواو مەوداکانی گەرماو بارانی کوردستانی باشورەوە لقەکانی فەسلەکەمان دارشتووە. لەفەسلی پێنجەمیشدا لەرووەکی خۆرسک دواوین و کوردستانی باشورمان بەپێی هەرێمەکانی رووەکە خۆرسکەکان بۆ هەرسێ هەرێمی دارستانە شاخاوییەکان و هەرێمی ئستیبس و هەرێمی گوێ چۆم و رووبارەکان دابەشکردووە. دواجار لەفەسلی شەشەمی بەشی دووەمدا هەر لەمیانەی تاووتوێکردنی جوگرافیای سروشتیی کوردستانی باشوردا، سەرچاوەکانی ئاوی هەرێمەکەمان کردۆتە بابەت و لە هەرچوار بەشە پێکهێنەرەکەی ئەو سەرچاوەیە، بەفروباران، ئاوی ژێر زەوی، رووبارو چۆمەکان، عەماراوو بەنداوەکان، دواوین.

بەشی سێیەم: ئەم بەشە کەبەناونیشانی لعێراق و تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن)ە، لەدوو فەسڵ پێکهاتووە؛ فەسلی یەکەمیان تایبەتە بەعێراق و تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن لەسەر بنچینەی مەترسییەکانی دەرەوە. لەم فەسلەدا بەپێی سەرچاوەی کۆلێژە عەسکەرییەکانی عێراق خۆیان، ئەو بەشەی تەوەرە ستراتیجییەکانی عێراقمان بە دەولەتە دراوسێکانیەوە خستۆتەروو کە بەخاکی

کوردستانی باشوردا رەت دەبن‌و دەکەونە نێوان عێراق‌و هەریەکە لەتورکیاو بەشی هەرە زۆری ئێران‌و بەشێکی سوریاوەو، بەوپێیەش کوردستانی باشور دەکەنە گۆڕەپانی جموجۆڵی عەسکەریی نێوانیان لەم فەسڵەدا نیازمان هەبووە گرنگی کوردستانی باشور لەئاراستەکردنی ئەو تەوەرانە بەنیسبەت عێراقەوە بخەینەڕوو.

سەرەڕای ئەو تەوەرانەی کە عێراق بۆ پاراستنی خۆی دژ بەمەترسییەکانی دەرەوە دایڕشتون، لەسەر بنچینەی مەترسییەکانی ناوەوەش کە مەترسی کوردە، عێراق لەمیانەی رستێك کارکردەوە کۆمەڵێك تەوەرەی بۆ خۆی داڕشتووە. فەسڵی دووەم بەدوورو درێژی لەمیانەی لێکۆڵینەوە لەمێژووی لکاندنی کوردستانی باشور بەعێراقەوەو واقعی بە کۆڵۆنیکردنی‌و رەفتارە کۆڵۆنیالیستییەکانی عێراق لە کوردستاندا، جۆری ئەو تەوەرە ناوخۆییانەو ئەنجامی کارکردەکانی خراونەتەڕوو.

بەشی چوارەم: ئەم بەشەش دوا بەشی لێکۆڵینەوەکەیەو وەکو تەواوکەری هەموو بەشەکانی ترو هەوێنی هەر لێکۆڵینەوەیەکی ستراتیجی تایبەت بەکوردستانی باشور لەمرۆدا، دەربارەی تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردنی کوردستانی باشورە دژ بەعێراق.

سەرەتا لەفەسڵی یەکەمداو وەکو رێگا خۆشکردن بۆ داڕشتنی تەوەرەکانی جموجۆڵی عەسکەریی نێوان کوردستانی باشورو عێراق، لە فاکتەرەکانی جموجۆڵ‌و رێگاوبانەکانی کوردستانی باشور دواوین. بۆ ئەو مەبەستەش لەهۆکارە کارتێکەرەکانی رێگاوبان‌و رێگاوبانەکانی کوردستانی باشورمان کۆڵیوەتەوەو بڕو رادەی تۆڕی رێگاوبانەکانی کوردستان‌و عێراقمان شیکردۆتەوەو هەر لەوێشدا هێندێك سپاردەمان سەبارەت بەئایندەی تۆڕی رێگاوبان لە کوردستانی باشوردا خستۆتەڕوو.

لەفەسڵی دووەمدا لە تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردنی کوردستانی باشور وەکو هەموو هەرێمەکە دواوین. بۆ ئەو مەبەستەش لەپێشدا گۆڕەپانی جموجۆڵی عەسکەریی نێوان هەردوولامان دەستنیشانکردووە، ئینجا گۆڕەپانەکەمان کردۆتە سێ هەرێمی عەسکەریی رووبەڕووبوونەوە کە هەریەك لەو هەرێمانە لەڕووی جوگرافیاوە چەند خەسڵەتێکی تایبەتی خۆی هەیەو هەر هەرێمکیشیان چەند تەوەرەیەك‌و چەند ئامانجێکی ستراتیجی جیا لەهەرێمەکانی تری تێدەکەوێت. پاشان دواجار تەوەرەکانی

جموجۆڵی عەسکەریی نێوان کوردستانی باشورو عێراقمان بۆ هەرسێ هەرێمەکە بەشێوەیەکی هەمەلایەنە دارشتووە.

فەسڵی سێیەمیش کە دوا فەسڵی بەشەکەو هەموو لێکۆڵینەوەکەشە، تەرخانکراوە بۆ هەڵسەنگاندنێکی جوگرافی عەسکەرییانەی هەرێمی رزگارکراوی کوردستان. سەرەتا دەربارەی سنورو پێکهاتنی هەرێمەکە، ئینجا تەوەرەکانی جموجۆڵی عەسکەریی هەرێمەکەو عێراق، پاشان مەوقیع و پێکهاتەی سلێمانی لەرووی توخمە جیۆسیاسییەکانەوە، دواجاریش لەسەرچاوەکانی هێزی هەرێمی رزگارکراوی کوردستان کۆڵراوەتەوە شایانی وتنە، بۆ هەر یەکێک لەبەشەکانی لێکۆڵینەوەکە جگە لەبەشی یەکەم و، بۆ هەر یەکێک لەفەسڵەکان جگە لە فەسڵی یەکەمی بەشی سێیەم، نەخشەی پێویست خراونەتەروو سەرەرای چەندین خشتە ئینجا لە کۆتایی لێکۆڵینەوەکەدا دووپاشکۆ؛ یەکەمیان رووپێوی کوردستانی باشور بەبەراورد لەگەڵ رووپێوی ئەو وڵاتانەی جیهان کەلە خۆی بچوکترن، ریزبەند کراون.

چوارەم: کۆسپەکان . . . کەلێنەکان

ئاشکراو روونە کە ئەنجامدانی کاری لەمجۆرە لەهەلومەرجێکی ئابوری و سیاسی سەختی وەکو ئەوەی وڵاتەکەی ئێمەو، بۆ کەسێک کە لەبنەرەتەوە وەکو ئارەزوومەند نەک وەکو قوتابی زانکۆ، بەپلەی یەکەم بۆ خزمەتکردنی گەلی رەنجدەر نەک بۆ بەدەستهێنانی بروانامەو تەرقیەی زانستی، بێگومان گەلێک کۆسپ دێنە رێی و هەر بەوپێیەش گەلێک کەلێن و کەمەکوری دەکەونە کارەکەیەوە. راستییەکەی کارێکی لەمجۆرە پێش هەر کەسێک لە ئەستۆی ئەو ئەفسەرو دەرەجەدارە کوردانەی ناو سوپادا بووە، کە بەدرێژایی مێژووی دامەزراندنی دەوڵەت و سوپای داگیرکەری عێراق، خزمەتی سوپای ناوبراویان کردووەو وەکی تریش هیچ بەرهەمێکی نووسراویان بۆ میللەتەکەیان بەئەنجام نەگەیاندووە.

دەکرێت گرنگترین ئەو کۆسپ و کەلێنانەی کەوتنە ئەم لێکۆڵینەوەیەوە بەم شێوەیە خاڵبەندیان بکەین:

١-نەبوونی زانیاری وردو زانستی سەبارەت بە توانا مرۆیی و ئابورییەکانی کوردستانی باشورو کەموکوری لە هێندێکی تریانداو، پاشان نەبوونی ئامارو ئەژماری

پێویست لەسەر ڕێگەوبانەکانی کوردستانی باشورو نەبوونی پێماڵ (مسح)ێکی سەرتاسەریی تۆڕی ڕێگەوبانەکانی کوردستانی باشور.

٢-نەبوونی ئەتڵەسێکی نەتەوەیی کەلێیەوە رادەو بڕی توانا جوگرافییەکانی لی وەدەست بخرێت و، نەخشە جیاجیاکانی لێوە وێنە بکێشرێن. هەر بۆیەشە بەناچاری لەکێشانی نەخشەکاندا پەنابرایە بەر ئەو ئەتڵەسە عێراقیانەی کە کوردستانی باشوریان تێکەڵ لەگەڵ هەرێمەکانی عێراق و، وەکو بەشێکی جیانەکراوە لەخاکی عێراق چەسپاندووە.

٣-دیسانەوە نەبوونی سەرچاوەی ئەکادیمی و زانستی سەبارەت بەجوگرافیای کوردستان بەشێوەیەکی گشتی و، جوگرافیای کوردستانی باشور بەشێوەیەکی تایبەتی، ناچاری کردین پەنا ببەینە بەر ئەو سەرچاوە عێراقی و عەرەبانەی کە لە جوگرافیای عێراقیان کۆڵیوەتەوەو، لەوێوەڕا هەوڵ بدەین توخمەکانی جوگرافیای کوردستانی باشور هەڵبهێنجێنین. هەرئەم هۆیەش بوو وایکرد، کە زۆربەی هەرەزۆری زانیارییەکانی بەشی دووەم کە تایبەتە بە جوگرافیای سروشتیی کوردستانی باشور بچنە خانەی (ئامادەکردن)ەوەو گوزارە لەڕاوبۆچوونی ئەو سەرچاوانە بکەن.

٤-لەکێشانی نەخشەکاندا، ئەگەرچی هەوڵی زۆردراوە پێوانەکانیان دەستنیشان و جێگربکرێن، بەڵام بەهۆی نەبوونی کەرەستەی پێشکەوتووی چاپ و، بەهۆی فۆتۆکۆپی کردنی چەند بارەیانەوە، پێوانەکان کەم تازۆر لەو ڕیتمە باوەی کە (١سم) دەکاتە یەکەی پێوانە، توشی چوونەوەیەک و کشان هاتن.

٥-ئەگەرچی جوگرافیای عەسکەری بەهۆی گرنگیدانی بێ ئەندازەی بەسیستمی ڕێگەوبان، هێندێ جاران بە جوگرافیای ڕێگەوبان و گواستنەوەی وەسف دەکرێت، بەڵام جوگرافیای عەسکەری لەمیانەی کۆڵینکارییەکەی خۆیدا لایەنە ئابووری و سیاسی و توانا و پێکهاتە مرۆیی و کۆمەڵایەتییەکان پشت گوێ ناخات و، لەهەڵسەنگاندنی هەر هەرێمێکدا لێکۆڵینەوەی وردو هەمەلایەنە ساز دەدات. لەهەمان سۆنگەی کۆسپەکانی خاڵەکانی پێشووەوە، لێکۆڵینەوەکەی ئێمە جگە لەباسکردنی توخمە سروشتییەکانی جوگرافیای کوردستانی باشورو تۆڕەکانی ڕێگەوبان، ئیتر نەکرا ئەو لایەنانە بووە شێوە سەراپاییەکەی بگرێتەخۆو پێماڵی توانا نەتەوەییەکانی هەرێمەکە بکات. لەوسەرەکەی تریشەوەو هەروەکو دواجار لەئامانجەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیەشدا

دەیخەینەڕوو، ئێمە ئەوەندەی مەبەستمان وەسفکردنی گۆڕەپانی جموجوڵی عەسکەریی کوردستانی باشورو عێراق بووە لەڕووی خاکەوە، ئەوەندە مەبەستمان نییە ستراتیجی نەتەوەیی بۆ پارچەیەک لەپارچەکانی کوردستان، بەدابڕین لەپارچەکانی تر دابڕێژین.

٦-لەکۆتاییدا یەکێک لە کۆسپە سەرەکیو گەورەکانی تری ئەم لێکۆڵینەوەیە کەمی سەرچاوەی جوگرافیای عەسکەریی بوو بەشێوەیەکی گشتیو دەگمەنی سەرچاوەی تازەبوو بەشێوەیەکی تایبەتی.

بەشی هەرەزۆری ئەو سەرچاوانە- کە پاشتر دەیانخەینەڕوو- ساڵانێکی زوو بەچاپ گەیاندراوون، کە دیارە پێبەپێی بەرەو پێشەوەچوونی تۆڕەکانی ڕێگەوبانو توانا عەسکەرییەکانی سوپای سەردەمو تەکنەلۆجیای هاوچەرخ، هێندێ لەو چەمکانە کۆن بوونەو پێویستییان بەپێداچوونەوە هەیە.. ئەمە لەلایەک، لەلایەکیترەوە ئەو سەرچاوانە کەلە بنەڕەتدا ئەفسەرە عێراقییەکان نووسیویانە، لەدیدێکی پان-عەرەبییانەوە نووسراونو کوردستانی باشور وەکو بەشێک لەگۆڕەپانی جموجوڵی عەسکەریی عێراق حسابی بۆکراوە.

شایانی وتنیشە تا ڕۆژی ئەمڕۆ هەموو سەرچاوە عێراقییەکانی جوگرافیای عەسکەریو لەنێو ئەوانەشدا ئەو سەرچاوانەش کە کۆلێژە عەسکەرییەکانی عێراق کردوویاننەتە بنەمای خوێندن، لەڕووی ئەکادیمییەوە کەموکوڕی زۆریان هەیەو ناکرێت وەکو سەرچاوەیەکی ئەکادیمیو زانستی کە بەپێی مەرجە ئەکادیمییەکان نووسرابن، حسابیان بۆ بکرێت.

پێنجەم: سەرچاوەکانی لێکۆڵینەوەکە

ئەو سەرچاوانەی کە بۆ نووسینی ئەم لێکۆڵینەوەیە سودیان لێوەرگیراوە، گەلێکن. سەرچاوەکان جۆراوجۆرن؛ جوگرافی، مێژوویی، سیاسی، ئابوری.... هتد. بەڵام ئەوانەی ڕاستەوخۆ پێوەندییان بە باسەکەوە هەیەو لەچەند شوێندا دووبارە بوونەتەوە، ئەم سەرچاوانەی لای خوارەوەن:

١-الجغرافیة السیاسیة- أسس و تطبیقات، تألیف الدکتور محمد أزهر سعید السماک: کەلەحوزەیرانی ١٩٨٨ لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵای عێراقەوە وەکو ماددەیەکی مەنهەجیی بۆ خوێندنی جوگرافیا پەسەندکراوە. دەکرێت بە گەورەترین

سەرچاوەی جوگرافیای سیاسی لەعێراقدا دابنرێت کە بەشێوەیەکی هەمەلایەنە باسی لە بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیا بەشێوەیەکی گشتیو جوگرافیای سیاسی بەشێوەیەکی تایبەت کردووە.

٢-العراق الشمالي، تأليف الدكتور شاكر خصباك: کە لەساڵی ١٩٧٣ لەبەغدا چاپکراوە یەکێکە لەسەرچاوە بەبڕشتەکانی لێکۆڵینەوەی جوگرافیای سروشتیی کوردستانی باشور، دەشێت بۆ دانانی مەنهەجی جوگرافیا لەقوتابخانەکانی کوردستاندا سوودی گەورەی لی وەربگیرێت.

٣- محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية والاقتصادية والبشرية، تاليف الدكتور جاسم محمد الخلف: ئەگەرچی سەرچاوەیەکی کۆنەو بۆ یەکەمجار لەساڵی ١٩٦١دا چاپو بلاوکراوەتەوە، بەلام ژمارەیەکی زۆر نەخشەی دەربارەی بەشە جیاجیاکانی جوگرافیای کوردستانی باشورو عێراق تێدایە کە تائەمڕۆش گرنگی خۆیان ون نەکردووە.

٤- ئەمنی ستراتیجی عێراقو سێ کوچکەی بەعسییان: تەرحیل، تەعریب، تەبعیس. نووسینی: چیا؛ سەرچاوەیەکی جدی لێکۆڵینەوەی ستراتیجییە، تێیدا بەشێوەی تاڕادەیەکی زۆر ئاکادیمی لەمیانەی چەندین نەخشەو خشتەدا لەلایەنە سیاسی عەسکەرییەکانی ئاسایشی ستراتیجی عێراق لەدیدی بەعسەوە کۆلراوەتەوە.

٥- جغرافية العراق العسكرية، تاليف العقيد الركن سلمان الدركزلي، کەلەساڵی ١٩٥٦ لەبەغدا دەرچووەو پاشا ن بووەتە بنەما بۆ سەرچاوە عێراقییەکانی پاش خۆی تێیدا لەتەوەرە ستراتیجییەکانی عێراق لەگەڵ هەریەک لەدەوڵەتانی دراوسێ کۆڵراوەتەوە.

٦- جغرافية العسكرية، تاليف: المقدم الركن محمد حسن شلاش، ساڵی ١٩٦٩ لەبەغدا چاپکراوە،لەبەشێکی زۆریدا دووبارەبوونەوەی کتێبەکەی سەلمان دەرەکەزلییە.

٧- الجغرافية العسكرية، تاليف (بلا): کەلەتەموزی ١٩٥٧ لەلایەن کۆلیژی عەسکەریی عێراقەوە لەبەغداوە دەرچووە.لەهەموو سەرچاوە عێراقییەکانی پێشو پاش خۆی فراوانترە، بەشێکی تایبەتە بەجوگرافیای عەسکەریی فەلەستین.

٨-الجغرافية العسكرية، تاليف (بلا): لەئابی ١٩٨٤ لەلایەن (دائرە الشؤون الاداریە)ی کۆلیژی عەسکەری لەبەغدا دەرچووەو بەشێکە لەهەمان کتێبی پێشوو.

٩- الجغرافية العسكرية، تاليف لويـس.س. پيتلـيرو جـی. ایـزل پـيرس، ترجمـە: الدكتور عبدالرزاق حسن: کە بە زمانی ئینگلیزی لەنیویۆرک چاپکراوەو پاشان لەسـاڵی ١٩٧٥دا لـە بـەغدا بەعـەرەبی چاپکراوەتـەوە. ئـەم کتێبـە بـەدووورودرێژی لەبنـــەما گشتییەکانی جوگرافیای عەسکەری دەدوێت.

شەشەم: گرنگی‌و ئامانجەکانی لێکۆڵینەوەکە

دەتوانین گرنگترین ئامانجەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەچوار خاڵدا بخەینـەڕوو، بـەم شێوەیە:

١- کورد لەبواری هەوڵدان بۆ لێکۆڵینەوەی زانستی‌و ئەکادیمی، بەهەمان شـێوەی بوارەکانی تری ژیان، گەلێکی کڵۆڵە. بۆیە هەر هــەنگاوێک لـەم بـوارەدا بـۆ ئـەنجام گەیاندنی لێکۆڵینەوەی ئاکادیمی بەشێوەیەکی گشتی‌و لەنێوان ئەوانەشـدا لێکۆڵینـەوە ستراتیجییەکان، گرنگییەکی گەورەی دەبێـت. لێکۆڵینەوەکـەی ئێمـەش هـەوڵی داوە کەم تازۆر بەو ئاقارەدا هەنگاوبنێت‌و گەرچی هەموو ئامانجـەکانی خۆشـی نـەپێکاوە، ئەوا یەکەمین لێکۆڵینەوەیە کە لەبواری عەسکەریدا بەگشتی‌و، دەربارەی جوگرافیـای عەسکەری بەزمانی کوردی نووسرابێت.

٢-هەرچەندە بەپێی ئەو گریمانەیەی کەکراوەتە بنەمای لێکۆڵینەوەکەو پێ بـەپێی ئەو کوردستانی باشور جیا لەهەرێمەکانی تری کوردستان، وەکو هەرێمێکی سەربەخۆ حسـابی بـۆ کـراوەو ، گۆڕەپـانی جموجوڵـی عەسـکەری‌و تـەوەرە سـتراتیجییەکانی بەدەوڵەتی عێراقەوە دەستنیشانکراوە، بەڵام گرنگی ئەم لێکۆڵینەوەیـە لەوەدایـە کـە گۆڕەپانی نێوان هەردوولا، کوردستانی باشورو عـێراق، هـەمان گۆڕەپـانی جموجوڵـی عەسـکەری دەبێـت لـەنێوان دەوڵـەتی ئـایندەی کوردسـتان- هـەموو کوردسـتان-و عێراقدا.

لەڕووی مێژووییەوە، سنوری ئایندەی هەر دەوڵەتێکی کوردی بەعێراقەوە هـەمان ئەو سنورە دەبێت کەبەپێی گریمانەی ئەم لێکۆڵینەوەیەو لـەچوارچێوەی دیـاریکردنی سـنوری کوردسـتانی باشـور بەعێراقـەوە، دەستنیشـانکراوە. گۆڕەپـانی جموجوڵـی عەسکەری‌و تەوەرە ستراتیجییەکانی نێـوان دەوڵـەتی ئـایندەی کوردسـتان‌و عـێراق،

لەبەشی هەرەزۆریدا هەمان گۆڕپان و تەوەرەکان هەمان تەوەرەکانی نێوان کوردستانی باشورو عێراقن. بۆیە ناسینی توخمەکانی گۆڕەپانەکە لەباری یەکەمداو وەکو ئەوەی بەپێی گریمانەی لێکۆڵینەوەکە کاری بۆ کراوە، بەشێوەیەکی گشتی بۆ داهاتووی کوردستان هەمان کارایی دەبێت و، لێرەشەوە یەکێک لەئامانجەکانی تری لێکۆڵینەوەکە ئەوەیە کە لەدارشتنی تەوەرە ستراتیجییەکانی دەوڵەتی ئایندەی کوردستان بەعێراقەوە، بەشێکی زۆری ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەکەی ئێستا دەکرێنەوە بە بنەما.

٣-لێکۆڵینەوە لەجوگرافیای عەسکەریی هەر دەوڵەت و هەرێمێک، زانینی توخمە سروشتییەکان و جوگرافیای سروشتیی دەوڵەت یان هەرێمەکەی گەرەکە. دارشتنی سەرەتا تیۆرییەکانی جوگرافیای سروشتی کوردستانی باشور وەکو ئەوەی لەم لێکۆڵینەوەیەدا کراوە، یەکێکیترە لەئامانجەکانی لێکۆڵینەوەکە. لەو پێناوەشدا چەندین ژمارەو خشتەو نەخشە، بەمەبەستی ناسینی توخمە سروشتییەکانی کوردستانی باشور بۆ یەکەمین جار خراونەتەڕوو، کە دەکرێ ئەو بەشە؛ واتە جوگرافیای سروشتیی کوردستانی باشور، جیا لەبەشەکانی تر بەسەرەتایەک دابنرێت بۆ خوێندن و لێکۆڵینەوەی جوگرافیای کوردستانی باشور.

٤- لەسۆنگەی تەوەرە ستراتیجییەکانەوەو دوا ئامانجی لێکۆڵینەوەکە، ئاشکرا کردنی خاڵە لاوازو بەهێزەکانی ئاسایشی کوردستانی باشورە (وەکو هەموو رووبەرەکە) لەپێودانگە عەسکەری و ستراتیجییەکانەوە، لەکاتەکانی شەڕو ئاشتیدا بەبەراورد لەگەڵ دەوڵەتی عێراقدا. بۆ ئەم مەبەستەش یەکەمجار رووبەری کوردستانی باشور وەکو ئەوەی کە هەیەو لەم لێکۆڵینەوەیەدا چوارچێوەی بۆ دارێژراوە، کراوەتە بنەمای ئەو بەراوردەو هەر لەوێوە لەسەرچاوەکانی هێزی هەرێمەکە، کۆڵراوەتەوە پاشان بەشێوەیەکی کورت بەشە رزگارکراوەکەی کوردستانی باشور کراوەتە نمونەی ئەو بەراوردە.

کوردستان- سلێمانی

هاوینی١٩٩٥

پەراوێزەکان

[١] فريمان، ت.و، الجغرافيا في مائة عام، ترجمة: د. عبدالعزيز طريح شريف، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد. هەروەها: السماك، الدكتور محمد ازهر سعيد، الجغرافية السياسية- اسس وتطبيقات، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، مديرية دار الكتب للطباعة والنشر- جامعة الموصل،١٩٨٨

[٢] پيلتير، لويس. س و پيرس، جي. ايزل، الجغرافية العسكرية، ترجمة: الدكتور عبدالرزاق عباس حسين، بغداد،١٩٧٥

جامعة الموصل، ١٩٨٨

[٣] پيلتير، لويس. س و پيرس، جی. ايزل، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[٤] هەمان سەرچاوەی پێشوو.

بەشی یەکەم

جوگرافیاو دەوڵەت

فەسلی یەکەم

هێزی دەوڵەت لەڕوانگەی جوگرافیاوە

(١-١-١): دەربارەی زانستی جوگرافیا

جوگرافیا یەکێکە لە کۆنترین لقەکانی مەعریفە کە هەر لەدێر زەمانەوە خەڵك بە حوکمی هەوڵدانی یەکبینەیان بۆ زانیاری زۆرترو دۆزینەوەی جێگەی تر، جیا لەشوێنی باوی ژیانیان، سەرەتاکانی ئەم زانستەیان، لەلا گەڵاڵە بووە. مێژوونووسان پێیان وایە لانی کەم لە سەردەمی هێرۆدۆتەوە، پێشکنەران و داگیرکەران تێبینییەکانی خۆیان بەمەبەستی خزمەتکردنی حکومەتەکانیان و خوێنەران بەشێوەیەکی گشتی، تۆمارکردووە[١]

(جوگرافیا Geography وشەیەکی یۆنانی لاتینییە، ئەم وشەیە لە دوو بڕگە پێکهاتووە؛Geo بەمانای زەوی و graphia وەسف دەگەیەنێت، واتە وەسفی زەوی. لێکۆڵینەوە جوگرافییەکان گرنگی بە لێکۆڵینەوەی دیاردە گەردوونی و فەلەکییە جیاجیاکان، لەنێو ئەوانەشدا زەوی و کۆمەڵەی خۆرو هێڵەکانی درێژی و بازنەکانی پانی و شوێنی ئەستێرەکان و هی تر، دەدەن.

کتێبی جوگرافیای بەتلیمۆس (٩٠-١٦٨ز)و، کتێبی جوگرافیای ئەسترابۆ (٦٠پ.ز، ٢١ز) ئەوە دەسەلمێنن کە یۆنانییەکان کەلەپورێکی جوگرافیی گرنگیان جێهێشتووە.[٢]).

جوگرافیای نوێ بە کاریگەریی سێ هۆکار سەری هەڵدا، ئەوانیش: دۆزینەوە جوگرافییەکان و، بڵاوبوونەوەی فەلسەفەی زانستی و، سەرهەڵدانی تیۆری پەرەسەندنی داروین بوو.

سەرەڕای دۆزینەوە ناوخۆکانی هەردوو کیشوەرەی ئاسیاو ئەفریقا، دۆزینەوەی هەردوو ئەمریکاو کیشوەری ئوسترالیا، ئاسۆکانی لێکۆڵینەوەی جوگرافیایان پەرەپێدا. بڵاوبوونەوەی فەلسەفەی زانستیش وایکرد کە جوگرافیا لە جوغزی زانیاریو راستیە وەسفییەکان دەربچێتو ببێتە زانستێك کە پێڕەوی شیکارکردنی زانستیانە بکات. سەرهەڵدانی تیۆری پەرەسەندنی داروینیش لەبواری بایۆلۆجیدا، خاڵی دەسپێکی سەرهەڵدانی جوگرافیای زانستی بوو. کتێبی (رەچەڵەکی جۆرەکان)ی لەبواری زانستیدا، بەرپاکرد. داروین هێمای بۆ کارلێکردنی نێوان بوونەوەرە زیندووەکان- لەنێویشیاندا مرۆڤو ژینگەی نیشتەجێبوونی ئەو بوونەوەرانە، کردبوو[3]

ئەم صەد ساڵەی دوایی، پەرەسەندێکی بێوێنەی زانستی جوگرافیا بوو. ئەویش بەهۆی پێماڵکردنی هەموو جیهان لەرێی بازرگانیو داگیرکاریو دۆزینەوەی جێگەی ترو پێشکەوتنو داهێنانی پاپۆرو هێڵەکانی ئاسنو، پاشانیش فرۆکە.

بۆیە بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین کە جوگرافیای نوێ لەنیوەی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستدا، سەری هەڵدا.

جوگرافیای نوێ تەنیا لەبواری وەسفکردنی زەویو دیاردەکانی تردا نەوەستایەوە، بەڵکو چەندین لقو چەندین پۆلی جیاجیای لێبۆوە. بەڵام سەرەڕای گشت ئەو چەمکە جیاجیایانەی جوگرافیای نوێ، هەموویان لەوەدا یەکدەگرنەوە کە گۆی زەوی مەیدانی لێکۆڵینەوەی، هەر یەکێکیانە.کەوابێت (جوگرافیا زانستی پێوەندییەکانی شوێنە تا ئەو جێگەی لەخزمەتی مرۆڤدایە[4]). بەوپێیە جوگرافیا مانای لێکۆڵینەوەی زەوییە لەو سۆنگەیەی کە بۆ مرۆڤە. واتە تێڕوانینی جوگرافیا تێڕوانینی شوێنە بەهەموو پێوەندییە سروشتیو مرۆییەکانەوە. بەواتایەکیتر، جوگرافیا دیاریکردنی وێنەی چاوەڕانکراوو ئایندەی کارلێکی سروشتو مرۆڤە لەمیانەی ئەو وێنەیەی ئێستایەوە.

جوگرافیا لەدوو لقی سەرەکی پێکدێت؛ ئەوانیش جوگرافیای سروشتیو جوگرافیای مرۆییە.

هەرچی جوگرافیای سروشتییە گرنگی بەلێکۆڵینەوەی دیاردە سروشتییە جیاجیاکان دەداتو، لقەکانی تری وەکو جوگرافیای مۆرفۆلۆجیو کەشوهەواو

بـــایۆلۆجیو دەریـــاو زەریاکـــانو جوگرافیـــای خـــاكو رووەكو کانـــەکانی لێدەبێتەوەو ئەمانیش هەریەکەیان دەبن بەچەند لقێکی ترەوە بەڵام جوگرافیای مرۆیی ئەو لێکۆڵینەوانە لە خۆدەگرێت کە گرنگی بەدیاردە مرۆییەکان دەداتو چـەند لقێکـی وەکـو جوگرافیـای پیشەسـازیو کشـتوکاڵیو گواسـتنەوەو شارسـتانیو جوگرافیـای سیاسـیو کۆمەڵایـەتیو هـی تـری لێدەبێتـەوەو، هەریەکێك لەم لقانەش بۆ چەند لقێکی تر دابەش دەبن.

جوگرافیـا چـەند خەسـڵەتێکی تایبـەتی هەیـە کـە لەزانسـتەکانی تـری جیادەکاتەوە، ئەو خەسڵەتانەش بریتین لە:-

١-کەسـایەتی جـوت لایەنـەی زانسـتی جوگرافیـا.. بـەو پێیـەی گرنگـی بەلێکۆڵینـەوەی سـەرجەم دیـاردە سروشـتییەکان پێکـەوە گـرێ دەداتو، لـەو سـەرەکەی تریشـەوە زانسـتە مرۆییـەکان. ئـەم خەسـڵەتەش جوگرافیـا لـەباقی زانستەکانی تر جیادەکانەوە.

٢-لێکۆڵینـەوەی هـەرێمگیریی.... هـەرێم روپێوێکـە لـەخاك، رووبەرەکـەی هەرچەندێك بێت بەپێی پێودانگێکی دیاریکراو روکەشە سروشتییەکەی بەرەو وێکچون دەچێت. جوگرافیا هـەوڵ دەدات جیهان بۆ چەند هـەرێمێکی جیـاواز دابەش بکات کە دەشێت لەسـەر ئاستی کیشوەرەکان یا دەوڵەتـەکان یـا ئـەو هەرێمانە بێت کەدەتوانرێت بەسنوری سروشتی مرۆیـی دەستنیشـان بکرێت. واتە جوگرافیا لە کۆڵینکارییەکەیدا پێماڵی سەراپای هەموو دیاردە سروشتیو مرۆییـەکانی سـەرزەمینی (هـەرێم) دەکات. بـەم خەسـڵەتەش دیسانەوە لـەباقی زانستەکانی تر جیادەکرێتەوە.

٣-نەخشە... ئەو زمانەیە کە جوگرافینـاس لێـی تێدەگـات، ئـەو کەرەستەو هۆکارەیە کە لە لێکۆڵینەوەی جوگرافییدا بەکاردەهێنرێتو لێیـەوە دەتوانرێت هـەموو دیـاردە سروشـتیو مرۆییـەکان بەمەبەسـتی لێکۆڵینـەوە بخرێنـەڕوو. نەخشـە وێنـەی ئـەو بەڵگەنامـە بنچینەییەیـە کـەجوگرافیناس نیازیـەتی لێی بکۆڵێتەوە.[٥]

(١-١-٢): تیۆرە جوگرافییەکانی شیکردنەوەی دەوڵەتو هێزی دەوڵەت

گەشەسـەندنی تیـۆری دەوڵـەتو دەسـتکەوتەکانی لێکۆڵینـەوەی زانسـتی لـە بوارەکـانی فەلسـەفەو جوگرافیـاداو، پاشـان فراوانبوونـی پێگـەی ئـابوریو

بازرگـانی لـەنێوان گـەلاندا، بەتایبـەتیش دوای شۆڕشـی پیشەسـازیو پەلهاویشـتنی عەسـکەرییانەی دەوڵەتـە پیشەسـازییەکان بـۆ گـەڕان بـەدوای جێگەی تازەدا، هـەموو ئەوانـە بوونـە هـۆی سـەرهەڵدانو پـەرەپێدانی تیـۆرە جیاجیاکانی تایبەت بە پاراستنی ئاسایشی قەوارە سیاسییەکانو بیرکردنەوە لـەچۆنێتی رووبەڕبوونـەوەی مەترسـییە چاوەڕوانکراوەکـانی دەرەوەی ئـەو قەوارانە.

لـەو سـۆنگەیەی کـە توخمـە جوگرافییـەکان پایـەی سـەرەکی هـێزی هـەر دەوڵەتێك پێکدێنن، زانستی جوگرافیا بووە منداڵدانی سروشتیی سەرهەڵدانی ئەو لقەی کە لەدەوڵەت دەکۆڵێتەوەو، پاشـان بـەجوگرافیای سیاسـی ناوزەدکرا جوگرافیـای سیاسـی لقێکـە لـە لقـەکانی جوگرافیـای مرۆیـی، ئـەم لقـە وەکـو سـەرجەم لقەکانی تـری سـەربەهەمان پـۆل: جوگرافیـای ئابوری، جوگرافیـای کۆمەڵایەتی.... دینامیکیەتێکی گەورەی هەیە.

سێ هۆکاری سەرەکی بوونـە هـۆی سەرهەڵدانی جوگرافیـای سیاسـی، کـە بریتین لە:-

١/گەشتو دۆزینەوە جوگرافییەکان.

٢/پەرەسەندنی ناسیونالیزم.

٣/پەرەسەندنی دانیشتوان[٦]

سـەفەرنامەو سیاحەتنامەی گـەلێك لـە گـەڕیدەکان ئـەوە ئاشـکرا دەکـەن کـە جگە لەمەبەستی کۆکردنەوەی زانیاری دەربارەی ناوچە جیاجیاکان، لەپشتی زۆربەی کۆچو گەشتی گەڕیدەکانەوە حەزێکی ئاشکرا هەبووە بۆ قوڵکردنەوەی ئەو زانیاریانەو هەوڵدان بۆ پەرەپێدانیان.

دوابـەدوای سـەدەی شـازدەو پـێ بـەپێی سـەرهەڵدانی سیسـتمی سەرمایەداریو پێکهێنانی قەوارەو دەوڵـەتی نەتـەوەیی وەکـو دیاردەیـەکی ئـەو قۆناغەو هـەوڵدان بـۆ کۆبوونـەرەی رۆڵـەکانی یـەك گـەلو یـەك نەتـەوە لـەدەوری یـەکترو، پاشـانیش دەرکـەوتنی شـێوەیەك لەشـێوەکانی سـنوردانانو سنورکێشانی ئەو قەوارانە، هەموو ئەوانـە جوگرافیایان بـەرەو سیاسـی بـوون، برد.

زۆربوونـی ژمـارەی دانیشـتوانیش هۆیـەکی تـر بـوو لـەو هۆیانـەی کـە بـووە هۆی سەرهەڵدانی ئەم لقەی جوگرافیا. لەکاتێکدا ژمارەی دانیشتوانی جیهان لە

ساڵی (١٦٥٠ز)دا دەوروبەری تەنیا پێنج سەد ملیۆن کەس دەبوو، کەچی ئەم ژمارەیە لەم چوارسەدەیەی دواییدا هەشتا ئەوەندە زیادی کردوو، لە ساڵی (١٩٨٥ز)دا لەچوار ملیار کەس تێپەڕیکرد. ئەم زۆربوونەوەی ژمارەی دانیشتوانی جیهان و دابەشکردنی ناعادیلانەی خێروبێرەکانی سەر گۆی زەوی گەلێك شەڕو ململانێی هێنایە کایە کە سنوری وڵاتانی دووچاری گۆڕانی یەکبینە کردەوە[٧]

هەرچەندە لەسەدەی پانزەوە سەرەتاکانی جوگرافیای سیاسی بەدیارکەوتن، بەڵام تا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە، بنەماکانی ئەم زانستە بەشێوەیەکی ڕێك وپێك دانەڕێژرا. بەرەو پێشەوەچوونی زانستەکانی تری وەکو مێژوو، سیاسەت، کۆمەڵناسی، پێوەندی نێودەوڵەتی، ئابوریناسی، و زانستیە عەسکەرییەکانِ بوونە پێشینەیەکی تۆکمە بۆ داڕشتنی پایە تیۆرییەکانی جوگرافیای سیاسی.

گەر بەشێوەیەکی گشتی (هەرێم) یەکەی لێکۆڵینەوەی کۆڵینکارییە جوگرافییەکان بێت، ئەوا لە جوگرافیای سیاسیدا (دەوڵەت) کە یەکەیەکی زیندووی ناجێگیرە، بنەمای کۆڵینکارییەکەیەتی.

هەر یەکەیەکی سیاسی لەسێ توخم پێکێت؛ ئەوانیش زەوی و، دانیشتوان و، دەسەڵات (حکومەت)ە. جوگرافیای سیاسی لە تانوپۆکانی دوان لەهەر یەکەیەکی سیاسی دەکۆڵێتەوە؛ ئەوانیش زەوی و دانیشتوانە.

ئەرکی جوگرافیای سیاسی لێکۆڵینەوەی هەڵسوکەوتی هاونیشتمانییەکانە بەرامبەر بەر بەرژەوەندییەکانی دەوڵەت. ئیتر لێرەشەوەیە کە یەکەی سیاسی بە پێچەوانەی لقەکانی تری جوگرافیاوە، لە جوگرافیای سیاسیدا خۆی بەسەر هەرێمی سروشتیدا دەسەپێنێت. لەو پێودانگەشەوە کە هەر دەوڵەتێك بەجیا دیاردەیەکی جوگرافییە، جوگرافیناسی سیاسی لەڕێی شیکردنەوەی جیۆ-سیاسیانەی توخمە سروشتی و مرۆییەکان، زانیاری گەلاڵە دەکات و دەیخاتە بەردەست داڕێژەرانی سیاسەتی دەوڵەتەوە.

گرنگی پراکتیزەکردنی جوگرافیای سیاسی بۆ دەوڵەت لەم خاڵانەدا خۆدەنوێنێت:-

١/ئاشكراكردنی واقعی پێكهاتەی ژینگەیی سروشتیو مرۆیی، هەروەها یەكەی سیاسی، لەمیانەی گرتنەبەری مەنهەجی شیتەلكارییانەی جوگرافیای سیاسی.

٢/دەست نیشانكردنی بەربەستە بەرپرسەكانی دیاریكردنی تانوپۆكانی نەخشەی سیاسیانەی دەولەت لەبواری پێوەندییە ناوخۆییو دەرەكییەكاندا.

٣/بەشداریكردن لەپلانی دیاریكردنی تانۆپۆ ئایندەییەكانی تەنگوچەلەمە هەمە جۆرەكان، ئەویش بە بەشداریكردنی جوگرافیای سیاسی لە دیاریكردنی ستراتیجی گشتییەكە سیاسییەكە (واتە دەولەت).

٤/دواجار جوگرافیای سیاسی دەتوانێت بەشداری كاریگەری لەپالپشتی كردنی ئاسایشی نیشتمانیو ئاسایشی نەتەوەییو ئاشتی جیهانیدا بكات[8]

لەگەرمەی جەنگی جیهانی یەكەمدا وەكو پێداویستیەكی بۆ چەندوچۆنی ئەو جەنگەو، بۆ دارشتنو پتەوكردنی پایەكانی ئاسایشی دەولەتو قەوارەی سیاسی دەولەتانو بەرەچاوكردنی توخمە جوگرافییەكانی هەر دەولەتێك لەگێرانی رۆلی سەرەكیو گەورەی پاراستنی ئاسایشی ئەو دەولەتەدا، لقێكی تری جوگرافیا بەناوی (جیۆپۆلەتیكا)وە سەری هەلدا، كەدیسانەوە زۆربەی پایە تیۆرییەكانی لە جوگرافیای سیاسیەوە بناوان دەگرن.

زاراوەی جیۆپۆلەتیك بۆ یەكەمین جار لەسەر زاری مێژوونووسو سیاسەتناسی بەریتانی رۆدۆلف كیلین (١٨٦٤-١٩٢٢ز) لەسالی (١٩١٦ز)دا هاتە كایە، پاشان بنەماكانی ئەم زانستە لەلایەن جەنەرالی ئەلمانی كارل هاوسهۆفەرەوە، دارێژراو پەرەی پێدرا.

جەنگ جیۆپۆلەتیكی دروستكرد، بۆیە تەنانەت هێندێ جار جیۆپۆلەتیك بەجەنگ بەراورد دەكرێت.

جیۆپۆلەتیك تایبەتە بە لێكۆلینەوەی دەولەت لەتێروانینی سیاسەتەوە، بەلام وەكو چەمكێكی جێگیرو نەگۆر تەماشای دەولەت ناكات. بەلكو وەكو زیندەوەرێكی زیندوو لێی دەروانێت. جیۆپۆلەتیك لەگۆشە نیگایەكی نەتەوەییو زاتییەوە، پێوندییە ئالۆگۆرەكانی نێوان شوێنو هەریەكە لەدیمەنی سروشتیی (زەوی)و، دیمەنیمرۆیی (دانیشتوان)و دیمەنی شارستانیی (تواناو تەكنەلۆجیا)، دەكۆلێتەوە. گەوهەری جیۆپۆلەتێك لێكۆلینەوەی پێوەندی سیاسەتی نێودەولەتییە لەسایەی هەلومەرجو پێكهاتە جوگرافییەكاندا،

لەڕاستیشدا جوگرافیاو توخمە جوگرافییەکان کرۆکی تیۆری جیۆپۆلەتیکن، بۆیە تەنانەت هێندێك لەزانا جیۆپۆلەنیکییەکان پێیان وایە کە سروشتی جوگرافیایی هەر دەوڵەتێك یەکەم سەرچاوەی هێزە نەتەوەییەکەی پێکدەهێنێت. هێندێکی تریش دەڵێن بارودۆخە جوگرافییەکان سیاسەتەکانی دەوڵەت دیاری دەکەن.

دەتوانین بەم شێوەیە پێناسەی جیۆپۆلەتیك بکەین؛ جیۆپۆلەتیك ئەو تیۆرییەیە کە لەهێزی دەوڵەت پێ‌بەپێی زەوی دەکۆڵێتەوە، یا تیۆری گۆڕانکارییە سیاسییەکانە بەپێی پێوەندییان بە زەوییەوە.

ڕۆدۆلف کیلین ئاوا پێناسەی جیۆپۆلەتیك دەکات؛ زانستێکە لەپێوەندی نێوان ڕووداوە سیاسییەکان‌و زەوی دەکۆڵێتەوە. بەڵام بە بۆ چوونی نیکۆلاس سپایکمانی ئەمریکی جیۆپۆلەتیك نەخشەدانانە بۆ سیاسەتی ئاسایشی نەتەوەیی دەوڵەت لەچوارچێوەی فاکتەرە جوگرافییەکاندا.

جیۆپۆلەتیك لە گۆشەنیگایەکی تایبەتەوە لە تانۆپۆکانی ستراتیج دەکۆڵێتەوە، ئەو پێی‌وایە ستراتیج فەلسەفەی هێزە. بۆیە زەرورەت یاسا ناناسێت. هەر لەبەر ئەوەشە جیۆپۆلەتیك گرنگی گەورە بەداواکانی دەوڵەت دەدات لەڕووی ڕووبەرەوەو ڕووبەری دەوڵەت بۆ پێنج توخمی سەرەکی دابەش دەکات کەبێ دابینکردنی ئەو پێنج توخمە دەوڵەت ناتوانێت هەست بەدڵنیایی بکات، ئەوانیش توانای خۆبژێوی، زیندەبوار، بیرۆکەی هەرێمگیریی، ململانێی نێوان هێزەکانی ئاوو وشکایی،و سنوری سیاسییە.

ئەگەرچی جیۆپۆلەتیك لە جوگرافیای سیاسییەوە سەری هەڵدا، بەڵام جیاوازی گەورەشیان لەنێواندایە.. جیۆپۆلەتیك بە پێچەوانەی جوگرافیای سیاسییەوە، ئەوەندەی گرنگی بە بارودۆخ لەپاشەڕۆژدا دەدات، هێندە گوێ بە ئەمڕۆ نادات. جیۆپۆلەتیك وێنەی دەوڵەت بەوشێوەیە دەکێشێت کە پێویستە ببێت، لەکاتێکدا جوگرافیای سیاسی لەقەوارەی ئێستای دەوڵەت وەکو ئەوەی هەیە، دەکۆڵێتەوە. لەسەرێکی ترەوە جیۆپۆلەتیك ئەوە دەخاتەڕوو کە لەڕووی سیاسییەوە و بۆ بەرژەوەندی دەوڵەت پێویستە ئەنجام بدرێت. بەڵام جوگرافیای سیاسی گرنگی بە لێکۆڵینەوەی جوگرافیای دەوڵەتان‌و یەکە سیاسییەکان دەدات پێ‌بەپێی ڕاستیە جوگرافییەکان. هاوسهۆڤەر دەڵێت:

جوگرافیای سیاسی لەڕووی رووبەرەوە لەدەوڵەت دەکۆڵێتەوە. بەڵام جیۆپۆلەتیک لەڕووی دەوڵەتەوە لەڕووبەر دەکۆڵێتەوە[9]

جیاوازییەکانی نێوان جوگرافیای سیاسیو جیۆپۆلەتیک هەرچەندێك بن، ناوەڕۆکی هەردوو تیۆرییەکە ئەو راستیە ئاشکرا دەکەن کە زانینو هەڵهێنجانی راستیە جوگرافییەکانی هەر دەوڵەتێك، بنەمای شیکردنەوەی هێزی ئەو دەوڵەتە پێکدەهێنێت. لەمەشدا زانستی جوگرافیا بەهەموو لقەکانیەوە رۆڵی بڕیاردەر دەگێڕن.

(١-١-٣): چەمکی هێزو هەڵسەنگاندنی هێزی دەوڵەت

یەکەم: چەمکی هێز

هێز[10] بەردی بناغەی سیاسەتی نێودەوڵەتیی ئێستایە.. هێزی نەتەوەییش بەیەکێکە لەدیاردەکانی پێوەندی نێودەوڵەتیو زادەی سیاسەتی نەتەوەییە بەشێوەیەکەی گشتی هێزی نەتەوەیی مانای توانای کارکردنەسەر هەڵسوکەوتی دەوڵەتانی ترە تا بەرژەوەندییە باڵاکانی دەوڵەتی خاوەن هێز بەدەست بهێنرێت.

توخمەکانی هێزی نەتەوەیی جۆراوجۆرو پێکەوە گرێدراوون، توخمە سروشتییەکان کە توخمە جوگرافییەکان دەگرێتەوە، گرنگترین ئەڵقەکانی هێزی دەوڵەتیان پێدەپێورێت. ئەمە سەرەڕای هێزی ئابوریو سیاسیو عەسکەریو سایکۆلۆجیو هی تر. بەشێوە سەراپاییەکەی هێز گوزارە لە کارلێکی نێوان شوێنو نەخشەکێشانی مرۆڤ لەسایەی ئەو تەکنەلۆجیاو شارەزاییە بەردەستەدا دەکات کەلێیەوە دەکرێت ئامانجی ستراتیجی جیهانیو ستراتیجی مرۆیی بەدەست بهێنرێت. هەرلێرەشەوە زۆربەی جاران چەمکی هێز لەبەرامبەر توانای دەوڵەتدا دادەنرێت.

بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی وردو هەمەلایەن لەچەمکی هێز تێبگەین، پێویستە لەهەریەك لەتوخمە پێکهێنەرەکانی هێز، شێوەکانی هێز، خەسڵەتەکانی هێزو جۆرەکانی هێز لە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا، بدوێین.

١-توخمە پێکهێنەرەکانی هێز: چەمکی هێز لەپێنج توخمی سەرەکی پێکدێت کەبریتین لە: هێزی جوگرافی، هێزی ئابوری، هێزی مرۆیی، هێزی عەسکەری، هێزی سایکۆلۆجی.

هەر پێنج توخمەکەی هێزیش لەدوو توخمی سەرەکیدا کۆدەکرێنەوە، ئەوانیش هێزی جوگرافیو هێزی جیۆلۆجین.

٢-شێوەکانی هێز: شێوەکانی هێز جۆراوجۆرو جیاوازن، گرنگترینیان ئەمانەن:

أ-هێزی ئابوری، کەمانای رادەیەکی بەرز لەتوانای خۆبژێوی دەگەیەنێت. بەواتایەکی تر توانای درێژەدان بە توخمەکانی ئابوری نەتەوەیی لەهەردوو کاتەکانی شەڕو ئاشتیدا. ئەم هێزە بەگرنگترین شێوەکانی هێزی هەر نەتەوەو دەوڵەتێك دادەنرێت.

ب-هێزی عەسکەری، کەچڕکردنەوەی هەموو توخمە مرۆییو بنەما تەکنەلۆجیو ئابورییەکانو، خستنەگەڕیان لەخزمەتی دامودەزگای عەسکەری وڵاتدا، دەگەیەنێت.

پ-هێزی مەعنەوی، بەمانای کارکردنە سەر رای گشتییە لەناوخۆو دەرەوەی وڵاتدا، بەشێوەیەك کەهێزی بەرامبەر لاوازبکاتو کەلێنو ناکۆکییە ناوخۆییەکانی دەوڵەتی بەرامبەر گەورەتر بکات.

ج-هێزی فیعلی، ئەم هێزەش گوزارە لە هەبوونی دەستەجێی سەرچاوە جیاجیاکانی درێژەدان بەژیانی ئاسایی هەر دەوڵەتێك دەکات.

چ-هێزی پێشبینیکراو (یا هێزی مت بوو)، ئەو توانایانەی دەوڵەتن کەپاش پەرەپێدان، چنگ دەخرێن.

٣-خەسڵەتەکانی هێز چەند خەسڵەتێکی جیاکەرەوەی هەیە، ئەوانیش:

أ-هێز قەوارەیەکی مەعنەوییە، وەکو رۆح وایە جەستە دەبزوێنێتو درێژە بەبوونی دەدات، بێ ئەوەی خۆی وەکو قەوارەیەکی مادی ببینرێت.

ب-هێز سیمایەکی ناوازەی هەیە... پێویستییەکە هیچ رادەیەکی دیاریکراو بۆ تێربوون لێی نییە.

پ-هێز چەمکێکی رێژەییە، هێزی دەوڵەت بە بەراوورد لەگەڵ هێزی باقی دەوڵەتانی تر، دەپێورێت.

ج-مەرج نییە هێز پلە بەپلەو ئاسایی پەرەبستێنێت، کاری لەناکاو دیاردەیەکە لەدیاردەکانی هێزو هەوڵدان بۆ دەستخستنی.

چ-هێز چەمکێکی بزێوی دینامیکی گەشەسەندووە.

ح-دابەشبوونی هێز لەجەستەی دەوڵەتدا سیفەتێکی نابەرابەری هەیە، تالەدڵی دەوڵەت کەناوەندەکەیەتی دووربکەوینەوە، کارایی هێز لەبەشەکانی تری جەستەی دەوڵەتدا بەرەو کەمبوونەوە دەچێت.

٤-جۆرەکانی هێز لەکۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا: لەکۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا چوار جۆری هێز هەن، کەبریتین لە:-

ا-هێزی تاکلایەنە، یاهێزی خۆیی: ئەم جۆرە هێز دووجۆر لە دەوڵەتان دەگرێتەوە، یا ئەوەتا دەوڵەت پشت ئەستور بەهێزی خۆی مامەڵە دەکات، یا بەهۆی دابڕانی لەکۆمەڵگەی نێودەوڵەتی جا بەهەر هۆیەك بێت، بەناچاری دەوڵەت پشت بەهێزی خۆی دەبەستێت.

ب-هێزی هاوپەیمانی یائەوەی بە (هێزی بەکۆمەڵ) ناودەبرێت: ئەمیش ئەو هێزە دەگرێتەوە کە لەئەنجامی پەیماننامەو رێکەوتننامە کە دەوڵەتە جیاجیاکان بەمەبەستی جۆراوجۆر لەنێواخۆیاندا دەبەستن، دێتەکایە.

پ-هێزی ئاسایشی بەکۆمەڵ: ئەم هێزە خۆی لەهەوڵە نێودەوڵەتییەکان بۆ چارەسەرکردنی تەنگوچەڵەمە جیاجیاکاندا دەنوێنێت.

ج-هێزی جیهانی: مەبەست لەم هێزە، هێزی ئەو حکومەتە جیهانییەیە کەهێشتا دانەمەزراوە.

دووەم: هەڵسەنگاندنی هێزی دەوڵەت

(یاهێزی نەتەوەیی) هێزی نەتەوەیی[11] ژمارەیەکی زۆر لەو توخمە گرنگانە دەگرێتەوە کە ناکرێت لەرێی هاوکێشەیەکی ماتماتیکیانەوە گوزارەی لێبکرێت، لەوانە: ئارەزووی بەرپاکردنی جەنگ، رادەی هاوپشتی کۆمەڵایەتی لەنێوان دانیشتواندا و هەستکردنیان بە بەرپرسیێتی ساسییو، توانای خۆڕاگرتنیان لەبەردەم نەبوونی قاتوقڕیداو.... هتد. بۆ شیکارکردنی هێزی نەتەوەیی هەر نەتەوەیەك، بوونی دەوڵەتێك کە سنورێکی سیاسی دیاریکراوی هەبێت، مەرجێکی بێچەندو چۆنە. چونکە لێکۆڵینەوە لەهێزی نەتەوەیی نەتەوەیەك کە تانۆپۆکانی ئاشکرا نەبێت، لەرووی زانستییەوە هەر لێکۆڵینەوەیەکی لەوجۆرە کورت دەهێنێت. هەربۆیە کەباس لەهێزی نەتەوەیی دەکرێت، بەرامبەر بەوەی باس لەهێزی دەوڵەتێك دەکرێت کەبوونێکی مادی هەیە. بۆ هەڵسەنگاندنی هێزی هەر دەوڵەتێکیش لەباری سەرنجی توخمە جوگرافییەکانەوە زانینو

ئاشــکراکردنی بنــەما ســتراتیجییەکان، پایــەکانی هـــەر هەڵســەنگاندنێکی لەوجۆرەتان بۆ دادەڕێژن لاوازیو بەهێزی ئەو بنەمایانە لاوازیو بەهێزی هەر دەوڵەتێکمان بۆ دەستنیشان دەکەن.

بنەما جیۆستراتیجییەکانی هەر دەوڵەتێك لەسێ پایەی بنەڕەتی پێکدێن لە هەرسـێکیان پێکـەوە لەپێوەندییـەکی ئۆرگـانیکیو دیالەکتیکیانـەدا هـێزی دەوڵەت هەڵدەسەنگێنن، ئەوانیش بریتین لە:-

یەك-توخمە جیوپۆلەتیکییەکان.
دوو-سامانە مرۆییەکان
سێ-سامانە سروشتییەکان.

یەك-توخمە جیۆپۆلەتیکییەکان

هـەروەکو پێشتر باسی لێوەکرا، جیۆپۆلـەتیك ئـەو تیۆرییەیـە کـە بـەپێی زەوی لەهێزی دەوڵـەت دەکۆڵێتـەوە. بۆیــە هــەموو ئـەو رەگەزانـەی پێکهاتـەی دەوڵەت کە پێوەندییان بە سروشتی جوگرافیایی دەوڵەتەکەوە هەیە، سەرجەم توخمە جیۆپۆلەتیکییەکان پێکدێنن.

توخمـە جیۆپۆلەتیکییـەکانی هـەر دەوڵـەتێکیش بـۆ پێنج توخمـی سـەرەکی دابەش دەکرێت بەم شێوەیە:-

١-شوێن: شـوێنی هـەر وڵاتێـك (شـوێنی جوگرافـی)، بـەردی بناغـەی هـەر شیکردنەوەیەکی جیۆپۆلەتیکییە.. ئەگەرچی شـوێن وەکـو سـەرجەم توخمـە سروشتییەکانی تـر خەسڵەتێکی جێگیرو نـەگۆڕی هەیـە، بەڵام بەها سیاسـیو ستراتیجییەکەی لەگۆڕانی بەردەوامدایە.

بـۆ زانینـی سـیفەتەکانی شـوێن هـەر دەوڵـەتێك، پێویسـتە لـەم روانـەوە لەشوێن بکۆڵرێتەوە:-

أ-شوێنی فەلەکی: مەبەست لەشوێنی فەلـەکی دەستنیشـانکردنی شوێنە پێبەپێی بازنەکانی پانیو هێڵەکانی درێژییـەوە شوێنی هـەر دەوڵـەتێك بەپێی ئەو بازنەو هێڵانە ئەم گرنگییانەی هەیە:-

*بازنەکانی پانی گۆی زەوی، دەربڕی هەلوومەرجەکانی کەشوهەوان، بەوپێیە تا ئەو بازنانە زۆرترین مانای وایە دەوڵەت کەشوهەوای هەمەجۆری هەیەو بەوپێیەش چالاکیو بەرهەمە کشتوکاڵیو ئاژەڵییەکان، زۆرو زەبەندو هەمەچەشن دەبن.

*بەلام زۆربوونی هێڵەکانی درێژی کەدەربڕی کاتەکانی خۆرهەڵاتنو خۆرئاوابوونە، مانای پانوپۆڕی دەوڵەتو لەڕووی کشتوکاڵیشەوە بوونی یەک جۆر بەرهەمی کشتوکاڵی دەگەیەنێت.

بۆیە تا بازنەکانی پانی دەوڵەت زۆرترین، هێزی دەوڵەتیش زۆرتر دەبێت دیارە ئەمە دەوڵەتە جەمسەرییەکان ناگرێتەوە.

ب-شوێن بەنسبەت ئاوو وشکاییەوە: ئەمەش دوو جۆر شوێن دەگرێتەوە:-

*شوێنی دەریایی: بەشێوەیەکی گشتی وڵاتانی سەر دەریا سودی گەورە لەبازرگانیکردنو پێوەندیکردن بەوڵاتانی ترو رەنیوهێنانی سامانەکانی ژێردەریا وەردەگرنو دەشێت روبارە ئاوییەکان وەکو سنورێکی دابڕو جیاکەرەوەی سروشتیش دەوڵەت سوودی لێوەربگرێت.

شوێنی دەرياییش پێبەپێی ئەم خاڵانە، کەم تازۆر کارایی بەسەر دەوڵەتی سەردەریاوە جێدێڵێت:-

-رێژەی سنورە دەریاییەکە بەنیسبەت تێکڕای دەوڵەتەوە.

-شێوەی کەنارە دەریاییەکەو پێکهاتە مۆرفۆلۆجییەکەی.

-گرنگییە نێودەوڵەتیو هەرێمیو جیهانییەکانی دەریاکە.

*شوێنی کیشوەریی (یائەو دەوڵەتانەی کەپێیان دەوترێت دەوڵەتە داخراوەکان): ئەم دەوڵەتانە لەرێی دەوڵەتانی ترەوە نەبێت، ناتوانن بەدەریا بگەن، بەو پێیەش بۆ بەرگریکردن لەخۆیان، ناچارن هێزی زەمینیو ئاسمانی گەورە پێکەوەبنێن.

پ-شوێنی ستراتیجی: شوێنی ستراتیجی خاڵی دەوڵەتەو بەپێی هەلومەرج لە گۆڕاندایە. شوێنە ستراتیجییەکان پێبەپێی بوونی نۆکەندو دوورگەو ترانزێتەوە، گرنگی جیاجیان هەیە. ئەگەرچی بوونی شوێنی ستراتیجی نیشانەی هێزی دەوڵەتە، بەلام لەهێندێک کاتدا دەبێتە مایەی چاوتێبڕینی زلهێزەکانو هەڵگیرسانی کێشەو ململانێو جەنگ.

ج-شوێنی پایتەخت: پایتەخت دڵی دەوڵەتە، بۆیە دەوڵەتان هەوڵدەدەن تابکرێت لەناوچە سنورییەکان دووری بخەنەوەو بیبەنە قولاّیی جەستەی دەوڵەتەوە. چونکە مەترسی خستنە سەر پایەخت و گرتنی لەکاتی هەڵگیرسانی جەنگدا، مایەی تێکچوونی سەرجەم بارودۆخی ولاّتە ئەگەر نەبێتە هۆی دارمانی یەکجارەکی دەوڵەت.

٢-رووبەر/ رووبەری هەر دەوڵەتێك یەکێك لەتوخمە گرنگەکانی هێزی ئەو دەوڵەتەمان پیشان دەدات.

هەر دەوڵەتێك خاوەن رووبەرێکی تایبەت بەخۆیەتی کە رێکخستنە سیاسییەکەی لەسەر بیناکردووە.

بەرامبەر بەچەمکی (رووبەر) لەجوگرافیادا لە جیۆپۆلەتیکدا چەمکی (بوار Space) بەکاردێت. (بوار) چەقی تیۆرییەکەی (راتزل)ە... ئەو دەڵێت: هەر دەوڵەتێك بۆ بەرگریکردن لەو بوارەی کە داگیریکردووە وەکو پێویست لەگەڵ دنیای دەرەوەدا لەململانێدایە بۆیە هەر دەوڵەتێك کەخاوەنی رێکخستنێکی تۆکمە بێت، هەوڵی فراوانکردنی رووبەری بوارەکەی دەدات.

لەهەمان سۆنگەوە لەکاتێکدا (رووبەر) تانۆپۆکانی لای جوگرافیناس دیاریکراوە، کەچی (بوار) لای جیۆپۆلەتیکییەکان، سنوری بۆ نییە.

بەشێوەیەکی گشتی رووبەری فراوان ئەم کارابیانەی بۆ سەر هێزی دەوڵەت هەیە:-

أ-ناکرێت لەدەرەوەی رووبەرێکی گەورەدا، هیچ دەوڵەتێکی مەزن هەبێت. بەلاّم ئەمە مانای وانییە کە هەر دەوڵەتێکی رووبەر فراوان لەرووی هێزەوە دەوڵەتێکی مەزن بێت. چونکە دەشێت بەشێکی گەورەی خاکی دەوڵەت، بیابان یا وشکەرۆ بێت و بەکەڵکی ژیان نەیەت، بەوپێیەش چڕی دانیشتوان و ژمارەکەیان کەم بن.

ب-روبەری فراوان بواری هەڵبژاردنی شوێنی لەبار بۆ پایتەختی دەوڵەت دەدات.

پ-رووبەری فراوان لەرووی عەسکەرییەوە قولاّیی ستراتیجی دەبەخشێتە دەوڵەت.

ج-رووبەری فراوان بواری دابەشکردنی باشترو لەبارتر بۆ دامەزراوە عەسکەری و پیشەسازی و ئابورییەکانی دەوڵەت، دەرەخسێنێت.

چ-دواجار رووبەری فراوان بواری کشتوکاڵو چالاکی ئابوری هەمەجۆر دەدات.

٣-شێوە/ شێوە دەوڵەت کارایی گەورەی لەسەر ستراتیجی عەسکەریو پلانی ئابوری دەوڵەت، هەیە تا شێوەی دەوڵەت کۆکو ئەندازەیی بێت هێزو یەککگرتوویی زۆرتر دەبێت. بەشێوەیەکی گشتی دەوڵەتانی دنیا بۆ چەند شێوەیەکی سەرەکی دابەش دەکرێن، کە بریتین لە:-

ا-شێوەی رێکوپێك: بەباشترین شێوەکانو بەهێز ترینیان دادەنرێت چونکە لەسەرێکەوە چەندین خاڵی بەرگریکردن دەستەبەر دەکاتو، لەسەرێکی دیکەشەوە پەکی هێرشکردن دەخات. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە دەرفەتی باشتر بۆ دابەشکردنی دامەزراوە ئابوریو عەسکەرییەکان لەسەر رووی خاکی وڵاتەکە، دەدات.

ب-شێوەی لاکێشەیی: لەڕووی ستراتیجی عەسکەرییەوە، ئەم شێوەیە فاکتەرەکانی جموجۆڵو پێوەندیکردنی وڵات لەناوچەیەکدا قەتیس دەکات.

ئەمەش وڵات دووچاری دابڕانو کەرت کەرت بوون دەکات بەتایبەتیش لەکاتی جەنگدا. بۆیە دەوڵەت ناچار دەبێت هێزو جبەخانەی زۆرو زەبەند بەدرێژایی سنورەکانی بڵاوبکاتەوە.

پ-شێوەی پارچە پارچە: بەهۆی سەختی جموجۆڵو هاتوچۆ لەم شێوەیەی دەوڵەتدا لەکاتی جەنگو لەکاتی ئاشتیشدا، بەڕێوەبردنی دەوڵەت بەسەر بەشە جیاجیاکانی وڵاتدا، پەرتەوازەو لاواز دەهێڵێتەوە.

ج-شێوەی پەرشوبڵاو: ئەم شێوەیەش دەوڵەتانی کۆلۆنیالیستی دەگرێتەوە کە کۆلۆنییەکانیان بەم لاو ئەولای جیهاندا پەرشوبڵاوبوونەتەوە.

-ئەم شێوەیەی دەوڵەت زۆرتر پێش جەنگی دووەمی جیهان لەئارادابوو.

٤-سنور/ هەر دەوڵەتێك سنورێکی دیاریکراوی هەیە کە لەدەوڵەتانی تری جیادەکاتەوە سنور دەستکردی مرۆڤ خۆیەتیو ناچێتە خانەی دیاردە سروشتیو جوگرافییەکانەوە. لەکێشانو دەستنیشانکردنی سنوردا، هێندێك جار توخمە سروشتی مرۆییەکانو هێندێك جاری تر توخمە سروشتی جوگرافییەکان بڕیاردەری شێوەی سنورن. بەڵام زۆربەی جار هێز لەپشتی هەر سنورکێشانێکەوە بووە.

پێبەپێی شێوەکانی سنور، هێزی دەوڵەتیش کەم تازۆر کاری تێدەکرێت بەم شێوانە:-

أ-ئەو سنورانەی کە لەمپەری سروشتی وەکو دەریا، چیا... هێڵەکەیان پێکناهێنێت، سنورێکی کراوە دەبن و مەترسی پەلاماردانیان دەبێت.

ب-ئەو سنورانەش کە بەدەوڵەتانی زلێهز دەورە دراون دووبارە رووبەڕووی مەترسی یەکبینەی داگیرکردن و سنورشکاندن دەبنەوە.

پ-ئەو سنورانەی کە لەبنەڕەتدا کێشەو ململانێی لەسەرەو بۆ هیچ کام لە دەوڵەتانی هاوسێ هێڵی سنور یەکلایی نەبۆتەوە، یا یەکلایی بۆتەوەو یەکێك یازیاتر لەدەوڵەتێك پێ قایل نییە، سنورێکی لاوازەو مەترسی پەلاماردانی لەئارادا دەبێت.

٥-تۆبۆگرافیاو فیزیۆگرافیا/ توخمە تۆبۆگرافی و فیزیۆگرافییەکان کە خۆیان لەمۆرفۆلۆجیاو کەشەوهەواو سەرچاوە سروشتییەکاندا دەبیننەوە، پێکەوە کەسێتی جیۆسیاسی دەوڵەت دەستنیشان دەکەن. تێکڕای ئەم توخمانە کەخەسڵەتێکی چەسپاویان هەیە، هەریەکەیان بە جۆرێك کار لەهێزی دەوڵەت دەکەن.

أ-مۆرفۆلۆجیا: مۆرفۆلۆجیا، چیاکان و بانەکان و دەشت و دۆڵەکان دەگرێتەوە کەسەرجەم پێکەوە رۆڵێکی گرنگ لەدیاریکردنی هێزی دەوڵەتدا وازی دەکەن. مۆرفۆلۆجیاو کەشوهەوا پێکەوە کەسێتی ئابوری دەوڵەت پێکدێنن.

ناوچە شاخاوییەکان دیارترین دیاردەکانی رووی خاکن. ئەگەرچی لەڕووی ئابورییەوە ناکرێت لەگەڵ دەشتەکان بەراورد بکرێن، بەڵام چیاکان سەرچاوەی دەستخستنی ئاون و، بەناوچەی گەشتوگوزار دەژمێررێن. لەڕووی عەسکەرییەوە گرنگی چیاکان پێوەند بە مەوقعی چیاکان لە هەر وڵاتێکداو جۆری دابەشبونیان بوونی چیا لەناوچە سنورییەکاندا، بە بەربەستێکی توندوتۆڵی دەوڵەت دەبێت بەرامبەر دەرەوەو لەسایەیدا دەشێت دەوڵەت گەشەی گەورە بکات. بەڵام لەهەمان کاتیشدا بەربەستی فراوانبوونی دەوڵەتە بۆ ناوچەکانی دەوربەری کەچی بوونی چیا لەجەستەی دەوڵەتدا هاتوچۆی نێوان بەشەکانی وڵات دژواردەکات و، زۆرجاران کەسایەتی جوگرافی و شارستانی جیاواز لەخودی هەمان دەوڵەتدا دەخوڵقێنێت.

لەهەردوو باری هێرش و بەرگریدا، چیاکان خەسڵەتێکی جیاکەرەوەیان هەیە.. چیاکان شوێنی بەرگریکردن و دروستکردنی قوللەو قەڵاو سەنگەری قایمن. بەپێچەوانەی چیاکانەوە، ئەگەرچی دەشتەکان لەڕووی ستراتیجی بەرگریکردنەوە ناگەنە ئەوان، بەڵام لەڕووی ئابورییەوە چاکترین رووەکانی رووی خاکن. دەشتەکان شوێنی چڕبوونەوەی دانیشتوان و بیناکردنی شارە گەورەکانن، چونکە رێگەوبان لەدەشتەکاندا چڕوپڕن و پەل بۆ هەموو لایەك دەکێشن ئەگەر بەربەستەکانی وەکو رووبارو زۆنگ و چیاکان نەبێت، ئەوا دەشتەکان لەڕووی بەرگرییەوە لاوازن و داگیرکردنیان ئاسانە. چونکە لەکاتێکدا دەشتەکان مەیدانی بەکارهێنانی تانك و زرێپۆش و سوپای گەورەن، چیاکان شوێنی پیادەو جەنگی پارتیزانین.

ب-کەشوهەوا: کەشوهەوا پێوەندییەکی گەورەی بەلەشساخی مرۆڤ و چالاکی و خۆراك و ناوچەکانی نیشتەجێبوونیەوە، هەیە. سەرەڕای ئەوەی کەشوهەوا پێوەندی بەدابەشبوونی ئەو سامان و کانزایانەشەوە هەیە کە دەکەونە ژێر زەوی.

کەشوهەوا پێبەپێی ناوچە جیاجیاکانی جیهان دەگۆڕێت، ناوچە مامناوەندی وشك و، ناوچەی مامناوەندی سارد، لە لەبارترین ناوچەکانی کەشوهەوا دادەنرێن چونکە لەکاتێکدا ناوچەکانی کەمەرەی گۆی زەوی و ناوچە جەمسەرییەکان، بەهۆی گەرماو سەرمای لەرادەبەدەری ساڵانەیانەوە، ژیانێکی ئاژەڵییانەیان فراژووکردووە کە تێیدا ئەرکی گەورەی هەر بوونەوەرێك بەرگریکرن و توانای مانەوەیەتی کەچی لەناوچە مامناوەندییەکانی زەوی بۆ نمونە ئەورووپا کەشوهەوا رێگری بەردەم پەیداکردنی خۆراك و چالاکی رۆژانەی مرۆڤ نییە.

بەشێوەیەکی گشتی، نەخشەی سیاسی جیهان ئەوە پیشاندەدات کە دەوڵەتە مەزنەکان ئەو دەوڵەتانەن کە کەوتوونەتە نێوان بازنەکانی پانی (٣٠°-٦٠°)ی باکور واتە ئەو بوارەی کە کەشوهەوای مامناوەندییە.

پ-رووەك: سەرچاوە رووەکییەکان لە هەر وڵاتێکدا بەردی بناغەی بینای ئابوری پێکدێنن. چونکە ئەو سەرچاوانە پێوەندییان بە بەشێکی گەورەی چالاکییە ئابورییە جیاجیاکانی هەر دەوڵەتێکەوە هەیە.

بەپێی هەرێمەكانی دابەشبوون، سەرچاوە رووەكییەكان دووجۆری سەرەكین، ئەوانیش هەرێمی دارستانەكان و هەرێمی ئێستێبسە.

لەكۆنەوە دارستانەكان شوێنی بەرگریكردنی مرۆڤ و پاراستنی بوون و سەرچاوەیەكی بەربڕشتی ئابوری بووە. لەڕووی عەسكەرییەوە دارستان رۆڵی گەورەی لە بەرگریكردن و شاڵاوی پارتیزانانەدا بینیووە. ئێستێبیش كە بەناوچەی گژوگیا كورتەكانی ناوچە مامناوەندییەكان ناودەبرێت ناوچەی شوانكارەیی بووە. گەلانی نیشتەجێی ئەم هەرێمانە، بەهۆی رۆژە وشكەكانی ساڵەوە پەلاماری دەوروبەری خۆیان داوەو، بەگەلانی دڕو هێرشكەر ناسراوون.

بۆ هەردوو جۆر لەبارترین ژینگە رووەكییەكان، ژینگەی كەشوهەوا مامناوەندییە شێدارەكانە كەتێدا شان بەشانی دارستانەكان لەوەڕگاش شین دەبن.

ج-روبار: ئاو یەكێكە لەتوخمە هەرە گرنگەكانی هێزی دەوڵەت. گرنگی ئاو بەپێی سەرچاوەكانی لەگۆڕاندایە. ئاوی سەرزەوی كە چۆم و رووبارو دەریاچەو دەریادەگرێنەوە، بە پلەی یەكەم دێت بەتایبەتی گەر سەرچاوەكانی بكەوێتە ناو خاكی دەوڵەتەكەوە.

ئەو رووباوبارانەی كە بە تاكە وڵاتێكدا رەت دەبن، بەڕووبارە نیشتمانییەكان ناودەبرێن و، ئەوانەش كە بەزۆرتر لەوڵاتێكدا دەڕۆن، بەڕووبارە نێو دەوڵەتییەكان ناسراون.

لەڕووی عەسكەرییەوە گرنگی رووبارەكان لەوەدایە كەوەكو خاڵی جیاكەرەوەی سنور، یاوەكو بەربەست و شوێنی بەرگریكردن بەكاردێن. ئەمە سەرەڕای ئەوەی كە لەبورای كەشتیرانیشدا پێوەندیكردن بەیەكە جیاجیاكانی دەوڵەتەوە ئاسان دەكات.

دوو- سامانە مرۆییەکان

مەبەست لەسامانی مرۆیی، دانیشتوانە.

هەروەکو پێشان باسکرا، هەریەکە سیای، هەر دەوڵەتێك بوونی نییە. دانیشتوان بەپێچەوانەی توخمە جیۆپۆلەتیکییەکان و سامانە سروشتییەکانی دەوڵەتەوە توخمێکی گۆڕاوە. هەر لێکۆڵینەوەیەك لەدانیشتوان وەکو توخمێکی هێزی دەوڵەت، دەبێت ئەم لایەنانە دانیشتوان بگرێتەوە:-

١-قەوارەی رادەی گەشەسەندنی دانیشتوان: زۆری ژمارەی دانیشتوان بوونی سوپایەکی گەورە فراژوو دەکات، لەبەرئەوەش کە تائێستا رەگەزی سەرەکی هەر سوپاو کەرەستەی هەر جەنگێك مرۆڤ خۆیەتی، بۆیە زۆری ژمارەی دانیشتوان هێزی سوپاو توانای بەرپاکردن و بەردەوامبوونی جەنگ، مسۆگەر دەکات. بەپێچەوانەشەوە، دەوڵەتانی کەم دانیشتوان هەمیشە لەژێر بەزەیی دەوڵەتانی دانیشتوان زۆردان. سەرەڕای ئەوەش زۆری ژمارەی دانیشتوان، دەستی کاری زۆرتر لەبوارەکانی ئابوری دەوڵەتدا فەراهەم دەکەن و بارێکی چاکتر لەکاروبارە کارگێڕییەکانی دەوڵەتدا دەرەخسێنێت و، هەروەها دڵنیایی لای رۆڵەکانی نەتەوە بۆ پشت بەستن بەهێزو توانای خۆیان بەرجەستەدەکات.

٢-دابەشبوونی دانیشتوان: کەپێوەندی بەچڕی دانیشتوانی هەرێمە جیاجیاکانی دەوڵەتەوە هەیە پێ بەپێی ناوچە کشتوکاڵی و پیشەسازی و مەڵبەندەکانی چڕی دانیشتوان. تاچڕی دانیشتوانی هەرێمە جیاجیاکان وەکو یەك، یانزیك لەیەك بێت، پێکهاتەی دانیشتوان بەهێزترو تۆکمەتر دەبێت.

٣-پێکهاتەی دیمۆگرافی دانیشتوان: لەهەمان سۆنگەی خاڵی پێشووەوە، دابەشبوونی دانیشتوان و رێژەی تەمەن و ژمارەی نێرو مێش کارایی گەورەیان بۆ سەر پێکهاتەی دانیشتوان هەیە.

٤-پێکهاتەی شارستانیی دانیشتوان: ئەمیش پێوەندی بەو پێشترە مێژوویی و شارستانییەوە هەیە، کەرۆڵەکانی دەوڵەتی پێگۆشکراوە، لەبیناکردنی کۆمەڵگەدا کار بە بنەماکانی دەکەن. لەبەرئەوەی دانیشتوان تەنیا

لــەڕووی چەندایەتییــەوە هەڵناســەنگێندرێت، بــەڵکو لــەڕووی چۆنایــەتیو پێکهاتەی ئەتنیکیشەوە لێکدەدرێتەوە، بۆیە رادەی بەرزی ئاستی هۆشیاریو زانستیو سیاسی رۆڵەکانی هەر دەوڵەتێك، هێزێکی زۆرتر لەڕادەی نزمی ئەو ئاستانەی رۆڵەکانی دەوڵەتێکی تر، بەرجەستە دەکات. هەروەکو هاوچەشنیی نەتەوەییو رەگەزییو مەزەبی، هێزی گەورەتر دەبەخشنە دەوڵەت.

سەرەڕای هەموو ئـەو فاکتـەرە پۆزەتیڤانـەی کـەزۆری ژمـارەی دانیشـتوان دەیخوڵقێنن، بەڵام بۆ وڵاتانی کەم دەرامەتو هەژار، زۆریی ژمارەی دانیشتوان مایەی نەهامەتیو خوڵقـاندنی تەنگوچەڵەمـەی ئـابوریو بژێـویو دواجـاریش دروستکردنی مەترسییە بۆ سەر پاشەڕۆژی سیاسی دەوڵەتو سەربەخۆبوونی.

سێ-سامانە سروشتییەکان

بێ بوونی سامانی سروشتی هەمەجۆرو زۆروزەبەند، ناکرێت باس لەهێزی دەوڵـەت بکرێـت، چونکـە سامانی سروشـتی هـەر دەوڵـەتێكو هـێزی دەوڵەتەکـە پێوەندییەکی راستەوخۆیان هەیەو لەڕووی چەندایەتیو چۆنایەتی سامانەکەوە هێزی دەوڵەتیش دەچەسپێت.

سـامانە سروشـتییەکان بنکـەی ئـابوری هـەر دەوڵـەتێكو ئـامرازی هـێزی سیاسـیو هـێزی نەتـەوەیین. چونکـە کـەمو زۆریـی سـامانی سروشـتییەکان کاراییان بۆ سەر سوپاو هێزی عەسکەریی دەوڵـەت هەیە. لەهەمان سۆنگەوە ئەو دەوڵەتانـەی سـامانی سروشـتییان کەمـە یـاوەکو پێویسـت نییـە، بنکـەی ئابورییان لاوازو بنکە سیاسییەکەیان لەمەترسیدا دەبێت.

هەبوونی سامانی سروشتی هەمەجۆرو زۆرزەبەند، مانای هەبوونی بەرهەمو بەربوومی هەمەجۆرو بەو پێیەش مانای دابینکردنی پێداویستییە بژێوییەکانی دانیشـتوان. کـەمی سـامانی سروشـتی یـا نـەبوونی جۆرێـك لـەو سـامانانەی راستەوخۆ پێوەنـدی بەداراییو بژێوی دانیشتوانەوە هەیـە، لـەکاتی ئاشـتیدا دەوڵـەت چاو لەدەستی دەرەوەو، لـەکاتیو بەتایبـەتیش سـەپاندنی ئابلۆقـەدا، دەوڵەت شپرزەو لاواز دەکات. بۆیە هەبوونی سامانە سروشتیەکان، تۆکمەیی بنکەی ئابوریو لەویشەوە سەربەخۆیی سیاسی دەوڵەت، مسۆگەرو دەستەبەر دەکات.

سامانە سروشتییەکان جۆراجۆرن‌و لەڕووی گرنگییەوە جیاوازن، دەکرێت بەگشتی بۆ سێ بەش پۆلێن بکرێن، ئەوانیش:-

١-سامانە سروشتییەکانی سەرزەوی: کەپێوەندی بەشێوەو پێکهاتەی خاك‌و جۆری کەشوهەواو ئامادەیی ئەو خاکە بۆ کشتوکاڵ‌و رادەی بەپیتی‌و جۆری ئەو بەروبومانەوە هەیە کە پێویستییەکانی دەوڵەت لەبژێوی دانیشتوان دابین دەکات.

٢-سامانە سروشتییەکانی ژێرزەوی: ئەمیش ئەو کانزاو کانانە دەگرێتەوە کە دەشێت لەژێر خاکی وڵاتەکەدا هەبن. بەڵام زۆروزەبەندی سامانی ژێرزەوی پێوەندی بەچۆنێتی دەرهێنان‌و پاشانیش جۆری سامانەکەوە هەیە. بۆ نمونە بوونی نەوت، یا مادە بەنرخەکانی وەکو یۆرانیۆم‌و زێڕو ئاسن‌و مس، کارایییەکی گەورەیان بۆ سەر هێزی ئابوری دەوڵەت هەیە. بەپێچەوانەوە نەبوونی سەرچاوەیەکی گرنگی وەکو نەوت، دەوڵەت لەسەرچاوەیەکی گرنگی وزە بێبەش دەکات. بەڵام دیارە بوونی سامانی سروشتی بێ‌هەبوونی دەستی کاری پێویست‌و پسپۆڕو کادری هونەریی‌و تەکنەلۆجیای پێویست بۆ دەرهێنان‌و خستنەگەڕی ئەو سامانانە، دیسانەوە کار لەهێزی دەوڵەت دەکات‌و، بەپاشکۆو لاواز دەیهێڵێتەوە.

٣-سەرچاوەکانی ئاو: ئاو یەکێکە لەسامانە سروشتییە هەرە پێویستەکانی هەر دەوڵەتێك. بەڵام بوونی ئاو بەتەنیا مانای هێزی دەوڵەت ناگەیەنێت. بەڵکو بوونی سەرچاوەکانی ئاو لەناوخۆی خاکی دەوڵەتدا مەرجی سەرەکی هێزی دەوڵەتە لەو رووەوە.

ئەگەرچی بوونی سامانە سروشتییەکان یەکێك لەسێ پایە گرنگەکەی هێزی دەوڵەت پێکدەهێنێت، بەڵام بوونی ئەو سامانانە بەتایبەتیش بوونی نەوت‌و کانزا بەنرخەکان، زۆربەی جاران دەبنە مایەی چاوتێبڕینی دەوڵەتانی زلێهزو فراوانخوازو هەوڵدان بۆ داگیرکردن یا لەڕووی ئابورییەوە بەپاشکۆکردنی وڵاتانی خاوەن سامان.

فەسڵی دووەم

سەرەتا تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری

(١-٢-١): بنەما گشتییەکان[١٢]

١-جوگرافیای عەسکەری لقیکە لەلقەکانی جوگرافیای تەتبیقی، لەرووی شیوازو پیکهاتەوە لەجوگرافیای ئابوری دەچیت و لەزۆر رووەوە پیوەی پەیوەستە، هەرلەم سۆنگەوە دەشیت وەکو دامەزراوە ئابورییەکان بروانریتە دامەزراوە عەسکەرییەکان، بەو پییەش هەمان ئەو کۆسپە جوگرافییانەی لەبابەتی جۆرەکانی مادەو گواستنەوەو بیناکردن و بەکارهینانەدا بۆ جوگرافیای ئابوری دینە پیش، بۆ جوگرافیای عەسکەریش بەهەمان شیوەن. جوگرافیای عەسکەری گرنگی بە پراکتیزەکردنی مەعریفەی جوگرافی دەدات لەبەڕێوەبردنی کاروبارە عەسکەرییەکاندا. لەهەمان پێودانگەوە جەخت دەکاتەسەر هەندەسەی هەڵوێستە عەسکەرییەکان و کارایییەکانی مەوقع و دابەشبوونی ژینگە جیاجیاکان و دانیشتوان و هێزەکان و ئەو دیاردانەی تر کەپێوەندییان بەچالاکی عەسکەرییەوە هەیە، هەربۆیە دواجار رۆڵی گەورە لەوەرگرتنی بڕیاردا دەبینێت.

بەپلەی یەکەم جوگرافیای عەسکەری پێوەندی بەمەسەلەکانی ستراتیج و دیاریکردنی مەبەست یا ئامانجەکان و هەڵسەنگاندنی تواناکانی سەپاندنی هێزی چەکەوە هەیە. بەڵام لەمەسەلە تەعبەوییەکاندا جوگرافیای عەسکەری گرنگی بەکارایییەکانی ژینگە دەدات لەپێکهێنانی پرنسیپە عەسکەرییەکاندا.

٢-جوگرافیای عەسکەری گرنگی بەچوارچێوەی ژینگەیی دەدات... چوارچێوەی ژینگەیی هەموو فاکتەرو هێزە پێکەوە کارلێکردووانەن کە

لەشوێنکدا دەجوڵێن و دەتوانن کار لەتواناو کارایی هەر جۆرە چالاکیەك بکەن کە لەو شوێنەدا روودەدات. بڕی ئەم پێکهاتووە کارلێکردووانە لەڕووی چەندایەتی و چۆنایەتییەوە لە شوێنکەوە بۆ شوێنێکی تر دەگۆڕێن. هەر بۆیە جۆری پێکهاتەو چوارچێوەی ژینگەی ناوچە جیاجیاکان لەسەر ئاستی نەتەوەیی یان نێودەوڵەتی کار لەهێزی نەتەوە یان دەوڵەت دەکات. ئەم کارلێکردنەش لەڕێی ئەو خەسڵەتانەوە سەرهەڵدەدات کە بەهۆی نایەکسانی لەدابەشبوونی سەرچاوەکان و دانیشتوان و پەرەسەندنی ئابوری و سامانەکانی کارلێکەرانەوە دەبێت کە کار لەبەرهەمی کشتوکاڵی دەکەن، یان بەهۆی ئەو مەوقعە جوگرافییەی کە دەشێت دەوڵەتێك جیا لەدەوڵەتێکی تر پێوەی بنازێت.

لەبەرهەموو ئەوانە توانای دەوڵەت بۆ پشتیوانی کردنی ئامانجەکانی و بەرگریکردن لێیان، بەهەلومەرجە ژینگەییەکانەوە بەستراوەتەوە. لەهەمان پێودانگیشەوە بڕی تێچونی هەر جموجوڵێکی عەسکەری و ئەنجامەکانیشی تارادەیەکی زۆر دیسانەوە پشت بە کارتێکەرەکانی ژینگە دەبەستێت.

بەکورتی تایبەتمەندییە ژینگەییەکان کار لەهێزی نەتەوەیی و رادەی بەکەڵکی یان بێکەڵکی دەزگا عەسکەرییەکان و پلەی کارایی هێزی عەسکەری و دواجار توانای دەوڵەت بۆ بەدەستهێنانی ئامانجە نەتەوەییەکانی، دەکەن.

٣-جوگرافیای عەسکەری بەهرەی پێشبینکردن بەرجەستە دەکات.. لەهەمان سۆنگەی خاڵی پێشووەوە، پێوەندییە جوگرافییەکان و هەلومەرجە ژینگەییەکانی دەوڵەتان و گۆڕەپانی جموجۆڵە عەسکەرییەکان، کارییان بۆ سەر سەپاندنی هێزی چەك لەلایەن دەوڵەتێکەوە بۆسەر دەوڵەتێکی تر هەیە. بۆیە هەر پلان دانانێکی عەسکەریی پشت ئەستوور بەجوگرافیای عەسکەری دەبێت لەسەرێکەوە گرنگی بەشوێنە جیاجیاکان و هەرێمە جیاوازەکان لەڕووی تایبەتمەندی و جیاوازییە سروشتی و کۆمەڵایەتییەکان و کارایی ئەو کارکردانە لەسەر بەڕێوەچوونی چالاکییە عەسکەرییەکان بدات و لەو سەرەکەی تریشەوە چارەسەری ئەو تەنگژە عەسکەرییانە بکات کە لە ناجۆری و جیاوازی ئەو ناوچانەوە سەرهەڵدەدەن.

ئەگەرچی جوگرافیای عەسکەری ناتوانێت بەتەنیاو بێ پەنا بردنەبەر لقەکانی تری جوگرافیا پاڵپشتی سیاسەتێکی تایبەت یان جەنگێك بکات بەڵام زۆرێك لەو زانیارییانە دەخاتەڕوو کە ئەنجامدانی هەریەکێك لەو چالاکییانە

دەشیت تیی بچیت‌و، ئەو ئامانجانەی دەشیت بەدەست بهینرین‌و پاشانیش ئەو خۆسازدانەی پیویستە لەئارادان بن. بەوپییە جوگرافیای عەسکەری لەسەریکەوە کۆت‌و بەند بۆ هەر کاریکی عەسکەری دادەنیت‌و، لەو سەرەکەی تریشەوە دەبیتە هەوینی ئەو هونەری‌و ململانییەی کەپیی دەوتریت جەنگ. چونکە بیروبۆچوونەکانی جوگرافیای عەسکەری پیوەندییان بەلایەنەکانی عەقیدەو پلان دانان‌و ئیستخبارات‌و ئیسنادەوە هەیە.

٤-خەسلەتەکانی ژینگەی کۆمەلآیەتی‌و سیاسی لەپیوەندییەکی تیکچرژاودا کارایی گەورە لەسەر پیوەندییە مەدەنی عەسکەرییەکان جیّ دەهیلن.

ئارەزووە نەتەوەییەکان ئامانجە نەتەوەییەکان فراژوو دەکەن‌و ئاقاری ستراتیجی نەتەوەیی دیاردەکەن، تایبەتمەندییەکانی گۆرەپانی جموجۆلە عەسکەرییەکانیش کاراییان لەسەر ریکخستن‌و جبەو مەشقی هیزە چەکدارەکان‌و کاروبارە ئیدارییەکان هەیە. هەرلەهەمان پیودانگەوە گۆرەپانی شەر کار لەجۆری خۆسازدان دەکات، پاشانیش ئالوگۆرە بەردەوامەکانی تەکنەلۆجیا گۆران لەهەلسەنگاندنی عەسکەریی هەلومەرجە جوگرافییەکاندا دیننە ئاراوە.

تیکرای ئەم کارتیکەرە ئالۆزو هەمەرەنگانەی سەر چالاکییە عەسکەرییەکان کاریگەرییەکانی ژینگە لەسەر توانای پشتگیری‌کردنی سیاسەتی نەتەوەیی پیشان دەدات‌و هەر بەوپییەش جوگرافیای عەسکەری رۆلیکی بەرچاو لەخەملآندنی توانای ستراتیجییدا وازی دەکات، بەمەش جوگرافیای عەسکەری بەشداری لەبابەتی جیۆپۆلەتیکدا دەکات.

٥-لەسەر ئاستی ستراتیجی نەتەوەیی‌و بەشیوەیەکی جوزئی هەر هەلسەنگاندنیکی هیزی نەتەوەیی پشت بەبەکارهینانی جوگرافیای عەسکەری دەبەستیت. لەرووی ئامانجە گشتییەکانەوە جوگرافیای عەسکەری لە هیندیّ ئاستی بالآی جوگرافیای سیاسی نزیك دەبیتەوە. ئەم پیوەندییەش دەبیتە مادەی ستراتیجی نەتەوەیی‌و، جۆری ئەو کارلیکە دینامیکییەی نیوان هیزە نەتەوەییەکان ئاشکرادەکات کە بە جیۆپۆلەتیکەوە پیوەندارن.

٦-لەمیانەی هەلچونی بەرژەوەندی نەتەوەییدا، جیاکردنەوە لەنیوان کارە دیبلۆماسی‌و عەسکەرییەکاندا، کاریکی بیهودەیە. دەبیت دیبلۆماسیەت پشتیوانی کردنی کاریگەرانەی سیاسەت‌و ئامانجە نەتەوەییەکان مسۆگەر

بکات. هێزی دیبلۆماسیو عەسکەری دووکەرەستەی پێکەوە گرێدراوون بەسیاسەتی نەتەوەییەوە، بەشێوەیەك کەناکرێت لێکدی جیابکرێنەوە. چونکە هەرەشەکردنی چەکدارانە دوا کارکردە کە پشتیوانی کاری دیبلۆماسی دەکات. ئەو دیبلۆماسیەتەی کە بەهێزێکی فیعلی پاڵپشت نەکرێت، ناوەرۆکێکی بەتاڵی هەیە. بۆیە توانای عەسکەری سەپاندنی هێزی چەك لەشوێنی لەبارو گونجاودا بناغەی پشتیوانی کردنی هەر دیبلۆماسیەتێکی سەرکەوتووە. بەپێچەوانەشەوە، دەکرێت کاری دیبلۆماسی تارادەیەکی زۆر پشتیوانی هێزی عەسکەری بێت.

ئەرکی جوگرافیای عەسکەری لەم پێوەندییەدا بەشداریکردنە لە هەڵسەنگاندنی نەخشەو ئامانجە ستراتیجیو تواناکانی دەولەت لەسەر ئاستە جیاجیاکانو، بەدواداچوونی لێبراوانە لەخزمەتی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکاندا.

٧-جوگرافیای عەسکەری لەرێی سێ جۆر لێکۆڵینەوەوە تیۆریزەکراوە، ئەوانیش: لێکۆڵینەوە سیستماتیکییەکانو، لێکۆڵینەوە بابەتییەکانو، لێکۆڵینەوە هەرێمییەکانە.

جۆری یەکەمی لێکۆڵینەوەکان ئاماژە بۆ پراکتیزەکردنی زانستە سیستماتیکییەکان دەکات لەکاروبارە عەسکەرییەکاندا. زانستە سیستماتیکییەکانیش سەرجەم زانستە سروشتییەکانو زانستە مرۆییەکانە کە پەیوەندییان بە جوگرافیاوە هەیە، مۆرفۆلۆجیا، ئەتنۆگرافیا، رووەکناسی، زانستی سیاسەت... دەگرێتەوە.

جۆری دووەم لەلێکۆڵینەوەکان، ئەو لێکۆڵینەوە بابەتییانەن کە پێوەندی نێوان کەشوهەوا بەسەربازەوە، توانای خاك بۆ هاتوچۆ، ئەولایەنە جوگرافیو ژینگەییانە دەگرێتە خۆ کەهێزی نەتەوەییان لەسەر بنیات دەنرێت. لەهەمان کاتدا دەست بۆ هەموو بوارەکانی خۆ سازدانو کاروبارە ئیدارییەکانو هەمووشێوەکانی جەنگ دەکوتێت.

بەکورتی ئەم جۆرەی لێکۆڵینەوە جوگرافیای عەسکەری، هەموو ئەو جیاوازییانە رەچاو دەکات کەژینگە دەیخولقێنێتو هەڵسەنگاندنی تایبەتییان بۆ ئەنجام دەدات. بۆیە لەم رووەوە جوگرافیای عەسکەری رۆڵی پێکەوە گرێدانی جوگرافیا سیستماکیو زانستە عەسکەرییەکان وازی دەکات.

جۆری سێیەمیش کە لێکۆڵینەوە هەرێمییەکانە، وەکو یەکخەری هەموو لایەنە جوگرافیا جیاجیاکانی هەرێمێکی عەسکەری تایبەت، یان یەکێك لەگۆڕەپانەکانی جموجوڵی عەسکەری کاردەکات. بۆ ئەم بەبەستەش پێویستە لەیەکێك لە هەرێمە تایبەتەکان. لەهەلومەرجێکی تایبەتدا، جوگرافیای عەسکەری تیۆرییەکانی خۆی پراکتیزە بکات.

بەشێوەیەکی گشتی، ئەو خاڵانەی لەمەوپێش باسکران گرنگترین ئەو سەرەتا تیۆرییانەن کە دەکرێت لێیەوە لە جوگرافیای عەسکەری بکۆڵرێتەوە. ئێستا دەتوانین ئەو بوارانەی کە جوگرافیای عەسکەری کاریان تێدەکات و کاریان پێدەکات، بەکورتی لەم بوارانەدا کۆبەندییان بکەین:-

١-چوارچێوەی ژینگەیی (سروشتی)و پێوەندی گەورەی بەجموجوڵی عەسکەرییەوە.

٢-شیکردنەوەی جیۆپۆلەتیکانەی توانا ستراتیجییەکان، بەتایبەتیش لەبواری ستراتیجی عەسکەریدا.

٣-پرۆسەکانی ستراتیجی عەسکەریو پلان دانان بۆیان پێ بەپێی دەستخستنی ئەو زانیارییانەی لەسەرەوە باسکران.

٤-خۆسازدان، بەتایبەتی ئەوەی پێوەندی بەلایەنی سروشتی گۆڕەپانی جموجوڵی عەسکەرییەوە هەیە کە کەشوهەواو تۆبۆگرافیاو بارودۆخی رووبەرە ئاوییەکان و ئینجا پێکهاتەی شارستانیو بونیاتیو کۆمەڵایەتی دەگرێتەوە.

٥-سازدانی سەرچاوەو تواناکان و خزمەتگوزارییەکانی گواستنەوەو گەیاندن و کاروبارە نوژداریو سەرجەم پێداویستییەکانی تر.

٦-خۆشکردنی کەشی ناوخۆ لەخزمەتی حکومەت و بەرگری مەدەنیو هاوپشتی میللیدا.

٧-خستنەگەڕی بەهرە تەکنەلۆجیا بەردەستەکان لەبورەکانی جموجوڵ و چەکسازیو کۆنترۆڵ و بەهرەی پیاراگەیشتنیان لەکاتی پێویستدا

٨-گرێدانی تایبەتمەندییەکانی ژینگەی جوگرافی لەگەڵ تایبەتمەندییە عەسکەرییەکاندا.

٩-بەکارهێنانی میتۆدە جیۆپۆلەتیکییەکان و بەشێك یان هەموو ئەو تیۆرییانەی سەر بەجیۆپۆلەتیك، کە لەبواری جەخت کردنە سەر سیاسەتی بیناکردنی هێزی زاتیدا، گونجاوو لەبارن[١٢]

(١-٢-٢): لقە پێکهێنەرەکانی جوگرافیای عەسکەری

زانستی جوگرافیا لەکاتی سەرهەڵدانیدا زانستێکی وەسفی بوو، بەڵام پێبەپێی پەرەسەندنی بوارەکانی تری زانست، جوگرافیاش پەرەیسەندوو لە زانستێکی وەسفییەوە بووبە زانستێکی شیتەڵکاری پێشبینەکەر. ئەم پەرەسەندنە لەپاشاندا جوگرافیای عەسکەریشی گرتەوەو، لەبری ئەوەی ئەم لقەی جوگرافیا گرنگی سەرەکی هەربە مۆرفۆلۆجیاو کەشوهەوا بدات، گرنگی بەلێکۆڵینەوەی باری کۆمەڵایەتیو ئابوریو سیاسیش،دا.

بەوپێیەو هەروەکو پێشان لەبەشی یەکەمی ئەم فەسڵەدا باسمانکرد، جوگرافیای عەسکەری بەپلەی یەکەم پێوەندی بەمەسەلەکانی ستراتیجو دیاریکردنی مەبەست یا ئامانجەکانو هەڵسەنگاندنی تواناکانی سەپاندنی هێزی چەکەوە هەیە، بەڵام جوگرافیای عەسکەری بۆ لەمەسەلەکانی ستراتیج پەلی بۆ هەردوو لایەنی خۆسازدانو کاروبارە ئیداریو مەدەنیەکانیش کوتا، لەمەسەلەکانی خۆسازداندا جوگرافیای عەسکەری گرنگی بەکارایی‌ەکانی ژینگە دەدات لەپێکهێنانی پرەنسیپە عەسکەرییەکاندا. بەڵام سەبارەت بەکاروبارە ئیداریو مەدەنیەکان، جوگرافیای عەسکەری ئەوەی ئاشکراکرد کەبەردەوامبوونی ئاسوودەیی ئابوریو سیاسی لەنێوان دانیشتواندا، کارایی گەورەی بۆ سەر هەر هەڵوێستێکی عەسکەری هەیە. بۆیە پێویستە کەهێزە چەکدارەکان گرنگی بەکاروبارە ئیداریو مەدەنیەکان بدەن.

بەشێوەیەکی گشتی، جوگرافیای عەسکەری لەسێ لقی سەرەکی پێکدێت، کە بریتین لە:-

یەکەم: جوگرافیای ستراتیجی.

دووەم: جوگرافیای تەعبەوی.

سێیەم: جوگرافیای ئیداری[14]

بۆ زۆرتر ئاشنابوون بەهەریەکێك لەو سێ لقە، هەوڵدەدەین لەهەریەکەیان بەجیا بکۆڵینەوە.

یەکەم/ جوگرافیای ستراتیجی

پێش ئەوەی بچینە سەر باسکردنی تانۆپۆکانی جوگرافیا ستراتیجی، پێویستە لەچەمکی ستراتیجی لەڕووی سەرهەڵدانی مێژوویی و گۆڕانکارییەکانی ئەو چەمکەو پێناسە جیاجیاکانی بکۆڵینەوە.

وشەی ستراتیجی لەبنەڕەتدا لەوشەی ستراتیجوس Strategos کەمانای گشتی Generalو لەیۆنانیدا مانای (سەرکردە) دەگەیەنێت، هاتووە. بۆیە هێندێك بە (زانستی سەرکردایەتی)و، هێندێکیتر بە (هونەری سەرکردایەتی)یان چوواندووە.

لەسەدەی نۆزدە بەدواوە، سەرکردە عەسکەرییەکان گرنگییەکی زێدەتریان بەستراتیج دا، لەسەر دەستی جەنەراڵی ئەڵمانی (کلاوتزە فیتز)دا ستراتیج بەتایبەتیش ستراتیجی عەسکەری، مانای زانستیی خۆی وەرگرت. کلاوتزە فیتز ئاوەها پێناسەی ستراتیجی کردووە: ستراتیج هونەری سازدانی شەڕە، یا نەخشەی گشتی شاڵاوێکی سەرتاسەری عەسکەرییە. هەرلەهەمان سۆنگەوە کلاوزە فیتز جێبەجێکردن و ڕێوشوێنی بەڕێوەبردنی شاڵاوەکەشی بە (تاکتیك) ناوبرد[15]

پێبەپێی پەرەسەندنی شێوازەکانی جەنگ، چەمکی ستراتیجی پەرەیسەندو بواری زۆرتری گرتەوە. لەساڵی (۱۹۰۲ز)دا نامیلکەی (مەشقی هاوبەش)ی بەریتانی ئاوەها پێناسەی ستراتیج دەکات: ستراتیج هونەری پلان دان و سەرپەرشتیکردنی شاڵاوە. بەڵام (لیدڵ هارت) پێی وایە ستراتیج هونەری بەکارهێنانی هێزە عەسکەرییەکانە بۆ بەدەست هێنانی ئەو ئامانجانەی کەسەرکردایەتی سیاسی داینـاون. (ئەندرێی پۆڤەر)یش دەڵێت: ستراتیج هونەری بەکارهێنانی هێزە تا گەورەترین بەشدرای لە بەدەست هێنانی ئەو ئامانجانەدا بکات کە سیاسەت داینـاوە. (ڤۆن مۆلیتکە) هەموو ئامانجەکانی تاکتیك وەك ئاتاجی ستراتیج لێکدەداتەوەو دەڵێت: ستراتیج لەمیانەی

سەرکردایەتیکردنی سوپاو چڕکردنەوەی هێز لەگۆڕەپانی شەڕدا، دەرفەتی دەست وەشاندن بۆ تاکتیك دەرەخسێنێت، بەڵام لەبەرامبەردا ستراتیج بەرئەنجامەکانی هەموو پێکداهەڵبڕانێك (تاکتیك)ێك، لەئەستۆدەگرێت. (ماوتسی تۆنگ) بەشێوەیەکی سەراپاگیرو هەمەلایەنە پێناسەی ستراتیج دەکاتو دەڵێت: ستراتیج لێکۆڵینەوەی سەرلەبەری یاساکانی جەنگە[١٦]

لەدوای جەنگی دووەمی جیهانیەوە، تانۆپۆکانی ستراتیج هەموو بوارە سیاسیو ئابووریو کۆمەڵایەتیەکانی گرتەوە. ئیتر هەر لەو کاتەشەوە ستراتیج نەك هەربووە یەکێك لەکەرەستەکانی سیاسەت، بەڵکو بووە پاشکۆشی. بۆئەوەی باشتر لەتانۆپۆکانی ستراتیج تێبگەین، دەشێت ستراتیج بۆ ئەم چەند خاڵە کۆبەند بکەین:-

١-دوای دیاریکردنی ئامانجی سیاسی، ستراتیج چارەسەری ئەو مەسەلانە دەکات کەئامانجە سەرەکیەکەی پێ بەدەست دەهێنرێت. بەم پێیە ستراتیج پردی نێوان ئامانجو بەدەست هێنانی ئامانجە لەڕێی پراکتیكو جێهێشتنی مەسەلە لاوەکییەکان بۆ خۆسازدان (تەعبیئە). کەوابێت گۆڕەپانی ستراتیج گۆڕەپانی جەنگە بەتانۆپۆ جیاجیاکانیەوە.

٢-لەومەسەلە جیاجیانەی کەدەبنە هۆی بەدەست هێنانی ئامانجو لەنێو ئەوانەشدا رستێك لەوکێشانەی کە ستراتیج چارەسەریان دەکات:-

أ-تیۆری بەکاربردنی شەڕ بۆ بەدەست هێنانی ئامانج.

ب-تیۆری پرۆسێسو خۆسازدانی هێزی چەکدار.

پ-تیۆری بیناکردنی هێزی چەکدار.

ت-پلان دانانو سەرپەرشتیکردنی شاڵاو.

ج-کارکردە عەسکەرییو مەعنەوییەکانو خۆسازدانی سیاسییانە.

چ-سەرکردایەتی هێزە چەکدارەکان.

ح-تاقیکردنەوەی ئامانجە یەکلاکەرەوەکان.

خ-گرتنەبەری کارکردە دژەکان بەرامبەر ستراتیجی دوژمن.

د-جەختکردنە سەر ئەوەی بە سەرلەبەریی جەنگ ناودەبرێت.

٣-ستراتیجێکی نەگۆڕ نییە بەکەڵکی هەموو کاتوشوێنێك بێت.

٤-ئەرکی ستراتیج بەدەستهێنانی ئامانجی سیاسییە[١٧]

شان بەشانی ستراتیج، یەکێك لەو توخمە گرنگانەی‌تر کە جوگرافیای ستراتیجی دەیکاتە بنەمای کارکردنی، ستراتیجی نەتەوەییە. گەر ستراتیجی نەتەوەیی. هونەرو زانستی گەشەپێدان‌و خستنە خزمەتی هێزە سیاسی‌و ئابوری‌و سایکۆلۆجییەکانی دەوڵەت بێت لەکاتەکانی ئاشتیداو شان بەشانی هێزە چەکدارەکان بۆ بەدەست هێنانی ئامانجە نەتەوەییەکان، ئەوا جیاوازی نێوان ستراتیج‌و ستراتیجی نەتەوەیی وەکو جیاکردنەوە وایە لەنێوان سیاسەت‌و پلانی کاری سیاسییانە، یالەنێوان حکومەت‌و دەسەڵاتی جێبەجێکردندا. چونکە دامەزراوە عەسکەرییەکان لەبنەڕەتدا پاشکۆو لەخزمەتی مەدەنیدان.

ئەو ڕێوشوێنانەی کە بەهۆیەوە ئامانجەکانی ستراتیجی نەتەوەیی بەدەست دێت، چوارشێوازن کە بریتین لە:-

١-چارەسەکردنی بەئاشتیانەی کێشەکان (بەرێگەی دیبلۆماسی).

٢-فشاردانانی ناڕاستەوخۆ.

٣-رەفتاری دوژمنکارانە.

٤-جەنگ[١٨]

هەموو ئەم ڕێوشوێنانەی کە دەوڵەتێکیش لەبەردەستی دایە دواجار پشت بەو لێکۆڵینەوانە دەبەستن کە جوگرافیا لە میانەی زانیاری وردو سەراپاگیر دەربارەی شارو کارگەو کۆمەڵەو تایەفە ئایینییەکان‌و حیزبە سیاسییەکان‌و، ئینجا کارایی ژینگە لەدانانی پلانی عەسکەریدا، گەڵاڵەی دەکات.

جوگرافیای ستراتیجی گرنگی دەدات بەهێزی دەوڵەت بۆ خستنەگەڕی ئەو هێزەو توانای سەپاندنی لەبۆنەو شوێنی دیاریکراودا. هەربۆیە جوگرافیای ستراتیجی پەیوەندی گەورەی بەچەمکی ئاسایشی نەتەوەییەوە هەیەو پێوەی پێوەستە. چونکە بنەماکانی ئاسایشی نەتەوەیی هەر دەوڵەتێك کە لەسەر توخمەکانی ئاسایشی ناوخۆ، ئابوری نیشتمانی‌و، توانای عەسکەری وەستاوە. لەپێوەندییەکی چڕوپڕدا بە جوگرافیای ستراتیجییەوە بەستراونەتەوەو بەدەستهێنانی ئەو توخمە سەرەکییانە، مانای بەدەستهێنانی بەرژەوەندییە نیشتمانییە باڵاکان دەگەیەنێت.
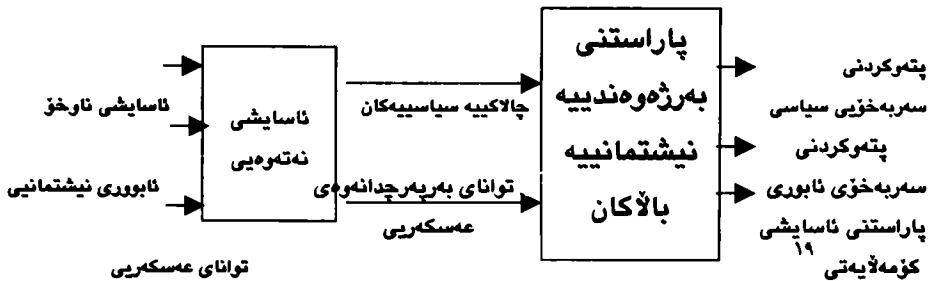
لەبواری عەسکەریدا، جوگرافیای ستراتیجی جوگرافیای پلانە جەنگییەکان‌و پلانی شاڵاوو جموجوڵە عەسکەرییەکانە. لەبەر ئەوەی بەشێوەیەکی گشتی جوگرافیای عەسکەری گرنگی بەگەشەپێدانی پلانە ناوبراوەکان دەدات‌و پێوەندی گەورەی بەهەندەسەی جموجوڵە عەسکەرییەکان‌و ژینگەی گۆڕەپانی جموجوڵ‌و سەرچاوەو ئامرازەکان‌و ئیسنادەوە هەیە، لەبەرئەوە لەبواری عەسکەریدا جوگرافیای ستراتیجی بە جوگرافیای پلانە عەسکەرییەکان دادەنرێت.

بەم پێیە جوگرافیای ستراتیجی لێکۆڵینەوەیەکی پێشهاتە ئامێزە کە گرنگی بە پێشبینی کردنی کارایی ئەو قورساییە دەدات کەچالاکییە وەهمییەکان لەسایەی هەل‌ومەرجێکی گریماناویدا، دەکەوێتە سەریان.

جوگرافیای ستراتیجی شەش کایەی سەرەکی دەکاتە بنەمای کۆڵینکارییەکانی خۆی، ئەوانیش:-

١-بەهرەی پێڕاگەیشتن: کەئازادانە هەڵبژاردنی رێگاوبان‌و جموجوڵ‌و بەربەستەکان‌و رێگاکانی پێڕاگەیشتن، دەگرێتەوە.

٢-بەهرەی جموجوڵ: سەرجەم توانای جموجوڵ دەگرێتەوە، خێرایی پێشڕەویکردن‌و ئازادانە هەڵبژاردنی سیستەمەکانی گواستنەوەو کارایی وەرزە جیاجیاکان‌و... هتد. بەهرەی جموجوڵ کە نەرم‌و نیانی جموجوڵ دەگرێتەوە، جگە لەپشت بەستنی بەئاڕاستەی جموجوڵەکان، رێکخستنی جموجوڵ‌و ئەوەی کەنیاز وایە بگوێزرێتەوە، دەگرێتەوە.

٣-بەهرەی بینین: سەرەڕای ئەو کۆسپانەی کە شێوەکانی رووی خاك‌و کەشوهەواو ئەو کۆسپانەی کە دەستکردی مرۆڤ خۆیین، بەهرەی بینین، توانای بینین لەسەر هەردوو ئاستی ئاسۆیی‌و شاولی‌و توانای هەست پێکردن، دەگرێتەوە.

٤-بەهرەی پێوەندیکردن: ئەمەیش مانای توانای گەیاندنی زانیاری دەگرێتەوە. بەوپێیەی کۆسپەکانی کەشوهەواو زریان‌و شێوەکانی رووی خاك کارایی خۆیان بەسەر سیستەمەکانی گەیاندنەوە جێ‌دەهێڵن، بۆیە بەهرەی پێوەندیکردن رادەی بەکەڵکی یان بێ‌کەڵکی سیستەمی پێوەندیکردن‌و بەردەوامبوونیشی دەگەیەنێت.

٥-بەهرەی هەبوون‌و بەدەستەوە هاتن: ئەم بەهرەیە بەرجەستەبوونی هێزی مرۆیی‌و چۆنێتی خۆ چەکدارکردن‌و گواستنەوەو دامەزراندنی پێشوەختەو لایەنەکانی‌تری ئیسنادی مادی، دەگرێتەوە.

٦-بەهرەی رووبەڕووبوونەوەی مەترسی: ئەم بەهرەیەش هەموو ئەو کارکردنە لەخۆدەگرێت، کەدەشێت بۆ پاراستنی سەروسامانی دانیشتوان‌و تاکەکانی کۆمەڵ‌و دامەزراوە مەدەنی‌و عەسکەرییەکان‌و رێگاکانی هاتوچۆ بگرێتە بەر. پاشانیش پاراستنی دانیشتوان لەشێوە جیاجیاکانی وێرانکاریی‌و پڕوپاگەندەو کارەساتە چاوەڕوان نەکراوەکان[٢٠].

لەڕوانگەی جوگرافیای ستراتیجییەوە، هەر ناوچەیەك گۆڕەپانێکی جموجۆڵی عەسکەری تایبەتییە، بۆیە بۆ هەڵسەنگاندنی ستراتیجییانەی هەر ناوچەیەك وەکو یەکێکی‌تر لەبوارەکانی کارکردنی جوگرافیای ستراتیجی ئەم سێ‌لایەنە دەکرێنە بنەما:-

١-ئامانجەکان: بەوپێیەی کەئامانجە ستراتیجییەکان لەدەوری یەك تەوەرە کۆدەبنەوە، چڕکردنەوەی هەموو ئامانجەکان‌و دەستنیشانکردنیان لەو تەوەرەیەدا، لەبەشێکی زۆریدا مانای بێبەشکردنی دوژمنە لەسەربەستی کارکردن‌و جموجۆڵ.

٢-ئاڕاستە سازەکان: ئاڕاستە سازەکانی جوگرافیای ستراتیجی روو لەو شوێنانەن، کە جموجۆڵیان تێدا چڕبۆتەوە.

٣-کۆسپەکان: بەهۆی کۆسپەکانەوە زۆر ناوچە پشت گوێ دەخرێن.. کۆسپەکان لەشوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر دەگۆڕین. بۆیە هیچ کۆسپێك رەهاو

تاسەر نییە. بارودۆخەکانی کەشوهەواو جۆرەکانی جیۆرمۆفۆلۆجیاو هێزی دوژمن لەپاراستنی یەکێك لەناوچەکاندا، نمونەی کۆسپە جیاجیاکانن.

زانینی رووی خاکی هەر گۆڕەپانێکی جموجوڵ و وەسفکردنی، بەشێکی گرنگی دەستنیشانکردنی کۆسپەکان بەرجەستەدەکات. وەسفکردنی رووی خاکی هەر گۆڕەپانێکی جموجۆڵیش چوار لایەن لەخۆدەگرێت، رووەك، جیۆمۆرفۆلۆجیا، پێکهاتەکانی رووی خاك، ئەو دیاردانەی لەئەنجامی کاری مرۆڤەوە دروست بوون. جگە لەم بەشانە وەسفکردنی رووی خاکی گۆڕەپانی جموجۆڵ هێندێك دیاردەی تری وەك دیاردەی هێدرۆلۆجییەکان و دیاردەی گواستنەوەو هێزە مرۆییەکان و سۆسیۆلۆجیاو سیاسەت و ئابوری و سایکۆلۆجیاش، لە خۆدەگرێت.

دواجار پێویستە ئەوە بزانرێت، کەجوگرافیای ستراتیجی لەهەر سێ جۆری جوگرافیای جەنگی وشکایی، جەنگی دەریایی، جەنگی ئاسمانی، دەکۆڵێتەوە[٢١]

دووەم/ جوگرافیای تەعبەوی

خۆسازدان (یان ئەوەی بەعەرەبی پێ‌دەوترێت تەعبیئە)، لە کورترین پێناسەیدا هونەری رێکخستنی هێزی شەڕکەرە. خۆسازدان مانای بەشداری پێکردنی تیمە شەڕکەرەکانە لەجەنگێکدا، بەوجۆرەی کەسەرکردایەتیکردن و مناوەرە پێکردنی لەڕووی رێکخستنەوە، ئاستێکی باڵا لەتواناو سەرکەوتنی عەسکەری بەدەست بهێنێت. لەهەمان کاتدا خۆسازدان پێوەندی بەپراکتیزەکردنی بنەماکانی پرۆسێسە عەسکەرییەکانی وەکو جموجۆڵ لەکاتی رووبەڕووبوونەوەی دوژمنداو بڵاوەپێکردن و بەکارهێنانی جۆرە جیاجیاکانی چەکەوە، هەیە. بۆیە هەر پێناسەیەکی خۆسازدان، پێویستە ئاماژە بۆ پێکداهەڵپژانی فیعلی بکات.

خۆسازدان سیستمەکانی مناوەرە دەگرێتەوە. کە گرنگترینیان ئەم شەشە پۆلەن:-

١-پاراستن.

٢-هێرش بردن.

٣-جموجۆڵ، کە بڵاوەپێکردن و مناوەرەو مەفرەزەی گەڕۆك دەگرێتەوە.

٤-هەڵكوتانە سەر، كەدانانی بۆسەش دەگرێتەوە.
٥-گواستنەوە.
٦-پتەوكردن و پشتیوانی كردنی هەڵوێستی عەسكەری[٢٢]

پێویستە جیاوازی بكرێت لەنێوان خۆسازدان و جوگرافیای تەعبەویدا، جوگرافیای تەعبەوی، جوگرافیای گۆڕەپانی جەنگە كە فاكتەرە جوگرافییەكانی خودی جەنگەكە دەگرێتەوەو، هەندەسەی رێكخستنی تیمە شەڕكەرەكان و رێژەی جموجوڵ و ئاقاری جموجوڵەكان و چۆنیەتی ئیسنادو گواستنەوەو پێوەندیكردن و شیكردنەوەی ژینگەی سروشتی كۆمەڵایەتی گۆڕەپانی جەنگ، لەخۆدەگرێت.

جوگرافیای تەعبەوی پێوەندی بەهەزارو یەك چالاكی جیاجیاوە هەیە، كە بەڕێوەبردنی گشتی جموجوڵەكانی جەنگ، هەر لەمناوەرەو بڵاوەپێكردن و سەربازگەو ژێرزەمین و چۆنیەتی خۆحەشاردانەوە، تا ئەو دامەزراوانەی دەكەونە سەر رووی زەوی و دابەشبوونی كاریتەو كۆسپە جیاجیاكان و ئاستەكانی بینین و هێزی تەقەكردن و.... هتد، دەگرێتەوە. بەدەستهێنانی ئامانجی كۆتایی جوگرافیای تەعبەویش پشت بەپێوەندی نێوان ژینگەو ئەو ئەركەی كە نیاز وایە بەدەست بهێنرێت، دەبەستێت. بۆیە گەوهەری جوگرافیای تەعبەوی خۆی لەهەڵسەنگاندنی ئەو فاكتەرانەی شوێن و ژینگەدا دەبینێتەوە، كە كاراییان بۆ سەر جموجوڵ و بەكارهێنانی چەك، هەیە.

دەتوانین بواری كۆڵینكارییەكانی جوگرافیای تەعبەوی، بۆ سێ كایەی سەرەكی دابەش بكەین، ئەوانیش[٢٣]:-

١-توخمە تەعبەوییەكانی رووی خاك

لایەنەكانی جوگرافیای تەعبەوی، پێوەندی گەورەیان بەجیاوازی ناوچە جیاجیاكانەوە هەیە... دەكرێت ئەو ناوچانە لەڕووی جوگرافییەوە بۆ دوو پۆلی سەرەكی دابەش بكرێن، یەكەمیان ئەو ناوچانەیە كە كۆت و بەند بۆ جموجوڵ دادەنێن، دووەمیشیان ئەو ناوچانەن كە یارمەتی سەربەستانەی جموجوڵ دەدەن.ناوچەكانی یەكەم بەناوچەكانی پێشڕەویكردنی خاوو بەرەی چەسپاو ناسراوون، بەڵام ئەوانەی دووەمیان بەناوچەكانی جەنگی بزۆك.

سروشتی خاك لەپرۆسێسە تەعبەوییەكانی جەنگە گەورەكاندا، كاریگەریی و رەنگدانەوەیەكی راستەوخۆی هەیە. چونكە لەكاتێكدا رووبارو

دەریاچەو دارستان و چیاکان پەکی جموجوڵ دەخەن، دەشتەکان رووبەرێکی فراوان بۆ جموجوڵ دەرەخسێنن. بەشێوەیەکی گشتی جیۆمۆرفۆلۆجیا کارایی خۆی بەسەر ئەو کارانەی لەجۆری هێرشبردنن، جێدەهێڵێت. بۆ هێرش و بەرگریش، خاکی رووتەن و رووتەخت جیاوازییان هەیە لەگەڵ خاکی بەکەندو کۆسپ. لەکاتێکیشدا جێگەی بەرزەکان وەکو خاڵی بەرگریکردن و چاودێریکردنی دوژمن بەکار دەهێنرێن، شیوو دۆڵ و دارستانەکان بۆ خۆحەشاردان و پەککستنی پێشڕەویکردنی ماشێنی جەنگی سوودیان لێ وەردەگیرێت. پاشان خاکی رووتەخت بواری هێرشبەر بۆ دزەکردن و خۆ حەشاردان ناهێڵێتەوەو، لەهەمان کاتیشدا توانایەکی گەورەتر دەبەخشێتە بەرگریکەر بۆ مناوەرەو بەرگریکردنی بزۆك. کەندو کۆسپە سروشتییەکانیش لەکاتی بەرگری و پاشەکشێکردندا وەکو بەربەستێك بۆ پاراستنی قۆڵە جیاجیاکان، سودی گەورەیان لێوەردەگیرێت. ئەمە سەرەڕای کەڕووەکی خۆڕسکیش لەبەربەست دانان و شاردنەوەی ماشێن و تیمە شەڕکەرەکان و پەککستنی جموجوڵدا رۆڵی گەورەیان هەیە.

٢-توخمە تەعبەوییەکانی کەشوهەوا

بارودۆخی کەشوهەوا کارایییەکی راستەوخۆو ناڕاستەوخۆی لەسەر جموجوڵە عەسکەرییەکانی هەیە. هەر توخمێکیش لە توخمە جیاجیاکانی کەشوهەوا، کارایی تایبەتی خۆی هەیە. چونکە بەرزی و گەرداوو زریانەکان، هەریەکە بەجیا کار لە جموجوڵی عەسکەری لەهەردوو باری بەرگریکردن و هێرشبردندا، دەکەن. بەرزی و نزمی پلەکانی گەرما، کارایییان لەسەر چالاکییەکانی مرۆڤ و ئاستی بینین و بەتوانایی خزمەتگوزارییەکان هەیە. لەکاتێکدا بەرزی پلەکانی گەرما چالاکییەکانی مرۆڤ سست دەکات، بەهەمان شێوە نزمبوونەوەی زۆری پلەکانی گەرماش کەدەبنە مایەی باران و بەفرو زوقم، کار لە جموجوڵ دەکەن.

هەروەها توونده با کارایی زۆری بۆ سەر ئاقاری هاویشتنی گوللە تۆپ و رۆکێت و بلاوبوونەوەی گازە ژەهراوییەکان و تۆزو گەردە ئەتۆمییەکان و کەوتنەوەی پەڕەشوت هەیە. گەرداوو زریانیش ئاستی بینین کەم دەکەنەوەو بەلەم و پاپۆڕو فڕۆکە رووبەڕووی مەترسی تێشکان و، هێندێك جار دامەزراوەکانی سەرزەمینیش دووچاری وێرانکاریی دەکەن.

٣-توخمە تەعبەوییەکانی خەسلەتە شارستانییەکان

خانوبەرەو بینا جیاجیاکان‌و گریکانی هاتوچۆو مەلبەندەکانی بەرهەمهینان‌و خزمەتگوزارییەکان، ئەولایەنانەن کە گرنگی پیدانیان لەرووی پاراستن، یان هیرشکردنە سەریان، دەکەویتە ئەستۆی جوگرافیای تەعبەوییەوە.

بەشیوەیەکی گشتی سەرجەم شارو شارۆچکەکان وەکو ئامانجیکی عەسکەریی حسابیان بۆ دەکریت ئەگەر هاتوو مەلبەندیکی گرنگی دانیشتوان، یان مەلبەندیکی پیشەسازی، یاخود مەلبەندیکی گرنگی سیاسی بوون. گریکانی هاتوچۆو گواستنەوەش کە هەموو ئەو شوینانە دەگریتەوە کە ریگەی وشکاییەکان‌و هیلەکانی ئاسن‌و بەندەرو فرگەو ریگە ئاوییەکان‌و هەموو ئەو جیگەیانەی کە بۆرییەکانی ئاوو نەوت‌و گازیانی پیدا دەروات ئامانجیکی گرنگی تری عەسکەریی پیکدەهینن، کە هیرشکردنە سەریان یان هەولدان بۆ پاراستنیان، ئەرکی جوگرافیای تەعبەوییە. کارگەکانی بەرهەمهینان‌و دامەزراوە ئابورییەکان‌و خزمەتگوزارییە جیاجیاکانی تری هەر ولاتیکیش، حالی حازر وەکو دەستکەوت‌و ئامانجی گرنگی هەر جەنگیك حسابیان بۆ دەکریت.

سییەم/ جوگرافیای ئیداری

جوگرافیای ئیداری[٢٤] لە زۆر رووەوە لە جوگرافیای ئابوری دەچیت، تائەو رادەیەی کە بەئەلتەرناتیفی عەسکەریی جوگرافیای ئابوری وەسف دەکریت جوگرافیای ئیداری پراکتیزەکردنی عەسکەرییانەی بەشەکانی ئابوری‌و زانستە پزیشکییەکان‌و هەندەسەو ئیدارەیە. بەشیوەیەکی گشتی جوگرافیای ئیداری چوارچیوەی ئەو بیروبۆچوونانەیە کە بنەما جوگرافییەکانی هیزی نەتەوەیی دەکیشیت.

جیا لەتوخمە جیۆستراتیجییەکان، بەپلەی یەکەم هیزی نەتەوەیی پشت بە دانیشتوان دەبەستیت. دانیشتوان سەرچاوەی سەرەکی هەر دەولەتیکە. لەرووی ئابورییەوە، بەشی کارای دانیشتوان رۆلی راستەوخۆیان هەیە. لیوەشاوەیی‌و لیهاتوویی دانیشتوانیش لەرووی هیزی کارەوەو رادەی بەرزی‌و

نزمی ورەیان، گرنگترین ئەو پایەنەن کە دانیشتوانی هەر ولاتیکی لە رووی عەسکەرییەوە، پێ هەلدەسەنگیندریت.

جوگرافیای ئیداری حسابکردن و هەلسەنگاندنی توانای مەیسەربوونی ئابوری نەتەوەیی دەگریتەوە. ئەمەش هەر بەتەنها دابەشبوونی سەرچاوە ئابورییەکان و سامانە سروشتییەکان ناگریتەوە، بەلکو رادەی پیاراگەیشتن و گۆرینی ئەو سەرچاوانەش بۆ کەرەستەی بەکەلك بەنیسبەت هیزی نەتەوەییەوە، دەگریتەوە. چونکە ئەگەرچی بوونی سامانە سروشتییەکان و ماددە خاوەکان بنچینەی هیزی نەتەوەیین، بەلام مەرج نییە بوونی ماددەی خاو، بەرهەمهینان بگەیەنیت. هەروەکو هەبوونی ئەو ماددانەش مەرج نییە لە چوارچیوەی سنوری نەتەوەیی دەولەتدا بیت. بەلکو توانای دەستخستن جا لەریی پرۆتۆکۆلەوە بیت، یان لەریی کرینەوە، شیوەیەکی تری هەبوونی ئەو کەرەستەو ماددانە دەگریتەوە.

جوگرافیای ئیداری، بەهەمان شیوەی جوگرافیای ئابوری لەبوارەکانی پیشەسازی، عەمبارکردن، گواستنەوە، خزمەتگوزارییە پزیشکییەکان و چەندین خزمەتگوزاری کۆمەلایەتی تر، دەکۆلیتەوە.

ئەمە بەکورتی، گرنگترین لقەکانی جوگرافیای عەسکەری بوون، کە هەریەکەیان بەجیاو، هەموویان پیکەوە دەبنە هەوینی هەر پلان دانانیکی عەسکەری و خەملاندنی هیزی نەتەوەیی بەمەبەستی بریاردانی سیاسی و دۆزینەوەو دەستنیشانکردنی خالە لاوازو بەهیزەکانی دەولەت و پالپشتی کردنی بریارە ستراتیجییەکان، لەسەر ئاستی نەتەوەیی.

سەرچاوەو پەراویزەکانی بەشی یەکەم:

[١] ت، و، فریمان، الجغرافية في مأئة عام، ترجمة الدكتور عبدالعزيز طريح شريف، بغداد، مطبعة افاق عربية. ل٧

[١] محمد أزهر سعيد السماك (الدكتور)، الجغرافية السياسية- أسس و تطبيقات، جامعة الموصل، مديرية دارالكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٨ ل٢١.

[٤]- هەمان سەرچاوە، ل ٢٤

[٥]- هەمان سەرچاوە، ل ٢٥

[٦]-هەمان سەرچاوە

[٧]- هەمان سەرچاوە.

[٨]- عبدالعزیز طریح شریف (الدکتور)، الأسس والمشکلات في الجغرافیة السیاسیة، الجزء الأول، أسکندریة ١٩٦٣

[٩]- رسل وپیرس الجیوپۆلیتکا، ترجمة یوسف مجلي و لویس اسکندر، القاهرة، دارالکرنك

[١٠]-محمد أزهر سعید السماك (الدکتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[١١]- لەشرۆڤەکردنی زانیارییەکانی ئەم باسە سوود لەم دوو سەرچاوەیە وەرگیراوە: محمد أزهر سعید السماك (الدکتور) هەمان سەرچاوەی پێشوو، هەروەها- ت، و، فریمان، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

بۆ تاوتوێ کردنی (بنەما گشتییەکان)، ئەم سەرچاوەیە کراوەتە بنەما: س. پیلیتر لویس و جی. أیزل پیرس، الجغرافیة العسکریة، ترجمة الدکتور عبدالرزاق عباس حسین، بغداد، دار الحریة للطباعة، ١٩٧٥

[١٢]- عبدالمنعم عبدالوهاب (الدکتور)، "الجغرافیه العسکریه والمفهوم الجیوپۆلیتکی"، مجلة الجمعیة الجغرافیة العراقیة، (العدد العشرون، تموز ١٩٨٧). ل٥٨.

[١٤]-س. پیلیتر لویس و جی. أیزل پیرس، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨

محمد أزهر سعید السماك (الدکتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧٨

[16]- منير شـفيق، علـم الحـرب، بـيروت، المؤسسـة العربيـة للدراسـات والنشـر، ١٩٧٢ ل٣٨

[17]- محمد أزهر سعيد السماك (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧٨.

[18]- س. پيليتر لويس وجی ايزل پيرس، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠

[19]- ضرغام عبدالله الدباغ (الدكتـور)، قضايا الأمن القومي والقرار السياسی، بغداد، مطبعة الأنتصار، ١٩٦٨

[20]- س. پيليتر لويس وجی، ايزل پيرس، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٤.

[21]- هەمان سەرچاوە، ل٤٨.

[22]- هەمان سەرچاوە، ل ٥٩.

[23]- هەمان سەرچاوە، ل ٦٢

[24]- هەمان سەرچاوە، ل ٥٨-٧٠

بەشی دووەم

جوگرافیای سروشتیی کوردستانی باشور

فەسلی یەکەم

سنوری کوردستانی باشور

(١-١-٢): گەڕانەوەیەکی مێژوویی

گەر واز لەسەردەمی پێش مێژوو بهێنین، ئەوا ژیانی مێژوویی لەناوچە شاخاوییەکانی سەروی وڵاتی نێوان دوو رووباردا، گەلێك پێش پەیدابوونی ئەو هۆزو تیرانە سەریهەڵدا کە لەپاشاندا کوردیان لێکەوتەوە. کۆڵینکارییە مێژوویی‌و ئاسەوارییەکان وادەردەخەن کە هەشت هەزار ساڵ یالانی کەم شەش هەزار ساڵ پێش زایین، مرۆڤ وەکو بوونێکی مێژوویی لەم زەوییانەدا ژیاوە کەئێستا بەکوردستان ناودەبرێت.

لەعێراق‌و هێندێك وڵاتانی خۆرهەڵاتی نزیکدا، چەرخی بەردینی نوێ لە دەوروبەری ٥٦٠٠ یان ٥٠٠٠ ساڵی پێش زاییندا، کۆتاییهات. پێشەنگی شارستانێتی‌و چەرخی مێژوویی لەدەوروبەری ٣٥٠٠ ساڵی پێش زاینیدا، دەستی پێکردووە.

هەرلەو سەردەمانەدا کۆچ‌و رەوێکی فراوان بەرەو ناوچەکانی خۆرهەڵات بەتایبەتیش عێراق‌و کوردستانی ئێستا دەستی پێکرد، کەپاشتر جێ‌پەنجەی

بەسەر کۆچ و رەوی سامییەکان بەرەو باکوری وڵاتی نێوان دوو رووبارەوە جێ‌هێشت.

ئەکەدییەکان یەکەم گروپی گەورەی سامییەکانن کە لە دوادواییەکانی هەزارەی چوارەمی پێش زایین لەدورگەی عەرەبەوە بەرەو ناوچەکانی باشورو ناوەڕاستی عێراق، هەڵکشاون. ئاشورییەکانیش بەرەو باکور هەڵکشان و، لەکۆتایی هەزارەی سێیەمی پێش زاییندا ئامۆرپیەکان سەرەتا دەستە دەستەو پاشان بەلێشاو لەشامەوە خۆیان کرد بەعێراقدا[٢]

ئەوە قسەی پێناوێت کە کورد لەتۆرەمەی بەشێك لەهۆزەکانی زاگرۆسە. گەر میدیا ئیمپراتۆریەتێکی تەواو کوردیش نەبوو بێت ئەوا ئەو ماددانەی کە مێژووەکەیان لەساڵی (٦١٢پ.ز)وە دەست پێدەکات، بەشی گەورەیان باپیرەی کورد دەردەچن.

زەینەفۆن (٤٣٠-٣٥٤پ.ز) لەساڵی (٤٠١پ.ز)دا بەشداری کشانەوەی ئەو دەهەزار سەربازە یۆنانییەی کرد کە کوردستانیان پێماڵ کردبوو، زەینەفۆن لەمێژووەکەی خۆیدا (ئانابـاس) باس لە ئازایەتی و جەربەزەیی ئەو کاردۆخییانە دەکات کە لەدەوروبەری شارۆچکەی زاخۆی ئێستادا پەلاماری سوپای یۆنانیان داوەو، بۆماوەی حەوت رۆژ پڕوزەیان لەو سوپایە بڕیوە[٣]

پۆلیبیۆس (٢١٠یان ٢٠٠- ١٢٠ پ.ز)، کوردەکان بە Cirtiی ناودەبات و، سترابۆن (٦٤یان ٦٣ پ.ز- ٢٠ز)، لەدانراوە جوگرافییەکەیدا بە Kyrtioiو تیتۆس لیڤیوس (٥٩پ.ز- ١٧ز). بە Cirtei ناویان دەبات[٤] ئینسکلۆپیدیای ئیسلام پێی وایە کوردەکان راستەوخۆ دەچنەوە سەر کوردۆخاڵدەوییەکان[٥] لەوێدا هاتووە: جۆرە لێکچوونێك لەنێوان کوردۆو خاڵدیدا -کەناوی هۆزێکە- هەیە. ئەم هۆزە لەکۆتایی سەدەی نۆیەمی پێش زاییندا لە ئەرمەنستانەوە سەریان هەڵداو پاشان لەناوچەی دەریاچەی واندا ئیمپراتۆریەتێکی بەدەسەڵاتیان دامەزراندو تاسەرەتای سەدەی شەشەمی پێش زایین، بەردەوام بوو. ئینسکلۆپیدیا پێی لەسەر ئەوە دادەگرێت کە سەرزەمینی کۆنی کوردۆکان، ئەمرۆکە مەڵبەندی بنەڕەتی کوردانە[٦]

هیچ قۆناغێکی مێژوویی کۆنی کورد، هێندەی قۆناغی پاش زایین و بەتایبەتیش سەرەتای هێرش و پەلاماری عەرەبەکان و مێژووی پێنج سەد ساڵی یەکەمی کۆچی، ئاشکراو روون نییە.

پاش ئەوەی عەرەبەکان حکومەتی ساسانییەکانیان رووخاند، تاهاتنی مەغۆلەکان چەند بنەماڵەیەك لەکوردستاندا حوکمیان کەوتە دەست، لەهەمووان گرنگتر شەدادییەکان بوون کەساڵی (٩٥١ز) لەباکوری کوردستاندا پادشایەتییان کردو، دوای ئەوانیش مەروانییەکان هاتن‌و لەنێوان ساڵەکانی (٩٩٠-١٠٦٩ز) فەرمانڕەوایەتی دیاربەکرو چەند شارێکی ئەرمەنستانیان بەدەستەوە بوو[٧]

هێرشی تورکە سەلجوقییەکان (١٠٥٠ز)و، مەغۆلەکان (١٢٣١ز)و، ئینجا تەیمورلەنگ لەساڵی (١٤٠٢ز)دا، کوردستان بەتایبەتی‌و هەموو ئاسیای نزیکیان تووشی وێرانکارییو داگیرکردنی فراوان کردەوە[٨] دوای ئەو سێ شالاوە ئیتر واپێدەچێت تا سەردەمی فەرمانڕەوایەتی سەفەوی‌و عوسمانییەکان‌و گەرم بوونی ناکۆکی نێوان ئەو دوو ئیمپراتۆریەتە، کورد خۆی نەگرتبێتەوە. دوای شەڕی چاڵدێران لەساڵی (١٥١٤ز)دا، بۆیەکەمین جار بەشێوەیەکی ئاشکرا کوردستان دابەشکرا. لەو مێژووە بەدواوە ئیتر کوردستان بۆ چوارسەد ساڵ بووە مەیدانی ململانێی نێوان ئەو دوو ئیمپراتۆریەتە. شەڕو شۆڕە خوێناوییەکانی تورکەکان‌و ئەفغانەکانی دەسەڵاتداری ئەسفەهان لەساڵی (١٧٢٦ز)داو، پاشان حوکمڕانێتی کوردە زەندییەکان بەسەر بەشێکی گەورەی ئێرانداو، هاتنی قاجارەکان، بارودۆخی نێوان ئەو دوو ئیمپراتۆریەتەی بەرەو ئەوەبرد، بەریتانیاو رووسیا بێنە نێوانەوەو لەساڵی (١٨٤٧ز)دا لەئەرزڕۆم پەیمانێکیان پێ مۆربکەن[٩]

لەدوادواییەکانی سەدەی نۆزدەو بەتایبەتیش لە دوای ساڵی (١٨٧٨ز)ەوە، ئیتر دەسەڵاتی عوسمانییەکان بەرەو کزی دەچوو ئەگەرچی جەنگی یەکەمی جیهانیی داگیرکەرانی کوردستانی رووبەڕوویماڵوێرانییەکی گەورەکردەوە، بەڵام بۆ خودی کوردان نەهامەتییەکی گەورەتر بوو. پاش تەواوبوونی جەنگ باری کوردستان بەتەواوی گۆڕا... دروستکردنی دەوڵەتی عێراق لە (١٩٢١)داو، هەڵوەشانەوەی رژێمی خەلافەتیی لەتورکیا لە (١٩٢٣)داو، هاتنەسەرکاری پەهلەوییەکان لەئێران لە (١٩٢٥)داو، دواجار ولایەتی موسڵ خستنە سەر خاکی عێراق لەهەمان ساڵدا، بارودۆخی کوردی لەجاران ئاڵۆزترو، ئەمجارەیان کوردستانی بۆ سەر زۆرتر لە چوار دەوڵەت، دابەشکرد.

(٢-١-٢): زاراوەی کوردستان

واپێدەچێت لەسەردەمە کۆنەکاندا پێش ئەوەی ناوی کوردستان زانراو بووبێت، کوردستان بەناوی یۆنانی (کاردۆخیا) ناسرابێت. هەروەها بە یۆنانیو رۆمانی (کوردۆئین) یان (کوردیایا)ی پێوترابێتو، سریانییەکانیش بە (کاردۆ) یا (قاردۆ) ناسیبێتیان[١٠]

زانیاری لای مێژوونووسانی عەرەب دەربارەی کوردەکان لەژێر ناوی: زۆزان، خیلات، ئەرمەنی، ئازەربایجان، چیا، فارس،.... هتد. هاتووە[١١] مێژوونووسی کورد محەمەد ئەمین زەکی بەپشت بەستن بە (کتاب تقویم البلدان)، کوردستان لەناوپێنج ئقلیمدا پیشاندەدات کە ناوەکانیان بەم شێوەیە بوون:-

*ئقلیمی جزیرە[١٢]: عیبارەت بووە لەدیاری مضر (رقە)، دیاری رەبیعە (موسڵ)، دیاری بەکر (ئامێد).

*ئقلیمی عێراق: حەلوان.

*ئقلیمی (بلاد الروم): مەلاتیە، توقادو سیواس.

*ئقلیمی ئەرمینیاو ئاراتو ئازارەبایجان: وان، بەرزەعە، تەبرێز، ئەردەبیلو مەراغە.

*ئقلیمی جەبەل: سوڵتانیە، هەمەدان، قرمسین، ئەربیل، شارەزوور.... هتدی تێدابووە[١٣]

بەشێوەیەکی گشتی مێژوو نووسان لەسەر ئەوە یەك دەنگ کەوشەی کوردستان تا سەردەمی سەلجوقییان وشەیەکی نەناسراو بووە. محەمەد ئەمین زەکی لەکتێبەکەی خۆیدا (کوردو کوردستان) نووسیویە دەڵێت: (ئەسڵی ناوی "کوردستان" وەکو ریوایەت دەکرێت.. لەتەرەفی سەلجوقییەکانەوە بەمەنتیقەی بەینی ئازەربایجانو لورستانو یا بەوڵاتانی غەربی زاگرۆس دراوە[١٤]). هەروەها لەدرێژەی قسەکانیدا دەڵێت: (سوڵتان سەنجەری)

سەلجوقی، لای غەربی جیبال کە تابعی کرماشان بوو، جێی کردەوەو ناوی نا (کوردستان)و (سلێمان شا)ی برازای کرد بە حاکمی[١٥]

کەواتە بۆ یەکەمین جار لەساڵی (١١٥٠ز)دا، لەسەردەمی سەنجەری سەلجوقییدا زاراوەی کوردستان وەکو زاراوەیەکی جوگرافیی، یاوەکو ناوی هەرێمێکی ئیداریی سەربەخۆ، لەسەر نەخشەی جوگرافیای ئەو وڵاتانەی کەئێستا خۆرهەڵاتی ناوەڕاست پێکدێنن، جێگەی خۆی گرتووەو وردە وردە بڵاوبۆتەوە[١٦]

(٢-١-٣): زاراوەی کوردستانی باشور

لەئێران چەند ناوچەیەکی چکۆلەی سەر بەشاری سنە بەکوردستان ناسراوە. لەعێراقدا زاراوەی (باکوری عێراق)و، لەتورکیا (خۆرهەڵاتو باشوری خۆرهەڵاتی تورکیا) جێگەی ناوی کوردستانیان گرتۆتەوە، لەسوریا شتێك نییە پێی بوترێت کوردستان.

بۆ جیاکردنەوەی هەر پارچەیەکی کوردستان لەیەکدی، ساڵانێکی زۆرە زاراوەکانی کوردستانی عێراقو کوردستانی تورکیاو ئێرانو سوریا، بەکاردەهێنرێن. ناسیونالیستە کوردەکانیش زاراوەکانی کوردستانی باشورو باشوری کوردستان، کوردستانی باکورو باکوری کوردستان، کوردستانی خۆرهەڵاتو خۆرهەڵاتی کوردستان، کوردستانی خۆرئاواو خۆرئاواو کوردستان، بەکاردەهێنن.

هەر وڵاتێکی دنیا بەپێی شێوەی وڵاتەکەو رووپێوی خاكو کەشوهەواو تۆبۆگرافیاو جیۆمۆرفۆلۆجیا، هەرێمێك یان چەند هەرێمێکی جوگرافی لەخۆدەگرێتو، باکورو باشورو خۆرئاوا خۆرهەڵاتی خۆی هەیە.

ئەوە حاشا هەڵنەگرە کە کوردستان یەکەیەکی جوگرافی یەکگرتووە، بەڵام کوردستان دەوڵەت نییە، سەدان ساڵە لەژێر باری داگیرو دابەشکراویدا رووبەڕووی گۆڕانکاری سۆسیۆ-کلتوری گەورەبۆتەوە. حاڵی حازر کوردستان

لانی کەم دەکرێت دابەشی سێ هەرێمی جیاجیا بکرێت، کەهەریەکەیان لەڕووی کۆمەڵایەتی، دیالێکت، کولتورو، تەنانەت لەخودی هەر هەرێمێکیشیاندا بەتەنیا، جیاوازی ئاشکرا دەبینرێت. ئەو هەرێمانە وەکو بەرئەنجامی راستەوخۆی باری دابەشکراوی ولاتەکەو بێ‌رەچاوکردنی هیچ یەکەیەکی پێوانەیی‌و جوگرافی، باکورو باشورو ناوەڕاستی کوردستانیان گرتووە، بەم شێوەیە: باکوری کوردستان بەهێڵێك لەوپەڕی خۆرئاوای ناوەڕاستی کوردستان، لەشارۆچکەی شنگارەوە بەرەو ئەوپەڕی خۆرهەلاتی ناوەڕاست تاسەرووی شاری مهاباد، دەکشێت.. هەموو زەوییەکانی باکوری زێی گەورە دەخاتە چوارچێوەی سنورەکەی خۆیەوە.ئینجا لەسەروی شارۆچکەی خانەقینەوە هێڵێك بەرەو خۆرهەلات دەکێشین، بەباکوری خانەقین‌و شاری کرماشاندا رەت دەبێت‌و ناگاتە هەمەدان کۆتایی دێت.. هەموو ناوچەکانی خوار ئەم هێڵە باشوری کوردستان‌و، هەموو ناوچەکانی سەرووی ئەم هێڵەو خوارووی هێڵی پێشوو کەدەکەوێتە نێوان هەردوو هێڵەکەوە، ناوەڕاستی کوردستان پێکدێنن.

ئەگەرچی دابەشکردنێکی لەوجۆرە کە لەڕووی یەکە پێوانەیی‌و هەرێمە جوگرافیاکانەوە بنەمایەکی تۆکمەی نییە، بەڵام لەدەرەوەی خواست‌و ئارەزوو، کارێکی لەوجۆرە تەنانەت لەپێکهاتنی دەوڵەتی یەککگرتووی کوردستانیشدا، کەم تازۆر بوونی خۆی دەسەپێنێت.

بەلام هەر دابەشکردنێك لەبەرچاو بگیرێت، هیچ کام لەکوردستانی بەعێراقەوە لکێندراوو کوردستانی بەئێران‌و تورکیاو سوریاوە لکێندراوی ئێستا، یەکەیەکی جوگرافی یەککگرتووی وەها پێك ناهێنن کەبتوانین هەریەك لەو پارچانە بەباکور، باشور، خۆرهەلات یا خۆرئاوای کوردستانیان، ناوزەد بکەین.

لەڕووی جوگرافیاوە ناوچەکانی پشتکۆو پێشکۆو خانەقین‌و کرماشان‌و ئیلام بەشە سەرەکییەکەی باشوری کوردستان پێکدەهێنن. هەر لێرەوە بەکارهێنانی زاراوەی باشوری کوردستان بۆ کوردستانی بەعێراقەوە لکێندراوو، ئەوەندەی حەزو ئارەزووی هێماکردنە بۆ یەك پارچەیی خاکی کوردستان، لەڕووی ئەکادیمیەوە هیچ بنەمایەکی زانستی نییە. زاراوەی باشوری کوردستان هیچ بوارێك بۆ ئەو دابەشبوونە واقیعییەی ئێستا لەئارادایە

ناهێڵێتەوەو ئەم پارچەیەی کوردستان وەکو هەرێمێکی جوگرافیو یەکگرتوو دادەنێتو هەموو ئەوخاکەی کە لەگۆترە بەعێراقەوە لکێندراوە، بە (باشور)ی کوردستان دەزانێت.

ئێمە لەم لێکۆڵینەوەیەدا زاراوەی کوردستانی باشور (نەك باشوری کوردستان)مان بەکارهێناوە. ناوهێنانی باشور لەم لێکۆڵینەوەیەدا لەسۆنگەیەکی سیاسی/ زاراوەییەوە، نەك جوگرافی بناوان دەگرێت. زاراوەی کوردستانی باشور (نەك باشوری کوردستان) هێماکردنە بۆ باری دابەشکراوی کوردستان، داننانە بەبوونی پارچەی تری کوردستان لەدەرەوەی ئەوەی کەئێمە باسی دەکەین، لەهەمان کاتدا ناوزەدکردنی ئەم پارچەیە بەباشور، ئەوە پیشاندەدات کەئەم پارچەیە بەبەراورد لەگەڵ پارچەکانی تری کوردستاندا، لای باشوری پارچەکانی تری ئێستای کوردستانی گرتووە نەك بۆخۆی باشوری کوردستان بگەیەنێت.

(٢-١-٤): پێشینە مێژووییەکانی سنورکێشانی کوردستانی باشور بەعێراقەوە

ئەم سنورە جوگرافییەی ئێستای کوردستانی باشور، دەرهاویشتەی پێکهاتە سیاسییەکەی عێراقە. عێراق تا جەنگی یەکەمی جیهانی، بەشێك بوو لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. دوای لاوازکردنو نەهێشتنی دەسەڵاتی ئەو ئیمپراتۆریەتەو بەماندات بوونی عێراق لەلایەن بەریتانیاوە، سەرەتا ولایەتەکانی بەسرەو بەغدا، (دواتریش ولایەتی موسڵ کە بەشێکی گەورەی کوردستانی باشوری ئێستا دەگرێتەوە) لە لاشەی دەوڵەتی پەککەوتەی عوسمانی قرتێنراو لە ١٩٢١/٧/٢١داو لەلایەن بەریتانیاوە، دەوڵەتی عێراق دامەزرا.

پێداچوونەوەیەکی مێژوویی ناوچەکە، باشترین هۆیە کەلێیەوە بتوانرێت لەتانوپۆکانی مەسەلەی سنورکێشانی ناوچەکە بەگشتیو، کوردستانو کوردستانی باشور بەتایبەتی، تێبگەین.

لەسەرەتای سەدەی پازدەدا[١٧] سێ دەوڵەت رەشمەی هەموو خۆرهەڵاتی ناوەراستیان گرتبووە دەست، ئەوانیش یەکەمیان کۆنە دەوڵەتی مەمالیك بوو

لەمیسرو شامو حیجازو یەمەن، دوانەکەی تریشیان هەردوو دەوڵەتی تازەپێگەیشتوو عوسمانیو سەفەوی، یەکەمیان ئەنادۆڵو باڵقان، دووەمیشیان لەفارسدا.

دەوڵەتی عوسمانی بەدوو سەدە زیاتر پێش دەوڵەتی سەفەوی لەمیرنشینێکی چکۆلەی سونی مەزهەب کە لەسەدەی سیازدەو لەژێر فشاری مەغۆلدا لە خۆرهەڵاتەوە بەرەو ئەنادۆڵ هاتبوون، لەلای باکوری خۆرئاوای ئاسیای بچوک، لەلایەن عوسمان کەپێدەچێت لەساڵی (١٢٥٨ز)دا لەدایك بووبێت، دامەزرا.

ئەم میرنشینە کەسەرەتا لەژێر سایەی سەلجوقییە رۆمەکاندا پێگەیشت، لەکاتی رووخانی سەلجوقییەکاندا کەوتە چنینەوەو خۆگرتنی ئەو میرنشینە تورکانەی لەو دەوڵەتە جیابووبوونەوەو بەمەش دەوڵەتی عوسمانی وردە وردە گەورەبوو. دەوڵەتی عوسمانی کە خۆی بەمەڵبەندی نوێی ئیسلامگەرێتی دەزانی، ئاڵای جیهادی دژی دەوڵەتی ماندووی بیزەنتی هەڵکرد. عوسمانییەکان توانییان سەرەتا هەموو ئەنادۆڵ لەهێزە بیزەنتییەکان پاك بکەنەوەو سنوری دەوڵەتەکەیان بەرەو خۆرئاوا فراوانتر بکەن. پاشان لەساڵی (١٤٥٣ز)دا قوستەنتینییەیان لە بیزەنتییەکان گرتو بۆ چوار سەدە کردیانە پایتەختی دەوڵەتەکەی خۆیان.

سەدەی پازدە کۆتایی نەهاتبوو کە عوسمانییەکان هەموو ئەنادۆڵو یۆنانو بەڵقانو دورگەکانی ئیجەو دورگەیەکیشیان لەخواری ئیتاڵیادا داگیرکردبوو.

تائەودەمەی لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەوڵەتێکی بەهێزتر نەبوو جگە لە عوسمانییەکان بەناوی ئیسلامەوە فەرمانڕەوایی بکات، عوسمانییەکان سەرگەرمی فراوانکردنی قەڵەمڕۆکەیان بوون لە ئەوروپادا، بەجۆرێك کە دواجار تا دەروازەکانی ڤییەنا پێشڕەوییان کرد.

سەرەتای سەدەی شازدە سەرەتای بادانەوەی گەورەی عوسمانییەکان بوو بۆ خۆرهەڵات. عوسمانییەکان کەتا ئەودەمە هەڵگری ئاڵای جیهانی ئیسلام بوون، کاتێك بەخۆیان زانی لەپەنا سنورەکەیانداو لەساڵی (١٥٠١ ز)دا، ئیمپراتۆریەتی سەفەوی شیعە مەزەب لەسەر دەستی شا ئیسماعیل سەفەوی دامەزرێنرا. دەوڵەتی سەفەوی کەلەسەر داروپەردووی دەوڵەتی ئالاق قەینلوی تورکمانی هاتەکایە، ئاڵای شیعەگەریی دوازدە ئیمامیی بەرزکردەوە. ئیتر لێرە

بەدواوەو تاسەرەتاکانی سەدەی بیستەم، ململانێی خۆر هەڵاتی ناوەڕاست بریتییە لەململانێی سەختو خوێناوی نێوان هەردوو ئیمپراتۆریەتی ناوبراو. ئەو ململانییە بەئاقارێك کەوتەوە کەبۆ چوار سەدە کوردستانو ئەو ناوچانەی کەئێستا سەر بەعێراق، مەیدانی چەندین جەنگی خوێناوی بن.

شا ئیسماعیل دەیویست هەرچۆنێك بێت رەشە خاکەکانی خواروی عێراقی ئێستا بەمەزارە پیرۆزەکانی هەردوو شاری نەجەفو کەربەلاوە، بخاتە ژێر رکێفی خۆیەوە. بۆیە لەساڵی (١٥٠٨ن)داو لەپەلامارێکیدا بۆ سەر ئەو ناوچانە، هەموو ئەو ناوچانەو بەغداشی گرت. شا ئیسماعیل هەر بەوەوە نەوەستا، بەمەبەستی لوت شکاندنی عوسمانییەکان، گەرەکی بوو شیعەگەرێتی بگەیەنێتە ئەنادۆڵی دڵی دەوڵەتی عوسمانییەکان. ئیتر ئەودەمە سوڵتان سەلیمی یەکەم، بەتایبەتیش پاش ئاشکرابوونی رێکەوتنی سەفەوییەکان لەگەڵ سربستانو مەجەڕستان دژ بەعوسمانییەکان، کەوتەخۆو لەساڵی (١٥١٤ن)دا جاڕی شەڕێکی گەورەی دژ بەسەفەوییەکان دا.

سوپای تورك بەهێزێکی گەورەوە بەرەو تەورێزی پایتەختی سەفەوییەکان کشا. سوپای سەفەوییەکان خۆی نەگرتو لەو شەڕەی کە پاشان بە شەڕی (چاڵدێران) ناسرا، خراپ تێکشکا.

پاش ئەو شەڕە هەردوو دەوڵەت بەپێی رێکەوتننامەیەك، ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیان دەستنیشانکردو بۆ یەکەمین جاریش کوردستانیان کردە دوو کەرتەوە... بەری خۆرهەڵات بەر سەفەوییەکانو، بەری خۆرئاوا کەبەشی هەرە گەورەی ناوچەکانی کوردستانی باشوریشی دەگرتەوە، کەوتە دەستی عوسمانییەکان.

دەوڵەتی عوسمانی کە تادەهات بەهێزترو فراوانخوازتر دەبوو، لە ساڵەکانی (١٥١٦-١٥١٧ن)دا بەرەو باشور داکشاو پەلاماری دەوڵەتی مەمالیکەکانی داو هەموو ناوچەکانی شامو میسرو حیجازی گرت. ئەو دەمە دەوڵەتی عوسمانی لەباکورو خۆرئاواوە ئابلۆقەی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی سەفەوییەکانی لەعێراقدا، دابوو. حاکمی ئەو کاتەی بەغدا (ذوالفقار الكردي) کەسەفەوییەکان دەمێك بوو دانیان لێ‌جیڕ دەکردەوە، هیچی بۆ نەمایەوە ئەوە نەبێت بەناچاری پشتیوانی خۆی بۆ سوڵتان دەربڕێت. بەڵام شا ئیسماعیل بەمە رازی نەبوو، لەپیلانێکدا (ذوالفقار)ی کوشتو بەغدای گرت.

سوپای عوسمانییەکان بۆ گرتنەوەی بەغدا، بەهێزێکی زۆرەوە پەلاماری تەورێزیان دایەوەو لەساڵی (١٥٣٤ز)دا بەرەو بەغدا کشان. ئەمجاریان سوپای عوسمانی هەر بەوەوە نەوەستا، لەوێوە بەرەو بەسرە کشان و هەموو ناوچەکانی خواروی بەسرەو ناوچەی ئیحسایان تا مەسقەت گرت. دەوڵەتی عوسمانی کەدڵنیابوو هەموو ئەو خاکەی کەئێستا عێراقی لێپێکهێنراوەو ناوچەکانی خوارووتریشی کۆنترۆڵ کردووە، لەساڵی (١٥٤٦ز)دا، ئەو ناوچانەی بەسەر چوار ولایەتدا دابەشکرد، بەم جۆرە: ولایەتی موسڵ، ولایەتی شارەزور کە لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا خرایەوە سەر ولایەتی موسڵ، ولایەتی بەغدا، ولایەتی بەسرە کە ولایەتی ئیحساشی پێوەگرێدرابوو.

بەمەبەستی کێشانی سنورێك لەنێوان هەر دوولادا، پەیمانی (ئەماسیە) لە ساڵی (١٥٥٤ز)دا بەسترا. بەڵام ناکۆکی و ململانێی دەسەڵاتخوازانەو فراوانخوازانەی هەردوولا سنوری بۆ نەبوو، دوای چەند شەڕێکی لێرەو لەوێو لەسەردەمی شا عەباسی سەفەویدا لەساڵی (١٦٢٣ز)دا سەفەوییەکان توانییان بۆ جاری دووەم بەغدا بگرنەوە. جارێکی ترو بەپێی پەیمانی (زەهاو) لە ساڵی (١٦٣٩ز)دا، سنوری هەردوو دەوڵەت جارێکی تر دەستنیشانکرایەوە. بەڵام پەیمانی (زەهاو)یش نەیتوانی کۆتایی بە ململانێی هەردوولا بهێنێت. بۆیە تاهاتنی زەندەکان و گرتنە دەستی دەسەڵات لەئێراندا، شەڕ درێژەی هەبوو. لەساڵی (١٧٥١ز)دا کەریم خانی زەند کەتازە کرابووە شای ئێران، بەسرەی گرت. پاشان قاجارەکان لەساڵی (١٧٩٠ز)دا حوکمڕانی وڵاتیان گرتە دەست، بەڵام پێوەندی قاجارەکان لەگەڵ عوسمانییەکاندا لەوەی پێش خۆیان چاکتر نەبوو، پاش چەند شەڕێکی گەورە پەیمانی (ئەرزرۆمی یەکەم) لەساڵی (١٨٢٣ز)داو، پاشان پەیمانی (ئەرزرۆمی دووەم) لەساڵی (١٨٤٧ز)دا بەسەر پەرشتی روسیاو بەریتانیا مۆرکراو، بەوپێیە عوسمانییەکان وازیان لەناوچەی عەرەبستانی ئێران بەشاری موحەمەرەو چەند دورگەیەکی شەتولعەرەبیشەوە هێنا بۆ ئێران و، ئێرانیش وازی لەناوچەی سلێمانی هێنا بەرامبەر بەدەست هەڵگرتنی عوسمانییەکان لە دۆڵی کەرەند بۆ ئێران.

پاش ئەوە لیژنەیەکی هاوبەشی ئێرانی و عوسمانی و رووسی و بەریتانی، هەوڵیاندا بەمەبەستی دەستنیشانکردنی سنور، پێماڵی ناوچە سنورییەکانی نێوان هەردوولا بکەن.

هەردوولا لەسەر ئەوەپێکهاتن کە ناوچەیەکی بیستو پێنج میلی، وەکو ناوچەیەکی دابڕ لەنێوان هەردوو دەوڵەتدا جێبهێڵن. بەڵام سەرەڕای دەست بەکاربوونی چەندجارەیان تاسەرەتاکانی ئەم سەدەیە هەردوولا نەیانتوانی سنوری نێوانیان دەستنیشان بکەن.

پاش پرۆتۆکۆڵەکانی تاران لەساڵی (١٩١١ن)داو، ئەستانە لە (١٩١٣ن)دا، لەساڵی (١٩١٤ن)دا لیژنەی دیاریکردنی سنور پاش یەکەمین هەفتەکانی جەنگی یەکەمی جیهانی، کۆتایی بەکارەکانی هێنا[١٨] ئیتر لەو رۆژگارەشەوە سنورەکانی عێراق کە بەکوردستاندا نێدەپەڕن، بەم شێوەیە داتاشران:-

١-سنوری عێراق- تورکیا

سنوری عێراق بە تورکیاوە، لەئەنجامی رێکەوتنی هەردوو حکومەتی تورکیاو بەریتانیای منداتی عێراق، رەنگ رێژکرا.

لە ٣١ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩١٨دا، ئاگربەس لەنێوان بەریتانیاو دەوڵەتی عوسمانیدا راگەیاندرا. پێشتر کە بەپێی پەیمانی (سایکس- پیکۆ) ناوچەکانی سەر بەدەوڵەتی عوسمانی لەنێوان بەریتانیاو فرەنسەدا دابەشکرابوو، ولایەتەکانی بەسرەو بەغدا بەر بەریتانیاو، ولایەتی موسڵیش بەر فرەنسە دەکەوت. بەڵام لەپاشانداو بەپێی ئەو رێکەوتنەی لەنێوان هەردوو دەوڵەتدا مۆرکراو بەرێکەوتنی (جۆرج- کلیمانصۆ) ناسراوە، ولایەتی موسڵیش خرایە ژێر دەسەڵاتی بەریتانیاو ئینگلیزەکان لەساڵی ١٩١٩دا شاری موسڵیان گرت.

بزوتنەوەی ناسیونالیستی لەتورکیا، هەوڵو بگیری بوو ئەوەی دەکرێت رزگار بکرێت، رزگار بکات. تەمایان بوو هەر چۆنێك بێت ولایەتی موسڵ لەدەست نەدرێت. بەگوێرەی ئەو دۆسیە نیشتمانییەی لەسەر رێکەوتبوون، دەبوا سنوری نیشتمانی تورکیای نوێ تا چیاکانی مەکحولو زنجیرە چیای حەمرین داکشێتو ئەم سنورە بکەنە خاڵی جیاکەرەوەی نێوان تورکیاو عێراق.

لە١ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٤دا، ئەم کێشەیە خرایە بەردەم کۆمەڵەی نەتەوەکان، لەوێڕا لیژنەیەك پێکهێنرا، پاش مانەوەیان لەعێراقو ناوچەکانی موسڵدا بۆ ماوەی سێ مانگ بەپێی بڕیارێك لە ١٦ی کانونی یەکەمی ١٩٢٥داو بەپێی پیلانێکی لەوەوپێش نەخشە بۆ کێشراوی بەریتانیاوە هێڵی برۆکسل کە

سنوری ئێستای عێراق- تورکیایە، کرا بەسنوری جیاکەرەوەی هەردو دەوڵەت و ولایەتی موسڵ بەشی هەرەگەورەی کوردستانی باشور کرایە بەشێ لەدەوڵەتی تازە پێکهێنراوی عێراق و، پەرلەمانی تورکیاش لە ٢٥ی کانون یەکەمی هەمان ساڵدا بڕیاریدا کە ولایەتی موسڵ بەزۆر لەعێراق نەستێنێتەوە

هێڵی سنوری عێراق- تورکیا، لەدۆڵی حاجی بەگ کەخاڵی پێگەیشتن سنوری عێراق- ئێرانە، دەست پێدەکات... بەدرێژایی ئەم هێڵەو دۆڵ مەهدانە بەرەو خۆرئاوا تاخاڵی پێکهاتنی دۆڵی رۆکچۆکە دەکشێت، ئینج بەرەو باکور بەسەر بەرزاییەکانی نێوان هەردوو حەوزی رۆکچۆك شەمدیناندا، دۆڵی زێی نزیك دۆسکی دەبڕێت و شوێن پێی هەردوو زنجیر چیای زێڕێ و زۆزان و حەرور هەڵدەگرێت تا باکوری هیزڵ و دۆڵی شرانش لەخاڵی پێگەیشتنی بەخاپور. ئینجا بەرەو دیجلەو لەباکوری فیشخاپورد کۆتایی دێت.

درێژی سنوری عێراق- تورکیا، (٣٥٠کم)ەو هەمووی بەخاکی کوردستاد تێپەڕدەبێت[١٩]

٢-سنوری عێراق- ئێران

بەدەستێوەردانی راستەوخۆی روسیاو بەریتانیاو بەپێی پرۆتۆکۆلی ٤ تشرینی دووەمی ١٩١٣ی (ئەستانە)و پاشان لەساڵی ١٩١٤دا، ئەم سنورە ئێستای نێوان عێراق و ئێران کێشرا.

وەنەبێت ئیتر ئەو رێکەوتنە کۆتایی بە تەنگوچەڵەمە سنورییەکانی نێوا هەردوو ولآت هێنابێت. ئێرانی پەهلەوی هەرزوو بەزوو گومانی خۆی لە سنورە ئاشکرا کرد، بەرادەیەك عێراقی ناچارکرد لەساڵی ١٩٣٤دا کێشەکە بگەیەنێتە بەردەم کۆمەڵەی نەتەوەکان. تورکیا وەکو ناوبژیوانێك توان کێشەکە بەعێراق بکێشێتەوە. پاشان لەساڵی ١٩٣٧داو بەپێی رێکەوتننامەیە کەتێیدا عێراق دەستی لەبەشێك لەئاوی شەتولعەرەب بەدرێژایی (٧,٧٥ک هەڵگرت، ئێرانی ناچارکرد کەدان بەدەوڵەتی عێراقدا بنێت. بەلآم لەگە ئەوەشدا ئێران نەیکرد دان بەرەوایەتی سنوری نێوانیاندا بنێت.

لەساڵی ١٩٦٩دا ئێران لەیەك لاوە پەیمانی ١٩٣٧ هەڵوەشاندنەوەو، تاساڵ ١٩٧٥ کەتێیدا ئێران دەسکەوتێکی ستراتیجی گەورەی لەشەتولعەرب

بەدرێژایی نزیکەی (٩٠کم) بەدەست نەهێنا، کێشەکانی سنور ئارام نەبونەوە بەلام پاشگەزبوونەوەی عێراق لەورێکەوتنە دوای روخانی رژێمی شاهەنشایی‌و هاتنە سەرکاری رژێمی ئیسلامی‌و پاشانیش هەلگیرسانی جەنگی هەشت سالەی نێوان هەردوو ولات، وەکو ئاتاجێکی راستەوخۆی کێشە سنورییەکان‌و دیسان رێکەوتنەوە لەسەر هەمان پرۆتۆکۆلی ١٩٧٥، کێشەکانی نێوان هەردوو دەولەتی بەشێوەیەکی مۆلەق، خامۆش کردووە.

هێلی سنوری ئەوەی بەخاکی کوردستاندا تێپەردەبێت، لەباشوری خۆرهەلاتەوە لەناوچەکانی ئەم دیو سنوری لوری بچوک لەخواروی دەست پێدەکات... لەوێوە بەرەو باکوری خۆرئاوا بە لاپالەکانی زنجیرە چیای پشتکۆ، بەخۆرهەلاتی شارۆچکەی مەندەلیدا تێپەردەبێت‌و چۆمی ئەلوەن لە خۆرهەلاتی خانەقیندا دەبرێت‌و، جارێکی تر بەرەو رێگەی نێودەولەتی بەغدا- تاران لەنێوان مونزریەو خوسرەویدا دەبرێت‌و، هەروەها روباری سیروان بەپێچەوانەی ئاوەرۆکەیەوە دەبرێت تادەگاتە خالی پێکەیشتنی سێ کوچکەی سنوری عێراق- ئێران- تورکیا لەدۆلی حاجی بەگ.

سەرجەم درێژی سنوری عێراق- ئێران (١٣٠٠کم)ەو بەشی هەرەگەورەی بەکوردستاندا دەروات[20]

٣-سنوری عێراق- سوریا

دوای جەنگی یەکەمی جیهان، بەپێی رێکەوتنی پێش جەنگ لەنێوان دەولەتە ئیمپریالیستەکان، سوریا بەر فرەنسە کەوت‌و فرەنسە بووە خاوەنی.

سەرەتا بەشێوەیەکی کاتی لە ٢٣ی کانونی یەکەمی سالی ١٩٢٠دا، لەنێوان هەردوو ناوچەی ماندانی بەریتانیاو فرەنسەدا؛ عێراق‌و سوریا، هێلی سنور دەستنیشانکرا. هێلی سنوری هەمان ئەو هێلەی ئێستای سنوری عێراق- سوریا بوو، تەنیا لەوەدا نەبێت کە هێلەکە چیای شنگاری دەبری‌و دەیکردە دووکەرتەوە.

پاش نارەزایەتی دەربرینی حکومەتی عێراق بەرامبەر بەم هێلەو داواکردنی هەموو روبەری چیای ناوبراو بۆ خستنە سەرخاکی عێراق، ریفراندۆمێک لەناوچەی چیاکەدا سازدرا، لە ٥ی ئابی ١٩٢٣دا ئەو بەشەی تری چیاکەش بەر عێراق کەوت.

سنوری عێراق- سوریا، لەباكورەوە لە گوندی (خانك السفلی)ەوە دەست پێدەكات و لەخاڵی پێكەیشتنی سنوری عێراق- ئوردوندا كۆتایی دێت. درێژ سنوری عێراق- سوریا نزیكەی (٦٠٠كم)ەو بەشێكی بەكوردستا تێپەڕدەبێت[٢١]

(٢-١-٥): دیاریكردنی هێڵی سنور

دیاریكردنی سنوری كوردستان بەشێوەیەكی گشتی و هەر پارچەیەك بەجیا كارێك بووە هەرگیز نەیتوانیوە بگاتە كەماڵی زانستیانەی كارێكی ئەكادیمی لەسەرەتای هێرش و پەلاماری عەرەبەكان بۆ كوردستان و شالاو فەتحی عەرەبی ئیسلامی بۆ دەشتاییەكانی ئێستای عێراق و خاك میزوپۆتامیا، ئەم بەشەی كوردستان جیا لەهەر بەشێكی تری ڕووبەڕوو تەعریب و دانیشتوانە كوردەكەی دوچاری هەڵكەندن و لانە تێكدان كۆچپێكردن بوونەتەوە. پاشانیش لەسەردەستی هەردوو ئیمپراتۆریە عوسمانی و سەفەوی و بەرەودوا، داگیركەرانی كوردستان هەریەكە بەجیا چۆنیان بۆ لوا بێت كوردستان و دانیشتوانە كوردەكەیان لەسنور دەوڵەتییەكانی خۆیاندا عاسی كردووەو، بەردەوامیش چەقۆیان لە جەستە خاكەكەی و سنورە نەتەوەییەكەی ئاژنیوە.

باشترین دۆكۆمێنتێك كەلێیەوە بتوانین سنوری نەتەوەیی وڵاتەكەمانی پ دیاری بكەین، نووسراوی ئەو گەڕیدەو مێژوونووس و جوگرافیناسە بێگان كوردانەیە كە لەسەر شوێنی ژیانی كورد لەمەوبەر راوبۆچوونیان خستۆتەڕوو لێرەدا هەوڵدەدەین لەمیانەی بەشێكی ئەو راوبۆچوونانە سەبارەت بەخاك مێژوویی و نەتەوەیی كورد، سنوری كوردستانی باشور بەعێراقەوە دیار بكەین بۆ ئاسانكردنی باسەكەش، راوبۆچوونەكان بەسەر سێ كۆمەڵ دابەشدەكەین كە هەریەكەیان بەجیا، جەختی لەسەر كوردستانی بوون ناوچەیەك یان چەند ناوچەیەك، بەمەبەستی دیاریكردنی سنوری كوردست بەعێراقەوە، كردووە.

كۆمەڵەی یەكەم: ئەوانەی پێیان لەسەر كوردستانی بوونی موسڵ، ی بەعێراقی نەبوونی ئەوشارەو دەوروبەری داگرتووە..

دكتۆر فازل حسێن لەپێش هەموو ئەوانەوە دێت كە بەشێوەیەكی زانستیو لەمیانەی نامەی دكتۆراكەیدا بەئاشكرا بەعێراقی نەبوونی موسڵو ولایەتی موسڵی بەم شێوەیە دەربڕیوە: (لیژنەكە- مەبەست لە لیژنەی كۆمەڵەی نەتەوەكانە- مێژوونووسانو جوگرافیناسە عەرەبو ژمارەیەكی زۆری نەخشە عەرەبیەكانو سەدان لەو نەخشانەی كە لەنێوان سەدەكانی شازدەو بیستدا كێشرابوون، بەسەركردەوە. سەرەڕای كتێبی گەڕیدەی هەموو ماوە جیاجیاكانو سەرچاوە جوگرافییەكانو ئەو كتێبە جوگرافییانەی كە لەقوتابخانە ئامادەییە عەرەبییەكانی میسردا كاریان پێدەكرا، لیژنەكە گەیشتە ئەوەی كەسێ ناوچەی ئاشكرا هەیە: عێراقی عەرەبیو جزیرەو كوردستان. عێراق لەباكورەوە لەهیت- تكریت یا ناوچەی حەمرین زیاتر تێناپەڕێت.. لیژنەكە تەئكیدی كرد كە لەسەرجەم ئەدەبیاتە جوگرافییەكاندا هەر لەفەتحی عەرەبییەوە تا مێژووی هەڵپێچانی لیژنەكە (١٩٢٥ز)، هەموو ئەو زەوییانەی كێشەیان لەسەر هەبووە- مەبەست لەولایەتی موسڵە- رۆژێك لەرۆژان نەوەكو بەشێك لەعێراق دانراوون، نەوا وەسف كراوون، نەواش دەركەوتوون[٢٢]

دیسانەوە ژان ئۆتێری گەڕیدەی فەرەنسەویو نوێنەری تایبەتی لویسی پانزەهەم بۆ خۆرهەڵاتو، لەگەشتە نۆ ساڵییەكەیدا (١٧٣٤-١٧٤٣) كە لەمارسلییەوە دەستی پێكردو ئەسفەهانو ئەنادۆڵو حەڵەبو عێراق گەڕا، ئەگەرچی بەئاشكرا كوردستانی بوونی موسڵ راناگەیەنێت بەڵام بەدڵنیاییەوە بەعێراق نەبوونی شاری ناوبراو دەسەلمێنێت (كەدەگاتە موسڵ باسی دوو رێگە دەكات لە موسڵەوە بۆ بەغدا موسڵ عێراق نەبووە، بۆیە دەڵێت: لەموسڵەوە تا عێراق شەش رۆژە رێیە[٢٣]).

(ئیبن حەوقەل كە لەساڵی (٣٥٨ك)دا لەموسڵ بووە دەڵێت شارێكی چاكە، بازاڕی گەورەو رەونەقداری تێدایە، كەوتۆتە نێوان كۆمەڵێك خاكی بەپیتو بەرەكەتەوە كە ناودارترینیان گوندی نەینەوایە، مەزارو گۆڕی یونس پێغەمبەر كەوتۆتە ئەو گوندەوە. بەشی هەرە زۆری خەڵكی موسڵ لەسەدەی چوارەمدا كورد بوون[٢٤]).

هەردوو وەرگێڕی عەرەبی كتێبی (عێراق لەسەدەی حەڤدەدا لەدیدی گەڕیدەی فەرەنسەوی تاڤەر نێیە)، لەباسكردنی موسڵداو لەیەكێك لە پاشكۆكانی كتێبەكەدا، ئاوەهایان نووسیوە: (دوای ئیبن بەتوتە، گەر بچینە

سەر ئەو گەڕیدە خۆرئاواییانەی کە سەردانی موسڵیان کردووە، (راوڵف) گەڕیدەی ئینگلزی کە لەساڵی (١٥٩٦ز)دا کۆچی دوایی کردووە، لەپێش هەمووانەوە دێت. ئەو ئاوەها وەسفی کردووە- واتە وەسفی شاری موسڵ موسڵ دەکەوێتە وڵاتی کوردانەوە[٢٥]).

ئەولیا چەلەبی گەڕیدەی تورك کە لەساڵی (١٠٦٥ك)دا هەموو کوردستا گەڕاوە، لەسیاحەتنامەکەی خۆیدا ناوی نۆ شاران دەبات کە لەسەردەمی ئەو قەڵەمڕەوی کوردستانیان پێکهێناوەو موسڵی بەیەکێك لەوشارانە دانا شارەکانیش بریتیە لە:- ئەرزڕۆم، وان، هەکاری، دیاربەکر، جزیرە، ئامێدی موسڵ، شارەزوورو ئەردەڵان[٢٦]

مێژوونووسی کوردیش، محەمەد ئەمین زەکی لەکتێبەکەی خۆیدا (کورد کوردستان)، بەپشت بەستنی بە(کتاب تقویم البلدان) کوردستان لەناو پێنج ئقلیمدا پیشان دەدات، شاری موسڵیشی تێکەوتووە. ئقلیمی جزیرە کەیەکێ بووە لەو پێنج ئقلیمە لەم ناوچانە پێکهاتووە: (دیاری مضر (رقە)، دیار رەبیمە (موسڵ)، دیاری بەکر (ئامێد[٢٧]).

کۆمەڵەی دووەم: ئەوانەی (زەوییەکانی خۆرهەڵاتی رووباری دیجلەو چیا حەمرین تا دەگاتە خانەقین یان مەندەلی) بەکوردستان دەزانن..

جوگرافیناس و کوردناسی عەرەب، دکتۆر شاکر خەصباك لەیەکێ لەشاکارەکانیدا سنوری کوردستانی بەگشتی لەڕێی راوبۆچوونی نوسەرێک بێگانەوە دەستنیشانکردووەو ئەوبەشەی کەتایبەتە بەسنوری کوردستانی بە شێوەیە دیاریکردووە: (سنووری باشوری خۆرئاوا- مەبەستی لەباشور خۆرئاوای کوردستانی گەورەیە- بەهێڵێك لەباشوری لوڕستانەوە دەس پێدەکات و بەئاقاری باکوری خۆرئاوا دەکشێت ومەندەلی دەبڕێت و بەخۆرئاوا خانەقیندا رەت دەبێت و تا تەپۆڵکەکانی حەمرین و زنجیرەی یەکەمی چیاکان شێخان. ئینجا بەرەو باکوری خۆرئاوا بەدرێژایی لاپاڵەکانی گردۆڵکەکان ت فیشخاپور لەسەر روباری دیجلە درێژدەبێتەوە، ئینجا بۆ خۆرئاوا بەرەو چیا شنگار وەردەگەڕێت تا لەسەر روباری فورات لەنزیك جەرابلوس کۆتایی دێت[٢٨]

دەبلیو، ئار، های کۆنە ئەفسەری بەریتانی و حاکمی شاری هەولێر، جگ لەوەی نەخشەیەکی کۆنی بۆ نووسینەکەی کردۆتە بەڵگە، کەباس لەسنور

کوردستانی باشور دەکات، نووسیویە دەڵێت: (بەشێوەیەکی گشتی هەموو ئەو زەوییانەی دەکەونە خۆرهەڵاتی دیجلەو باکوری ئەو هێڵەی لەمەندەلییەوە تا خالّی پێگەیشتنی زێی بچوك بەم رووبارە دەکشێت، نیشتمانی کوردانە. گرنگترین دوو مەڵبەندیش لەخوارووی زێی بچوکدا کەرکوكو سلێمانییە. شاری یەکەم هەروەکو هەولێر دانیشتوانێکی تورکیان تێدایە، بەلاّم ئەوەی تریان تەواو کوردییە[29]

کوردناسی روسیش باسل نیکیتین ئاوەها ئاماژەی بۆ سنوری کوردستان بەگشتی کردووە: (ئەمڕۆ کوردەکان لەسەر زەمینێکی فراواندا دەژین کە لەنزیك بەغدا لەشارۆچکەی مەندەلییەوە دەست پێدەکات بەرەو باکور بەدرێژایی سنوری عێراق- ئێران و ئینجا سنوری ئێران- تورکیا تا دەگاتە چیای ئارارات[30]

نزیکەی شەش سەد ساڵ لەمەوبەریش، زانای کۆمەڵناسی عەرەب ئیبن خەلدون لەیەکێك لەنووسینەکانیدا چیای حەمرینی بەچیای کوردان ناوزەدکردووە. چونکە هەروەکو ئەو دەڵێت زۆربەی دانیشتوانی دەوروبەری چیای ناوبراو، کورد بوون[31]

ئەدمۆندزیش لەکتێبەکەی خۆیدا (کرد وترك و عرب) لەمیانەی دیاریکردنی سنوری کوردستاندا، هێمای بۆ هێڵی سنوری کوردستانی باشور بەعێراقەوە کردووەو نووسیویە: (سنوری باکوری کوردستان نزیك لەو هێڵەوە بناوان هەڵدەگرێت کە لەئەریڤان و ئەرزڕۆمو (مەرەش)ەوە بەئاقاری حەڵەب رەت دەبێت و لەباشوری خۆرئاواوە بەدرێژایی لاپاڵی ئەو چیایانەدا دەکشێت کە کەنارەکانی دیجلە کۆتاییەکانی دەبێت. پاشان خۆرهەڵاتی ئاوەڕۆی رووبارەکە دەگرێت و ئەوەندە لێی دوورناکەوێتەوە، بەهێڵەکەی چیای حەمریندا تا گەیشتنی بەنوختەی سەر سنوری عێراق- ئێران لە نزیکەی شارۆچکەی (مەندەلی) رادەکشێت[32]

ژان ئۆتێر زۆر بەدڵنیاییەوە دەڵێت: (عێراق لەتکریتەوە دەستی پێکردووە- مەبەستی تکریت بەرەو خوارە[33]). دەربارەی خانەقینیش نوسیویە: (ئەم شارە لەژێر فەرمانڕەوایی ئیمپراتۆریەتی عوسمانییەو بەشێکە لەسەرزەمینی خاکی کوردستان[34]

هیچ سەرچاوەیەکی کوردیش ئەوەندەی لێکۆڵینەوەکەی چیا (ئەم ستراتیجی عێراق و سێ کوچکەی بەعسییان: تەرحیل، تەعریب، تەبعیـ بەوردی دەستنیشانی سنوری کوردستانی باشوری نەکردووە. چیا لـ بارەیەوە نوسیویە: (بەشێوەیەکی گشتی کوردستانی عێراق یا کوردستا باشور، دەکەوێتە ناوەڕاست و باکوری رۆژهەڵات و باکوری عێراق و هەموو ئ خاکە دەگرێتەوە کە بەهێڵێکی راست لەسنوری عێراق- ئێرانەوە بەرەو رۆژئا دەکشێ تا دەگاتە خواروی جەسان، لەوێوە هاورێك لەگەڵ سنوری عێراق ئێران بەرەو رۆژئاوای بلدروز و شارەبان (مقدادیە) دەڕواو لەوێش را بەر چیای حەمرین هەڵدەکشێ، هەموو ئەو زەوییانەی دەکەوێتە رۆژهەڵاتیەوە ب کوردستان و هەموو ئەو زەوییانەی کە لەرۆژئاوایەتی بەر ناوچەی عەرە عێراق دەکەوێ تا دەگاتە سەروی شاری موسڵ لەسەر موسڵیشەوە هێڵێک راست روو لەباشوری رۆژئاوا دەکات و بەخوار تەلەعفەردا تێدەپەڕێت ت دەگاتە ١٠ کیلۆمەتری باکوری شاری (بەعاج)، ئینجا بەهێڵێکی راست بەر رۆژئاوا دەڕوات و لەگەڵ سنوری عێراق- سوریادا یەك دەگرێتەوە[٣٥]).

کۆمەڵەی سێیەم: ئەوانەی دوور لەوردەکاری و بێ مەبەستی لێکۆڵینە لەسنوری مێژوویی خاکی کوردستان، بەچەند هێڵێکی گشتی (سنو کوردستان)یان دەستنیشانکردووە..

دکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملۆ لەدکتۆرا نامەکەیدا (کوردستان و کور کەدێتە سەرباسی سنوری کوردستان، نوسیویە: (لەشیمالی رۆژهەڵاتی لوتکە ئاراراتەوە خەتێکی راست دەست پێدەکات، بەرەو جنوب بۆ بەشی جنوب زاگرۆس و پشتکۆ دێتە خوارێ، لەوێ را خەتێکی راست بۆ لای رۆژئاو دەکێشین هەتا دەگاتە شاری موسڵ لەعێراق، لەوێوە خەتێکی راست بۆ لا رۆژئاو کە لەموسڵەوە دەگاتە بەشی تورك نشینی ویلایەتی ئەسکەندەرون[٣٦])

کوردناسی سۆڤیێتی م.س. لازارێڤ بەشێوەیەکی کورت نووسیو (لەسەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا کورد لەناوچەیەکی فراوا ئەژیا، لەرۆژهەڵاتەوە: لەهەمەدان و ورمێ (ئێستە رەزائیەی پێ ئەڵێن خۆی و ماکۆوە، هەتا هێڵی بریجیك و مەلاتیاو ئەرزنجان لە رۆژئاوادا در ئەبێتەوە، لێرەشەوە بەرەو خوار هەتا خانەقین و کەرکوك و موسڵ و حەڵـ دەکشێت[٣٧]

ئینسـکلۆپیدیای ئیسـلامیش کەیەکێکـە لەسـەرچاوە بـە برشـتەکانی خۆرهەڵاتناسـی. لـەو بەشـەیدا کەتایبەتـە بـەکورد دێتـە سـەر جوگرافیـای کوردسـتان‌و جگـە لەدەستنیشـانکردنی هـەموو ناوچـە کوردنشـینەکانی سـەر بەتورکیاو ئێران‌و سوریاو چەند کۆمارێکی سۆڤێتی جاران، بەم شێوەیە ناوچە کوردنشینەکانی سەر بەعێراق دیاری دەکات: (لەعێراقدا شارە کوردنشینەکان بریتین لە: دهۆك، زاخۆ، مـزوری، جـیز، ئـامێدی، ئـاکرێ، شـنگار، کـەرکوك، هەولێر، سلێمانی، دیالەو خانەقین‌و مەندەلی)[٣٨]

دکتۆر ئیبراهیم شـەریف لـەدکتۆرا نامەکـەیدا ئەگـەرچی مەبەسـتی نـەبووە سنوری کوردسـتانی باشور دەستنیشـان بکات، لەشـوێنێکدا ئـاوا هێمـای بـۆ سنوری ئەم بەشـەی کوردسـتان کردووە: (پشتێنەی حامیـە عەسـکەرییەکانی تورك، کە تورکە سەلجوقی‌و تورکە عوسمانییەکان دایانمەزراندبوون، لەشێوەی جیاکەرەوەیـەکدا لـەنێوان ئـەو ناوچانـەی لەلایـەك عەرەبـەکانی تێـدا دەژیـن‌و لەولاکەی تریشـەوە کوردەکـانی تێدادەژیـن، درێـژ دەبێتـەوە. ئـەو پشـتێنەیە لەناوچەی مەندەلییەوە دەسـت پێدەکـات‌و بەخانـەقین‌و قزڵرِبـات‌و قەرەتەپـەو کفری‌و توزخورماتوو داقوق‌و تازەخورمات‌و کەرکوك‌و پردێ‌و هەولێرو موسڵدا دەرِوات هەتا تەلەعفەر)[٣٩]

دواجـار گـەرِیدەی روسـی جەنـەراڵ م. لیخوتـین لەپێناسـەکردنی کـوردو شوێنی نیشتەجێ بوونیاندا نووسیویە: (کورد گەلێکی تایبەتین (....)، لەو زەوییانـەدا دەژیـن کە لەرِووسیاو ئێران‌و تورکیـاوە بـەلاپاڵی زنجـیرە چیاکـانی ئـاگری‌داخ تـا دەشــتە لماوییــەکانی هــەردوو رووبــاری دیجلــەو فــورات درێژدەبێتەوە لە باشور)[٤٠].

ئێستا دەکرێت دوای خستنەرِووی ئەو راوبۆچوونانە، بـەم شـێوەیە سـنوری کوردستانی باشور دیاری بکەین‌و بگەینە ئەم ئەنجامانەی لای خوارەوە:-

١-زاراوەی کوردسـتانی باشـور، هێمایـە بـۆ بـاری دابـەش‌و داگـیرکراوی کوردسـتان‌و لکـاندنی زۆرە ملێیانـەی خاکەکـەی بەدەوڵـەتی عێراقـەوە. بۆیـە دیـاریکردنی سـنوری ئـەم پارچەیـەی کوردسـتان، دیـاریکردنی سـنوری کوردسـتانە بـە خـاکی عـەرەبیی عێراقـەوە. جگـە لـەو چوکڵەیـەی نـەبێت کـە بەخاکی عـەرەبیی سوریاوە بەستراوەتەوە، ئیتر کوردسـتانی باشـور لەهـەموو لاکـانی تریـەوە بەپارچـەکانی تـری کوردسـتان دەورەدراوەو ئـەمیش لەگـەڵ

سەرجەم پارچەکانی تردا، سنوری مێژوویی و نەتەوەیی کوردستان پێکدەهێنێت.

٢-لەسەر بنەمای ئەو زانیارییانەی خرانەڕوو، دەکرێت بەم شێوەیە سنوری کوردستانی باشور بەعێراقەوە دەستنیشان بکرێت:-

گەر لەباشوری خۆرهەڵاتەوە دەست پێبکەین، لەخاڵی سنوری عێراق-ئێرانەوەو لەسەروی شارۆچکەی عەلی غەربییەوە، هێڵێك بۆ خۆرئاوا دەکێشین، پاشان بەرەو باکوری خۆرئاوا شارۆچکەکانی جەصان و بەدرەو زڕباتیە دەگرێتە خۆ، ئینجا بە خۆرئاوای شارۆچکەکانی بەلەدروزو شارەبان و لەوێوە تادەگاتە زنجیرە چیای حەمرین، هێڵەکە بەدرێژایی چیای ناوبراو تا شارۆچکەی فەتحە لەخوار پێگەیشتنی زێی بچوك بەڕووباری دیجلە هەڵدەکشێت. لەفەتحەوە تا شاری موسڵ، دیجلە دەبێتە سنورو لەخواروی شاری موسڵەوە، شاری ناوبراو دەخاتە ناو سنورەکەی خۆیەوەو هێڵەکە بەرەو باشوری تەلەعفەرو لەوێشەوە بە هێڵێکی رێك بەرەو باشوری خۆرئاوا بەخواروی شارۆچکەی شنگاردا رەت دەبێت و تا سنوری ئێستای عێراق-سوریا، دەکشێت.

٣-بەوپێیە کوردستانی باشور لەشێوەی هەرمێیەکە، یا سێگۆشەیەکی لاوەستاوی سەرەو نخوندایە، کە بەئاقاری خۆرئاوادا لار بۆتەوە سەری هەرمێکە یان سێگۆشەکە لەوپەڕی باشوری خۆرهەڵاتەوە ناوچەکانی بەدرەو جەصان و زڕباتیە لەخۆدەگرێت، لاوەستاوەکەی سێگۆشەکە بەقوڵایی کوردستاندا تێپەڕدەبێت، مەندەلی و خانەقین و ناوچەکانی سلێمانی و بەشێکی ناوچەکانی هەولێریش دەخاتە سنورەکەی خۆیەوەو، لایەکەی تری سێگۆشەکە بەئاقاری باکورو باکوری خۆرئاوای بەرەو مەندەلی و شارەبان و خانەقیندا رەت دەبێت و چیای حەمرین و بەشێکی روباری دیجلە دەکاتە سنوری خۆی و لەخواروی شاری موسڵدا تا خاڵی پێگەیشتنی سنوری ئێستای عێراق- سوریا درێژدەبێتەوە. بنکەی سێگۆشەکەش ئەو بەشەی کوردستانە کە سنوری ئێستای عێراق- تورکیای پێدا رەت دەبێت.

٤-کەواتە بەپێی هێڵەکانی درێژی و بازنەکانی پانی کوردستانی باشور دەکەوێتە نێوان بازنەکانی پانی (٣٣-٣٧) پلەی باکورو، هێڵەکانی درێژی

(٤١-٤٦) پلەی خۆرهەڵاتـەوە کوردسـتانی باشـور دەکەوێتـە بـاکورو بـاکوری خۆرهەڵاتی عێراقەوە.

٥-رووپێـوی کوردسـتانی باشـور دەوربـەری (٨٥٠٠٠ کچـگ- کیلۆمـەتری چوارگۆشـە[٤١])یە. کوردستانی باشور لەپێنج مەڵبەندی پارێزگاو سیوحەوت قەزاو سەتوسی ناحیە پێکهاتووە[٤٢] بەم شێوەیە:-

یەکەم:- پارێزگای دهۆك[٤٣]

لەچوار قەزا پێکهاتووە کە ئەمانەن:-

١-قەزای دهۆك: کە لەناحیەکانی دهۆكو دۆسکیو زاوێتە پێکهاتووە.

٢-قـەزای ئامێدی: کـە لەناحیـەکانی ئـامێدیو سەرسـەنگو نێورەڤریکـانو بەرواری باڵا پێکهاتووە.

٣-قەزای زاخۆ: کە لەناحیەکانی زاخۆو سندیو گلیو رزگاری پێکهاتووە.

٤-قەزای سومێل: کە لەناحیەکانی سومێلو سلێڤانیو فایدە پێکهاتووە.

دووەم:- پارێزگای هەولێر (ئەربیل)

لەحەوت قەزا پێکهاتووە کە ئەمانەن:-

١-قەزای هەولێر: کە لەناحیەکانی هەولێرو قوشتەپەو خەبات پێکهاتووە.

٢-قـەزای مـەخمور: کـە لەناحیـەکانی مـەخمورو گوێـرو کـەندێناوەو قـەراج پێکهاتووە.

٣-قەزای کۆیە: کە لەناحیەکانی کۆیەو تەقتەقو شۆڕش پێکهاتووە.

٤-قـەزای رەوانـدز: کـە لەناحیـەکانی رەوانـدزو برادۆسـتو دیانـەو خـەلیفان پێکهاتووە.

٥-قەزای شەقڵاوە: کە لەناحیەکانی شەقڵاوەو خۆشناو و حـەریرو سـەربەن پێکهاتووە.

٧-قەزای چۆمان: کە لەناحیەکانی چۆمانو حاجی ئۆمەران پێکهاتووە.

سێیەم:- پارێزگای سلێمانی

لەدە قەزا پێکهاتووە کە ئەمانەن:-
١-قەزای سلێمانی: کە لەناحیەکانی سلێمانیو سەرچنارو تانجەرۆ بازیانو قەرەداغ پێکهاتووە.
٢-قەزای هەڵەبجە: کە لەناحیەکانی هەڵەبجەو سیروانو خورماڵو بیارە شارەزور پێکهاتووە.
٣-قەزای پێنجوێن: کە لەناحیەکانی پێنجوێنو ناڵپارێز پێکهاتووە.
٤-قەزای شارباژێڕ: کە لەناحیەکانی شارباژێڕو کەناروێو کارێزەو سرۆچا پێکهاتووە.
٥-قەزای پشدەر: کە لەناحیەکانی پشدەرو ناودەشتو هێرۆ پێکهاتووە.
٦-قەزای رانیە: کە لەناحیەکانی دوکانو سورداشو چنارانو مەرگە پێکهاتووە.
٨-قەزای دەربەندیخان: کە لەناحیەکانی دەربەندیخانو زەڕایەن پێکهاتووە
٩-قەزای چەمچەماڵ: کە لەناحیەکانی چەمچەماڵو ئاغجەلەرو سەنگا پێکهاتووە.
١٠-قەزای کەلار: کە لەناحیەکانی کەلارو پێبازو تیلەکۆ پێکهاتووە.

چوارەم:- پارێزگای کەرکوك (تەئمیم)

لەسێ قەزا پێکهاتووە کەئەمانە:-
١-قەزای کەرکوك: کە لەناحیەکانی کەرکوكو قەرە حەسەنو شوان تازەخورماتو و بایچیو داقوقو قەرەهەنجیر پێکهاتووە.
٢-قەزای حەویجە: کە لەناحیەکانی حەویجەو عەباسیو ریازو شەا پێکهاتووە.
٣-قەزای دوبز: کە لەناحیەکانی دوبزو پردێو سەرگەڕان پێکهاتووە.

پێنجەم:- لە پارێزگای موسڵ (نەینەوا)

حەوت قەزای پارێزگەکە سەربە کوردستانی باشورە، کەئەمانەن:-
١-قەزای موسڵ: کە لەناحیەکانی موسڵو بەعشیقە پێکهاتووە.

٢-قەزای حەمدانیە: کە لەناحیەکانی حەمدانیەو کەلەكو نەمرودو بەرتەلە پیکهاتووە.

٣-قەزای تەلکیف: کە لەناحیەکانی تەلکیفو وانەو ئەلکیش پیکهاتووە.

٤-قەزای شنگار: کە لەناحیەکانی شنگارو شیمالو قەیرەوان پیکهاتووە.

٥-قەزای تەلەعفەر: کە لەناحیەکانی تەلەعفەرو زومارو ئاڤگەنیو رەبیعە پیکهاتووە.

٦-قەزای شیخان: کە لەناحیەکانی شیخانو مریبەو ئەتروش پیکهاتووە.

٧-قەزای ئاکرێ: کە لەناحیەکانی ئاکرێو نەهلەو ناوکورو سورچیو گردەشین پیکهاتووە.

شەشەم:- لە پاریزگای تکریت (سەلاحەدین)

قەزایەکی پاریزگاکە سەر بەکوردستانی باشورە، ئەویش قەزای توزخورماتووە، کە لەناحیەکانی توزخورماتوو ئامرلیو سلیمان بەگو نەوجولو قادرکەرەم پیکهاتووە.

حەوتەم:- لە پاریزگای بەعقوبە (دیالە)

چوار قەزای پاریزگاکە سەر بەکوردستانی باشورە کەئەمانەن:-

١-قەزای خانەقین: کە لەناحیەکانی خانەقینو مەیدانو قۆرەتوو جەلەولاو قزلربات پیکهاتووە.

٢-قەزای مەندەلی: کە لەناحیەکانی مەندەلیو قەزانیەو بەلەدروز پیکهاتووە.

٣-قەزای شارەبان: کە لەناحیەکانی شارەبان پیکهاتووە.

٤-قەزای کفری: کە لەناحیەکانی کفریو جەبارەو سەرقەلاو کۆکسو قەرەتەپە پیکهاتووە.

هەشتەم:- لە پاریزگای کوت (واست)

قەزایەکی پاریزگاکە سەربە کوردستانی باشورە، ئەویش قەزای بەدەریە کە ناحیەکانی بەدرەو زرباتیەو جەصان پیکهاتووە[٤٤]

دهۆک
موسڵ
هەولێر
سلێمانی
کەرکوک
بەغداد

فەسلی دووەم

پەرەسەندنی جیۆلۆجییو جۆری خاکی کوردستانی باشور

(٢-٢-١): میژووی جیۆلۆجیی ناوچەکە

میژووی پەرەسەندنی جیۆلۆجیی ئەوە دەردەخات کە کوردستانی باشور هەروەکو عیراق، بەشیك بووە لەو کیشوەرە مەزنەی کە نیشتمانی ئیستای فارسو عەرەبو بەشی گەورەی کیشوەرەکانی ئوسترالیاو ئەفریقاو ئەمریکای لاتینی پیکدەهیناو، بەکیشوەری (گۆندوانالاند Gondwanaland) ناودەبریت.

کۆلینکارییە جیۆلۆجییەکان پیکهاتنی بەردی خاکی عیراق بەشیوەیەکی گشتی دەبەنەوە بۆ هەر چوار سەردەمە جیۆلۆجییەکە.

لەچەرخی پەرمیدا، زۆرینەی بەشەکانی باکورو خۆرهەلاتی ناوچەکانی باشوری خۆرئاوای ئاسیا بەکوردستانیشەوە، لەژیر ئەو دەریا مەزنەدا بووە کە جیۆلۆجییەکان بە (دەریای تەتس Tethys sea) ناوی دەبەن.

لەسەرەتاکانی چەرخی مەیۆسیندا ئاوی دەریای ناوبراو بەرەو کەمبوونەوە چووە زەوییەکەی ژیری وردە وردە لەبەرزبوونەوەو دەرکەوتندا بووە. هەر لەوچەرخەدا هاتنەوەیەكو چوونەوەیەکی زۆر روویانداوە، بەشەکانی ئاسیای بچوك بەرەو ئاقاری ئەو بەشانەی کە بەرگرییەکی زۆری ئەو گۆرانکارییانەیان دەکرد (نیمچە دورگەی عەرەب)، بایاندا. بۆیە ئەم چەرخە دوا قۆناغی گرنگی قۆناغەکانی پیکهاتنی جیۆلۆجیی ئەم ناوچەیەو لەکۆتایی چەرخی ناوبراودا هەموو ئەو زەوییانەی ئیستا پییان دەوتریت عیراق، دەرکەوتن[٤٥]

هەرلەم چەرخەدا جولانەوەیەکی مەزن کەپالەپەستۆی خستە سەر چینە نەرمەکانی دەریای تەتس، روویداو لەپاشاندا چیا پیچ خواردووەکانی لیکەوتەوە. چیاکانی تۆرۆس لەو دیاردە سروشتییەی ئەو رووداوەن، واش دەردەکەویت ئەو جولانەوەیە لەهەریمی چیاکانی کوردستانی باشوردا، جگە لەناوچەکانی ئەوپەری باکورو باکوری خۆرهەلاتیدا نەبیت، هیندە بەزەبر نەبووبیت، بۆیە دەبینین چیاکانی کوردستانی باشور بەشیوەیەکی گشتی لەجۆری پیچ خواردووی ساکارن. ئەمە جگە لەوچیایانەی باکورو خۆرهەلاتی کوردستانی باشور کەبەهۆی نزیکییان لەچەقی پالەپەستۆکەوە لەجۆری پیچ خواردووی ئالۆزن[٤٦]

لەچەرخی پلیۆسیندا، جولانەوە پیچ ئامیزەکان لەوپەریدابوو، ئەو جولانەوانەی کەپاشان سیستمی ئەلپییان لیکەوتەوەو چیاکانی زاگرۆس بەچیاکانی کوردستانی باشوریشەوە، دوا شیوەی ئیستایان بەئاقاری باکوری خۆرئاوا باشوری خۆرهەلات وەرگرتو دواجار لەسەرەتاکانی زەمەنی چوارەمی چەرخی پلیۆستۆسیندا جولانەوە پیچ ئامیزەکان پیکهاتنی چیاکانی کوردستانی باشوریان گەیاندە ئەنجام.

وەکو دەرەنجامی ئەم حالەتەش، زەوییەکانی عیراق رۆچوونو ئەم ناوچەیەی لیکەوتەوە کەئیستا بەدەشتی لیتەیی، یا رەشەخاکەکان ناسراوە.

ناوچە شاخاوییە پیچ خواردووە ئالۆزەکانی بەردە ئاگرینەکان، بەدریژایی سنوری خۆرهەلاتو باکوری خۆرهەلاتی کوردستانی باشور دەکشین. لەپاریزگای سلیمانی بەدریژایی ناوچەکانی خۆرهەلاتو باشوری خۆرهەلاتی هەلەبجەو ناوچەکانی خۆرهەلاتو باکوری خۆرهەلاتی پینجوینو، خۆرهەلاتو باکوری خۆرهەلاتی رانیە دەکشین. هەروەکو لەپاریزگای ئەربیلیشدا بەشیکی گەورەی رەواندزو بەتایبەتیش ناوچەکانی خۆرهەلاتو باکوری شارۆچکەکەو ناوچەکانی باکوری شارۆچکەی زیبار دەگریتەوە. لەپاریزگای دهۆکیش بەدریژایی ناوچەکانی ئەوپەری باکوری زاخۆو ئامیدی دەکشین.

پیکهاتە ئەیۆسینییەکانیش کە لەهەمان ناوچەی شاخاوی پیچ خواردووی ئالۆزدا دەردەکەون، لەبەرزاییەکانی پینجوینو چیاکانی ماوەتو قەندیلدا هەن.

نمونەی بەردە کلسیو شیلییەکانی چەرخی ئەیۆسین لەچیای شنگارو نیوان زاخۆو ئاکرێو هەروەها لەنیوان هەلەبجەو رانیەدا تائیستا بەروونی دەبینرین. بەلام ئەو بەردانەی کە بۆ چەرخی ئۆلیکۆسین دەگەرێتەوە، لەناوچەیەکی بچوکی نیوان زیی گەورەو زیی بچوك لەچیاکانی قەرەچوخدا دەردەکەویتو هەر بەکلسی قەرەچوخیش ناسراوە. ئەمە لەکاتیکدا بەردی چەرخی مەیۆسینی نزم لەناچەی جزیرەو چیای حەمریندا دەرکەوتوون.

جگە لەم پیکهاتانە، پیکهاتە کۆنەکانی چەرخی پەرمیو کریتاسیو جوراسی لەبەشی خوارووی خۆرهەلاتی هەلەبجەو لەسووورداشدا دەردەکەوون. بەرزاییەکانی باکوری ئاکرێو بەرزاییەکانی ئامیدیو ریکانو سندی پیکهاتەی جوراسیو ناوچەکانی گلیو سندی پیکهاتەی پەرمییان تیدا دەردەکەویت. لەپاریزگای سلیمانیو هەروەها ناوچەکانی کۆیەو رەواندزو زیباردا، پیکهاتەی کریتاسی دەردەکەوون. پیکهاتەکانی فارسی بالاش لەچەمچەمالو بەرزاییەکانی قەرەداغو بەرانانو گەوەکانی مەتینەو چیای سپیو ئاکرێو هەیبەت سولتانو پیرمامدا خۆدەنوینن و پیکهاتەکانی فارسی نزمیش لەنەینەوا، پاشانیش لەتەنیشت هەلەبجەوەو هەروەها لەکەرکوكو کفری قادرکەرەمو قەرەحەسەنو تەقتەقو سلیمانیدا، پیکهاتەکانی بەختیاری دەردەکەون. هەموو پیدەشتەکانی شارەزوورو رانیەو پشدەرو حەمرینو حەویجەو کەرکوكو هەولیرو دیبەگەو کەندیناوەو سندی، لەپیکهاتەکانی چەرخی پلۆستۆسینو چەرخی نوین[٤٧]

گرنگی پیکهاتەکانی جیۆلۆجیی کوردستانی باشور لەوەدایە کە چەند جۆریك لەوپیکهاتە بەردانەی تیدایە کەپیوەندی راستەوخۆیان بەچالاکیو بژیوی مرۆڤەوە هەیە. بۆ نمونە بەشیکی گەورەی ئەو پیکهاتانە خەسلەتیکی کلسییان هەیە، بەردە کلسییەکان ئاوی بارانو هەلدەمژنو پاشان لەشیوە کانیاو کاریزدا دەیدەنەوە. ئەمەش کارایی گەورەی بەسەر دابەشبوونی دانیشتوانەوە هەیە لەکوردستانی باشوردا. وەکو تریش بوونی بەردە ئاگرینەکان کە بەدریژایی هەریمی شاخاوی پیچ خواردووی ئالۆز کشاون، پیوەندی گەورەیان بەبوونی سامانو کانزاکانی ژیر زەوییەوە هەیە.

(٢-٢-٢): جۆرەكانی خاكی كوردستانی باشور

كۆمەلێك هۆكار خەسلەتەكانی هەر خاكێكمان بۆ دەستنیشان دەكەن لەوانە: جۆری بەردە ئەسلییەكان‌و تەمەن‌و رادەی شیتەلّ بوونیان، ئینجا كاریگەریتی كەشوهەواو رووەك‌و تۆبۆگرافیاو، پاشانیش ئەو ریوشوینانەی كە مرۆڤ لەبەكارهینانی خاكدا دەیگریتەبەر.

لەهەمان پیودانگەوە پێ‌بەپێی جیاوازی مۆرفۆلۆجیای كوردستانی باشور خاكەكەشی لەشوینكەوە بۆ شوینیكی تر، جیاوازی هەیە.

بەشیوەیەكی گشتی، خاكی كوردستانی باشور لەوجۆرە خاكانەیە كە بریكی زۆر ماددەی خۆراكی‌و خوێی وەكو كالیسیۆم‌و گۆگردو فۆسفۆرو پۆتاسیوم‌و نایترۆجینی تیدایەو، هەلكەوتی خاكەكەشی بەجۆریكە كە سیستمی ئاوو ئاوەرۆی بەشیوەیەكی سروشتی لەبارەو بری بارانی سالآنەی باش‌و، كەمی رادەی بەهەلم بوون لەزۆربەی ناوچەكانیدا وایكردووە سویری خاك نەبیتە تەنگوچەلمە.

بەپیی ئەو پۆلینەی (پ. بورینگ) بۆ خاكی عیراق كردوویەتی، خاكی عیراق بەكوردستانەوە دابەشی چواردە پۆلی جیاجیای خاك كراوە، كە دەكریت لەهەمان سۆنگەوە كوردستانی باشور بۆ حەوت پۆل لەوچواردە پۆلە بەم شیوەیە ریزبەند بكریت:[٤٨]

١-خاكی كەستەنائی Chestnut Soils

ئەم شیوەیە خاكە دەشتەكانی ناوچە شاخاوییەكان دەگریتەوە گرنگترینیشیان دەشتی شارەزوورو دەشتی رانیەو دەشتی سندییە. ئەم خاكە لەبەشەكانی سەرەوەیدا خاكیكی فشەلە، رەنگی قاوەییەكی مەیلەو سوورە ئەم جۆرە خاكە لەوناوچانەدایە كەهاوینی گەرم‌و زستانی بەشیوەیەكی مامناوەندی باراناوییەو بری بارانەكەی لەنیوان (٤٠-٨٠سم)دایە. ئەم خاكە بەریژەی (١-٤٪) خۆراكی ئۆرگانی تیدایە.

٢-خاكی قاوەیی بۆر Brown Soils

لەوەکـەی پێشـووتر بڵاوەتـرەو دەکەوێتـە سـنوری ناوچـەی نیمچـە شاخاوییەوە. رەنگەکەی بۆرێکـی مەیلەوسـوور دەچێتـەوە. ئـەم جـۆرە خاکـە زۆرتـر لەکەنارەکانی بەردی خۆرهـەڵاتی دەشتی نیشـتەیی لەوپـەڕی باشـوری خۆرهەڵاتی کوردستانی باشوردا دەبینـرێت‌و، بەشێوەیەکی گشـتیش خۆراکی ئۆرگانی لەجۆری یەکەم کەمترە.

٣-خاکی قاوەیی سور Reddish Brown Soils

زۆربـەی دەکەوێتـە بەشـەکانی خـوارەوەی هـەرێمی نیچمـە شـاخاوییەوە. لـەباکوری خۆرئـاوا لـەبانی جزیـرەوە تاسـنوری رەشـە خاکـەکان لەوپـەڕی باشـوری خۆرهـەڵاتی کوردسـتان دەکشـێت‌و خـاکی دەشـتە گردۆڵکەییـە راکشاوەکانی کەناری خۆرهەڵاتی رەشە خاکەکانیش لـەخۆدەگرێت. ئـەم شێوە خاکە قاوەییەکی مەیلەو سوورە. بەشێوەیەکی گشتی رووتانـەوەی بایۆلۆجی‌و کیمیایی لەم جۆرە خاکەدا کەمە.

٤-خاکی چیا Montain Soils

دەکەوێتـە دەوروبـەری سنوری هـەرێمی شـاخاوییەوە. پێ‌بـەپێی جیـاوازی مۆرفۆلۆجیـاو بـەرزی‌و لێـژی‌و رووتـەنی ناوچەکـە، ئـەم شـێوە خاکـەش لەگۆڕاندایەو هەمووی بەیەك جۆر ناچن.

٥-خاکی تەنکە بەردەڵان Lith Soils

ئەم شێوە خاکە لەبەرزاییەکانی سنوری هەرێمی ناوچە شاخاوییەکاندایە. لەسەر بەردو تاشەبەردی کلسی‌و گەج دروستبوون.

٦-خاکی نیشتەنیی سوێری دەشتی خۆرهەڵات
Saline Alluvial Soils of The Eastern Plain

دەکەوێتە بەشی خۆرهەڵاتی رەشە خاکەکانی نێوان دیجلەو سنوری ئێران-عێراقی ئێستا. بەشێوەیەکی گشتی هەموو ناوچەکانی خوار کۆتایی زنجیرەی حەمرین بەئاقاری باشوری خۆرهەڵات دەگرێتەوە. ئەم شێوە خاکە لەئەنجامی لیتەی رووباری دیجلەو سێڵاوی چۆم‌و لافاوی ئەو باراناوەوە دروست بووە کە لەچیاکانی کوردستانی خۆرهەڵاتـەوە دێن. ئـەم خاکـە روویـەکی زۆر تـەختی هەیەو رێژەی خوێ لەبەشە نزمەکانیدا زۆرە.

٧-خاكی نیشتەنیی سوێری دەشتی لیتەیی
Saline Alluvial Soils of The Plain

روپێوێكی بچوكی خاكی كوردستانی باشور پێكدەهێنێت، دەكەوێتە باكوری رەشە خاكەكانی عێراق و خۆرئاوای خاكی نیشتەنیی سوێری دەشتی خۆرهەڵاتەوە. ئەم خاكە لەئەنجامی پێچ خواردنی رووبارو چۆمەكانەوە دروست بووەو، لە بەهاراندا رووەكەی ئاو دایدەپۆشێت و ساڵانە بەچینی تازەی خاكوخۆڵ پڕدەبێتەوە[٤٩]

بەشێوەیەكی گشتی خاكی كوردستانی باشور بە بەراورد لەگەڵ خاكی عێراقدا، جیاوازییەكی زۆری هەیە. لەكاتێكدا زۆربەی جۆرەكانی خاكی عێراق، بەتایبەتیش ئەو شەش جۆرەی كەڕەشە خاكەكانی عێراقی لێ پێكهاتووە[٥٠]، بەرێژەی ٦٠٪ لەسەرجەمی ئەو زەوییانەی لەرێی ئاودێرییەوە كشتوكاڵیان تێدا دەكرێت بەدەست سوێرییەوە دەناڵێنن[٥١]، خاكی كوردستانی باشور لەو تەنگژەیە بەدوورەو رووبەڕووی تەنگژەی تری وەكو رامالینی خاك بۆتەوە. رامالین دەرەنجامی چەند هۆكارێكە، گرنگترینیان: رادەی لێژیی زەوی و، باری رووەكی سروشتی و كێڵانی ناڕاست و بارانی بەخوڕ، لافاو و تووندەبای بەهێزە.

رامالینی خاك چارەسەری تایبەتی خۆی هەیە. دەكرێت بەچەند هۆیەك كاریگەریتی رامالین تا رادەیەكی زۆر كەم بكرێتەوە. لەوانە: پاراستنی رووەكی سروشتی، دروستكردنی بەربەست لەچاڵایی و درزو زەمینە لێژەكاندا، دروستكردنی بەربەست لە درەختە بەرزو سەوزەكان بەمەبەستی كەمكردنەوەی هێزی تووندەبا، پێڕەوكردنی كێڵانی ستونی لەقەدپاڵە لێژەكاندا، هەروەها دامەزراندنی رێژگەی دەستكرد بەمەبەستی كۆكردنەوە ئاوی زیادە[٥٢]

نەخشەی ژمارە (٢)
جۆرەکانی خاك لەکوردستانی باشوردا

فەسلی سێیەم

جیۆمۆرفۆلۆجیای کوردستانی باشور

پێشەکی:-

خاکی کوردستانی باشور، خاکێکی فرەڕوو و فرەچەشنە.. لەباکورەوە بۆ باشور، لەخۆرهەڵاتەوە بۆ خۆرئاوا، ڕووی خاکەکەی جیاوازی هەیە جیۆمۆرفۆلۆجیای کوردستانی باشور وەکو دەرەنجامی بارودۆخی ڕووی خاك، چەند بارێکی جیاجیای بەخۆوە گرتووە. لەکاتێکدا بەرزی ڕووی خاکی کوردستانی باشور لەچیا بەرزەکانیدا لەسێ هەزار مەتر تێدەپەڕێنێت، کەچی بەرزی هەمان خاك لەپێدەشتەکانی ئەوپەڕی باشوریدا، لەچەند مەترێکی کەم بەرزتر لەئاستی ڕووی دەریا، زۆرتر تێناپەڕێت.

ئەگەرچی لەڕووی تۆبۆگرافییەوە، کوردستانی باشور لەدوو هەرێمی سەرەکی؛ هەرێمی شاخاوی‌و هەرێمی نیمچە شاخاوی پێکدێت[٥٣] کەچی لەڕووی جیۆلۆجییەوە دەکرێت هەر لەمیانەی ئەو دوو هەرێمەدا پێنج ناوچەی جیاجیا دەستنیشان بکرێن بەم شێوەیە: ناوچەی شاخاوی، ناوچەی دەشتە شاخاوییەکان، ناوچەی قەدپاڵە شاخاوییەکان، ناوچەی بانە گردۆڵکەییەکان‌و، ئینجا ناوچەی دەشتە گردۆڵکەییەکان. ئەمە جگە لەبوونی هەرێمێکی بچوکی خاك دەشتە لیتەییەکان[٥٤]

هەر ئەم جیاوازییە جیۆمۆرفۆلۆجییەشە، جیاوازی لە کەشوهەوای کوردستانی باشوردا بەرجەستە کردووە... لەکاتێکدا بارانی ساڵانەو بەفر

لەناوچە شاخاوییەکاندا بەبڕێکی زۆر دەبارێن، کەچی تابەرەو باشورو باشوری خۆرئاوا بچین، بەپێچەوانەی ناوچە شاخاوییەکانەوە ئەو بڕە لە کەمبووندا دەبێت.

هەروەها جیاوازی جیۆمۆرفۆلۆجیا، کاریگەریی گەورەی بەسەر جۆری خاکی کوردستانی باشورەوە جێهێشتووە.. جۆری ئەو خاکەی لەچیاکاندا هەیە، هەمان ئەو خاکە نییە کە لەبانەکان و رەشە خاکەکانیدا هەن و، ئەو خاکەش لەدەشتە شاخاوییەکاندا هەیە، هەمان جۆری خاکی دەشتەکانی هەرێمی هەردەکان (ئەستێبس) نییە.

دیسانەوە جیاوازی رووی خاك کاریگەریی خۆی لەسەر بوونی کانزاکان و شێوەی دابەشبوونی ئەو کانزایانەوە کۆبوونەوەیانی لەژێر زەویداو، پاشانیش جێپەنجەی خۆی بەسەر چۆنێتی دابەشبوونی رێگەوبان و هاتوچۆی ناوچە جیاجیاکانی کوردستانی باشورەوە جێهێشتووە.

دواجار جیاوازییەکانی رووی خاك، رۆڵی گەورەی لەچۆنێتی گوزەرانی دانیشتوانی کوردستانی باشورو، دابەشبوون و نیشتەجێبوونیاندا بینیووە.

(٢-٣-١): هەرێمی شاخاوی

بەشێوەیەکی گشتی، چیاکانی کوردستان بەشە ناوەندییەکانی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس و تۆرس پێکدەهێنن. ئەو چیایانەی لەخۆرئاوای ئێستای ئێران و باکورو باکوری خۆرهەلاتی ئێستای عێراق و باشوری خۆرهەلاتی ئێستای تورکیاوە دەکشێن و، لەباکورەوە دەگەنە ئارارات و سنورەکانی ولاتانی ئاسیای ناوەڕاست و، لەباشوریش تا کەنارەکانی خۆرهەلاتی کەنداوی فارس درێژدەبنەوە، لایەکانی خۆرئاواشیان لەتۆرۆسەوە نزیکی کەنارەکانی باکوری خۆرهەلاتی دەریای سپی ناوەڕاست دەبنەوە.

ئەم هەرێمە شاخاوییە کە بەشێکی سیستمی ئەلپییەو لەچیاکانی ئەلپی ناوەڕاستەوە لە بەلقان بەرەو زنجیرەکانی تۆرۆس- زاگرۆس و ئینجا بەرەو هیمالایا بەئاقاری باشوری خۆرهەلات درێژدەبنەوە، ئەو سیستمە هەمان ئاقاری درێژبوونەوەی لای چیاکانی کوردستان بەگشتی و چیاکانی کوردستانی باشور بەتایبەتی جێهێشتووە.

چیاکانی کوردستانی باشور°° لەشێوەی داسولکەیەکدا، لەسنورەکانی ئێستای عێراق- ئێران- تورکیاوە بەئاقاری باکوری خۆرئاوا- باشوری خۆرهەلاتو تێکرای بەرزیی (١٠٠٠-٣٦٠٠م) درێژدەبنەوە.

سەرجەم روپێوی هەرێمەکە- مەبەست لەهەرێمی شاخاوییە (٢٣,٢٧٠کچگ) دەبێتو بەوپێیەش (٢٧,٤٩٪)ی سەرجەم روپێوی کوردستانی باشور دەگرێتەوە.

تالە باشورەوە بەرەو باکورو، لەخۆرئاواوە بەرەو خۆرهەلاتی کوردستانی باشور بچین، ئاستەکانی زەویش لەبەرزبوونەوەدا دەبێت. لە ناوچەکانی باشورو خۆرئاوای هەرێمەکەدا، زنجیرەکان زنجیرەی نزمو رووتەنو هاوتەریبنو چەندین دەشتی گردۆلکەیی تانوپۆر لەنێوان ئەو زنجیرانەدا دەبن. کەچی وردە وردە چیاکان بەرەو بەرزبوونەوەو زنجیرەکان بەرەو تێکچڕژانو دەشتەکان تەسکو شیوو دۆلەکان قولو گژو گیاو رووەکی سروشتیو درەختو دارستان روو لە زۆربوونو چڕبوونەوە دەبن.

جولانەوە پێچ خواردووە چالاوییەکانی ئەم هەرێمە، بەپێچەوانەی ئەوەکەی هەرێمی نیمچە شاخاوییەوە، تیژڕەوو قولو تەسکەو جوێکردنەوەی دۆلو شیوەکانی نێوان زنجیرە چیاکان، وەکو دەستنیشانکردنی پێدەشتە رووتەختەکانی هەرێمی دووەم نییە.

بەهۆی بری بارانی سالانە کە لەنێوان (٥٠-١٠٠سم) دایەو مانەوەی (١٠-١٢) مانگەی بەفر لەبەشێکی زۆری چیاکانی هەرێمەکەدا، رامالینو رووتانەوەی یەکبینە خەسلەتێکی دیاری هەرێمەکەیەو، بەشێوەیەکی گشتیش هێشتاکە هەرێمەکە لەقۆناغی دروست بوونو تازەبوونەوەی بەردەوامدایە. هەر بەهۆی ئەوبرە زۆرەی بارانو بەفری سالانەو پاشانیش بەهۆی ئەو سیستمی ئاوو ئاوەڕۆیەی لەهەرێمەکەدا لەئارادایە، ئەم هەرێمە بە یەکەمین سەرچاوەی سەرەکی ئاوی کوردستانی باشور دادەنرێت.

پێبەپێی بەرزیو بینای جیۆلۆجیی، دەکرێت هەرێمی شاخاوی بۆ دوو ناوچە دابەش بکرێت، کە بریتین لە:-

یەکەم: ناوچەی شاخاوی پێچ خواردووی ئالۆز (٢١٠٠-٣٦٠٠م).

دووەم: ناوچەی شاخاوی پێچ خواردووی ساکار (١٠٠٠-٢١٠٠م).

لەکاتێکدا بەرزایی چیاکانی ئەم ناوچەیە لەنێوان (٢١٠٠-٣٦٠٠م)دایە، کەچی هێندێك دۆڵو شیوی بەقوڵایی (١٠٠م) لەدامێنی چیاکاندا رۆچووە. بۆیە ئەم ناوچەیە بەناوچەیەکی دابڕاو لەسەرجەم ناوچەکانی تری کوردستانی باشور دادەنرێت. بەتایبەتی کە کەمترین رێگەوبانی هاتوچۆی تێدەکەوێتو فاکتەرە سروشتییەکان هەر لەکۆنەوە وایانکردووە نیشتەجێبوون بەشێوەیەکی سنوردارو پچڕپچڕ بێت.

ئەم هەرێمە یەك بەدوای یەك ئەم زنجیرە چیایانەی تێدەکەوێت:

١-چیاکانی نێوان سنوری عێراق- تورکیای ئێستاو ناوچەی چۆمی خاپور کەچیای شرانش (٢٠٥٢م)و گەوەکانی چیاکێرێ (١١٨٦م)و چیا دیرێ (١٢٣٠م)و گەوەکانی رەشوانی (٢٠٢٣م) دەگرێتەوە.

٢-چیاکانی نێوان چۆمی خاپورو زێی گەورە، ئەمیش لەدوو زنجیرە پێکدێت؛ چیاکانی زۆزان حەرور یان چیا زینان (٢٤١١م) کە زنجیرەی باکور پێکدێنێت، زنجیرەی باشور لەهەردوو چیای مەتینە (٢٠٩٥م) لەخۆرئاواو، سەری ئامێدی (٢٠١٣م) لەخۆرهەلات پێکدێتو ئەمیان بەهەردوو چیای سەربزێنی (١٩٠٢م)و چیای بەرواری بالا (٢٠٩٧م) بەستراوەتەوە.

٣-چیاکانی نێوان زێی گەورەو رووباری کوچك، کەدیارترینیان چیای کۆهی ژێر (٢٢٨٢م)و چیای سوکی (١٦٣٥م)و چیای باروش یا شیرین (٢٣٧٨م)و چیای سەرمێدانە (٢٦٠٨م).

٤-چیاکانی نێوان رووباری رەواندن، گرنگترینیان زنجیرەی برادۆستە (٢٠٧٦م) لەخۆرهەلاتی زێی گەورەو چیای زۆزگ (١٨٢٩م)و چیای پیران (٢٠٧٦م)و گەوەکانی حەسارۆست لەنێوان رووباری رەواندزو رووباری حاجی بەگ کە لوتکەی هەڵگورد (٣٦٠٧م) بەرزترین لوتکەی زنجیرەکەو بەرزترین لوتکەی کوردستانی باشورە، ئینجا زنجیرەی چیای دۆڵەمەڕ کە سەرکلاوە (٣٣٩٩م)و شاکێف (٣٠٦٨م)و سەربەندان (١٨٠٠م) دیارترین لوتکەکانیەتی.

هەر لەم ناوچەیەدا چیاکانی چیامەنداو (٢٤٤٠م)و چیای کوڕەك یا خەلیفان (٢١٢٥م)و چیای بیجان (٢١٧١م)و چیای کونەکۆتر (٢٦٩٢م)و چیای کاروخ (٢٥٦٠م) درێژبوونەتەوە.

٥-چیاکانی نێوان رووباری رەواندزو زێی بچوك، ئەمیش بە درێژایی سنورەکانی ئێستای عێراق- ئێران دەکشێنو گەوەکانی قەندیل کە لوتکەی

حاجي برايم (٣٤٥٢م)و لوتكەی حاجي ئۆمـەران (١٧٨٠م)و چياكـانی دريـزە (٢٣١٤م) ديارترين لوتكەكانی دەگرێتەوە.

٦-چياكانی نێوان زێی بچوك‌و چۆمی سيروان ئەميش بەهەمان شێوە هێڵـی سنوری ئێستای عێراق- ئێران پێكدەهێنێت‌و چياكـانی سوركێو (٢٢٢٣م)و كۆتـرە رەش (٢٧٥٢م)و چيـای بەردەسـپی (٢٤٨٩م)و چياكـانی هـەورامان (٢٥٤٨م)و چياكانی پێنجوين (١٥٠٠-٢٠٠٠م) دەگرێتەوە.

٧-چياكانی باكورو باكوری خۆرهەڵاتی شاری سلێمانی، كەئـەم چيايانـە دەگرێتەوە: چيای كورەكاژاو (١٩٥٧م)و چيای گۆمەدۆڵ (١٣٣٢م)و كونەكۆتر (٢٧٦٤م)و چيـای پيرەمـەگرون (٢٦٢٠م)و چيـای شـێرباخ (٦٣٧م)و ئـەزمڕ (١٧٠٢م)و گويژە (١٥٢٤م)و سەرمەند (١٤٨٦م).

دووەم: ناوچەی شاخاوی پێچ خواردووی ساكار

ئەم ناوچەيە دەكەوێتە نێـوان ناوچـەی شـاخاوی پێـچ خـواردووی ئـاڵۆزو هـەرێمی نيمچـە شـاخاوييەوە. لـەو زنجـيرە چيـا پێچاوپێچانـە پێكدێـت كەبەشێوەيەكی گشتی تەريب لەپاڵ يەكدا دەكشێن‌و ئەو دۆڵ‌و شيوە درێژانـە لەئامێز دەگرن كە لەبنەڕەتدا چەند پێچێكی چاڵاوين‌و، ئاوو ئاوەڕۆی ناوچەكە كـەندڕو نيشـتەيەكی زۆری تێـدا جێهێشـتووەو وايكـردووە رووی خـاكی ناوچەكە شێوەيەكی ناجۆرو نارێكوپێكی هەبێت.

سەرەڕای بوونـی چەند دۆڵێكی شاخاوی لەنێوان زنجيرە چياكان‌و، چەند دەشتێكی تاڕادەيەكی فراوان، ناوچەی شاخاوی پێچ خواردووی ساكار لە دوو هێڵی سەرەكی زنجيرە چياكـان پێكدێت كە شان بەشانی يەك كشاون. هێڵـی يەكەم كە هێڵی باكوری ناوچەكە پێكدێنێت، لەچياكانی گارە (٢١٦٠م)و چيای پـێرس (١٦٢٤م)و چيـا خـێرێ (١٤٧٠م)و چياكـانی پـيران (١٦٥٢م)و چيـای حـەرير (١٤٤١م)و چياكـانی بـانزاد (١٥٣٠م)و چياكـانی تاسـڵوجە (٩١١م)و چياكانی بەرانان (١٣٧٣م)و كێوی بەمۆ (١٨٢٨م) پێكهاتووە.

هێڵی دووەميش كەهێڵی جياكەرەوەی نێوان هەرێمی شاخاوی‌و هـەرێمی نيمچە شاخاوييە، لەباكوری خۆرئاواوە بۆ باشوری خۆرهـەڵات لـەم چيايانـە پێكهاتووە: چيـای بێخێر يان چيا سپی (١٣٠٢م)و چيـای بكرمـان (١٠٢٤م)و

چیای ئاکرێ (١٥٤٨م)و چیای باباجیجك (١٠٠٥م)و چیای پیرمام (١٠٩٠م)و چیای سەفین (١٤٧٥م)و چیای هەیبەت سولْتان (١٢٠٦م)و چیاکانی بازیان (١٥٤٤م)و چیای سەگرمە (١٧٢٧م)و چیای هەنجیره (١٣٧٢م)و چیای قەرەداغ (١٠٧٦م)و چیای زەردە (١٧٩٥م).

لەپاش ئەو زنجیرە چیایانە، ئەو پێدەشتانە دێن کە دەکەونە نێوان ناوچەی شاخاوی پێچ خوارووی ساکارو ناوچەی شاخاوی پێچ خواردووی ئاڵۆزەوەو بەدەشتە شاخاوییەکان ناسراون‌و گرنگترین دەشتەکانی هەموو ناوچەی شاخاوی پێکدەهێنن‌و سەرەکیترین مەڵبەندەکانی دانیشتوان‌و نیشتەجێبوون‌و سەرچاوەی کشتوکاڵی ناوچەکەی تێدەکەوێت دەشتەکانیش بریتین لە:-

١-دەشتی سندی (یان دەشتی زاخۆ)

دەکەوێتە نێوان زێی گەورەو روباری دیجلەوە. لەرووباری هیزڵ- سنوری ئێستا عێراق‌و تورکیا-وه بەرەو خۆرهەڵات بەدرێژایی (٣٥کم)و تێکڕای پانی (٦کم) دەکشێت. لەباکورەوە چیاکانی چیاکێرێ‌و چیادێرێ‌و، لە باشورەوە چیای بێخێر دەورەی داوەو، زاخۆ گرنگترین شاری دەشتەکە پێکدەهێنێت.

دەشتی سندی لەخۆرهەڵاتەوە دەشتی ئامێدی پێدەگات، کە پێدەچێت بەشێکی تەواوکەری دەشتی سندی بێت. لەباکوری دەشتی ناوبراوەوە چیای بەرواری باڵا؛ کەبەشەکەی خۆرهەڵاتی بەچیای ئامێدی‌و بەشەکەی خۆرئاوای بەمەتین ناسراوە، لەباشوریشەوە چیای بەرواری ژێر؛ کەچیای گارەشی پێدەوترێت دەوریان داوە. ئامێدی گرنگترین شاری دەشتی ئامێدی پێکدەهێنێت.

٢-دەشتی رانیە

زۆربەی ئەو زەوییانە دەگرێتەوە کەئاوەڕۆی زێی بچوکی پێش رێژگەکەی لە بەستی دوکان، پێدا رەت دەبێت.

زنجیرەی کێوەڕەش دەشتەکە دەکاتە دوو بەش، بەشەکەی خۆرهەڵاتی بە دەشتی پشدەر کە بەدرێژایی (٢٠کم) دەکشێت‌و، ئەوەکەی خۆرئاوای کە لەوەکەی تریان گەورەترە بەدرێژایی (٣٠کم) درێژ دەبێتەوەو بەدەشتی بیتوێن دەناسرێت. سەرجەم روپێوی دەشتەکە دەگاتە (٨٠٠کچگ). شارەکانی رانیەو

قەلادزێ گرنگترین دوو مەڵبەندی دانیشتوانی دەشتەکەو بەشی دوکان لەسەر زێی بچوك گەورەترین پرۆژەی ئاودێری و وزەی ناوچەکە پێکدەهێنێت.

٣-دەشتی شارەزوور

دەکەوێتە ئەوپەڕی باشوری خۆرهەڵاتی هەرێمی شاخاوییەوە، لەنێوان چۆمی سیروان و زێی بچوکدا. چۆمی تانجەرۆ بەشەکانی ناوەڕاست و خۆرهەڵاتی ئاو دەدات و، چۆمی تابین بەشەکانی خۆرئاوای.

دەشتی شارەزوور کەبەچیاکانی بەرانان و گڵەزەردەو تاسڵوجە لەباشوری خۆرئاواوەو، چیاکانی گۆیژەو ئەزمڕو سورداش لەباکورو باکوری خۆرهەڵاتەوە چێوەکێشراوە، تادەشتی تابین بەدرێژایی (٤٥کم)و تێکڕای پانی (١٥-٢٠کم)و سەرجەم روپێوی (٦٧٥کچگ) دەکشێت و، دەشتی تابین وەکو سنورێکی سروشتی، سلێمانی لەدەشتی هەولێر جیادەکاتەوە.

مەڵبەندی پارێزگای سلێمانی و چەند شارێکی تری وەکو هەڵەبجەو سەیدسادق و عەرەبەت و هیتر دەکەونە سنوری دەشتەکەوە.

(٢-٣-٢): هەرێمی نیمچە شاخاوی

روپێوی ئەم هەرێمە[٥٦] نزیکەی (٦١,٦٣کچگ)ە، کە دەکاتە (٧٢,٥١٪)ی سەرجەم روپێوی کوردستانی باشور. بەرزی خاك لەم هەرێمەدا لەنێوان (٢٠٠-١٠٠٠م)دایە، درێژی بەشەکانی باشوری کە سنوری جیاکەرەوەی نێوان کوردستانی باشور بەگشتی و رەشەخاکەکانی عێراق، دەگاتە دەوروبەری (٥٠٠کم)و تێکڕای پانی هەرێمەکە لەنێوان (٨٠-١٥٠کم)دایە. سنورەکانی باکوری بە پەنا ئەو زنجیرە چیایانەدا رەت دەبێت کە بەرزییان لەنێوان (١٠٠٠-٢٠٠٠م)دایەو لەشێوەی کەوانێکدا لەباکوری خۆرئاواوە بەرەو باشوری خۆرهەڵات کشاون.

ئەم هەرێمە بەپێچەوانەی هەرێمی شاخاوییەوە، زنجیرە چیاکانی نزم و درێژن، ژمارەیەکی زۆر دەشتی فراوان و گردو تەپۆڵکەی تێدەکەوێت کەساڵانە بەهۆی نیشتەی رووبارو چۆمەکان و توونده باوە، پڕبوونەتەوە.

رووبارو چۆمەکانی ئەم هەرێمە لەخۆرهەڵاتی دیجلەدا، جگە لەچۆمی عوزێم ئیتر ساڵ دوانزە مانگ ئاویان لەبەردەڕوات. ئەوانەی خۆرئاوای رووباری دیجلە

زۆربەی چەند چاڵو نشێوێکن، لەوەرزی باراندا پڕدەبنەوەو پاشان بەرەو زەوییە بیاباناوییەکانی خۆرئاوای عێراق رۆدەچن.

تاڵە باشوری خۆرئاواوە بەرەو باکوری خۆرهەڵاتی هەرێمەکە بچین، زنجیرە چیاکان کورتترو بەرزتر دەبنەوە. دەشتەکانیش تەسکترو بەرزتر دەبنەوەو نیشتەییەکانی ناوی قوڵترو زبرترو پتەوتردەبن.

بەهۆی جیاوازی رووی خاکی هەرێمەکەوە، دەکرێت هەرێمی نیمچە شاخاوی سێ ناوچەی جیاجیای تێدا دەستنیشان بکرێن، ناوچەکانیش:-

یەکەم: زنجیرەی چیاو گرۆدۆڵکەکان.

دووەم: پێدەشتەکان.

سێیەم: بانەکان.

یەکەم: زنجیرەی چیاو گردۆڵکەکان

ئەم زنجیرانە لەشێوەی سێ کۆمەڵەی جیاجیادا، بەئاقاری باکوری خۆرئاوا- باشوری خۆرهەڵات خۆدەنوێن، بەم شێوەیە:-

-کۆمەڵەی یەکەم: ئەم کۆمەڵەیە ئەو بەشەیە کەسنوری باشوری ناوچەی نیمچە شاخاوی پێکدەهێنێت و لەچیاکانی حەمرین (٥٢٧م)و چیای ئیبراهیم (٥٣٦م)و چیای تەلەعفەر (٥٩٨م)و چیای ئەشکەفتە (٦٢٤م)و چیای شنگار (١٤٦٣م) پێکدێت.

زنجیرە چیای حەمرین لەخاڵی سنوری ئێستای عێراق- ئێرانەوە، لەخوارووی شارۆچکەی خانەقینەوە بەئاقاری باکوری خۆرئاوای شارۆچکەکە، تا خاڵی بەیەکگەیشتنی لەگەڵ رووباری دیجلە لەنزیك فەتحە دەکشێت. ئەم زنجیرەیە کە بەدرێژترین زنجیرە چیای کوردستانی باشور دادەنرێت، بەدرێژایی (٢٥٠کم)و تێکڕای پانی (١٢کم)و تێکڕای بەرزی (٢٠٠م)و ئەوپەڕی بەرزی (٥٢٧م) درێژبۆتەوە. لەم هەرێمەدا چیای شنگار کەبەرزییەکەی (١٤٦٣م)و درێژییەکەی (٧٣کم)و پانییەکەی (١٣کم)ە، بە بەرزترین چیای هەرێمی نیمچە شاخاوی دەژمێرێت.

چیای حەمرین لەمپەرێکی سروشتیی نێوان هەرێمی نیمچە شاخاویو هەرێمی رەشەخاکەکانی عێراق پێکدەهێنێت. خۆگەر زانیمان کە چیای

حەمرین لە بەشێکی گەورەیدا سنوری کوردستانی باشور لەباشوریەوە تەواو دەکات، ئەوا بۆمان روون دەبێتەوە کەئەم زنجیرە چیایە وەکو دابڕێکی جوگرافیی نێوان هەردوو وڵات خەسڵەتێکی سروشتیی گرنگی هەیە.

لەسێ گەروی سەرەکی ئەم زنجیرانەوە، رووبارو چۆمەکانی ئەم هەرێمە رووەو ناوچەکانی عێراق تێپەڕدەبن.. چۆمی سیروان لەخاکی (منصوریە الجبل)دا چیای حەمرین دەبڕێت، هەروەها چۆمی عوزێم لەخاڵی (دەمیر قەبو)دا چیای ناوبراو دەبڕێت‌و، سێیەمیشیان رووباری دیجلەیە کەلەخاڵی (فەتحە)دا لەنێوان حەمرین‌و چیای مەکحولدا تێپەڕدەبێت.

-کۆمەڵەی دووەم: زنجیرەکانی ئەم کۆمەڵەیە دەکەونە ناوەڕاستی هەرێمی نیمچە شاخاوییەوە. لەچەند زنجیرەیەکی جیاجیاو کورت پێکهاتوون، کەبە پێچەوانەی کۆمەڵەی یەکەمەوە هێڵێکی ئاشکرا پێکناهێنن‌و، زۆرینەی چاڵگە نەتەوەکانی کوردستانی باشور دەکەونە ئەم ناوچەیەوە.

پێ‌بەپێی ئاقاری زنجیرەکان، دەکرێت وەکو سێ زنجیرەی جیا دابەش بکرێن، بەم شێوەیە:-

١-بەشی باشوری خۆرهەڵات، کە فراوانترین بەشیانە، لەسنوری ئێستای عێراق- ئێرانەوە دەست پێدەکات‌و لەخۆرهەڵاتی شاری کەرکوك کۆتاییان دێت، لەم چیایانە پێکهاتووە: دارەوشکە، جبەداغ، گەلابات، گمار، کۆهی‌داغ، نەوت داغ، چیای توزخورماتو، شاکەل‌و عەلی داغ.

٢-بەشی ناوەڕاست، ئەوچیایانە دەگرێتەوە کە دەکەونە نێوان کەرکوك‌و زێی گەورەوەو بریتین لە: چیای کانی دۆمەلان‌وچیای ئاوانە (٥٠٠م) کە واپێدەچێت هەریەك زنجیرە بن‌و لای (پردێ)وە زێی بچوك کەوتبێتە نێوانیانەوە. درێژی زنجیرەکە بەگشتی (١٠٠کم) دەبێت، لەخۆرئاوای ئەم زنجیرەیەوە زنجیرەیەکی درێژتر هەیە، ئەوبەشەی زنجیرەکە کە دەکەوێتە خۆرهەڵاتی زێی بچوکەوە بەچیای باتیوەو، بەشەکەی نێوان هەردوو زێی بەچیا قەرەچوغ (٨٠٠م) ناودەبرێت. لەباکوری زنجیرەی ئاوانەوە زنجیرەیەکی نزمتر بەناوی دەمیرداغ (٥٠٠م)هەیە.

٣-بەشی باکوری خۆرئاوا، بەشێوەیەکی گشتی لەچەند زنجیرەیەکی کورت‌و نزم‌و پەرتەوازە پێکدێت کە زۆرتر: لەگردو تەپۆڵکە دەچێت وەك لەوەی لەچیا بچن. چیاکانی ئەم بەشە بریتین لە: چیای مەقلوب (١٠٥م)و چیای

باشیقه (٦٨٥م) كه دەكەونه خۆرهەلاتی شاری موسڵەوه، پاشان چیای عێن زالەو تەل موسڵو تەلەعەوینات کەدەکەونه باکوری خۆرئاوای شاری ناوبراوەوه.

-کۆمەڵەی سێیەم: لەچەند زنجیرە چیایەکی دابڕاو پێکدێت کە دەکەونە نزیك سنوری نێوان هەرێمی نیمچە شاخاوی‌و هەرێمی شاخاوییەوه. گرنگترین چیاکانی ئەم کۆمەڵەیە چیای باسکی زەنوێرو عومەر ئاولیاو داوەڵان‌و خاڵخاڵانە.

بەشێوەیەکی گشتی، هەرێمی نیمچە شاخاوی هەرێمێکە دەکەوێتە نێوان دوو هەرێمی سروشتی جیاواز کە ئەوانیش هەرێمی شاخاوی‌و هەرێمی رەشە خاکەکانە، بۆیە ئەم هەرێمە بەهەرێمێکی گوازراوە دەژمێرێت کە دەشێت مۆرکی هەردوو هەرێمەکە لەخۆبگرێت. گرنگی ئەم هەرێمە لەوەدایە کەیەکێك لەدرێژترین‌و گەورەترین چاڵگە نەوتەکانی جیهانی تێدەکەوێت کەچاڵگەی نەوتی کەرکوکە، ئەمە سەرەڕای ئەوەی کەشارێ گرنگەکانی نێوان بانی ئێران‌و موسڵ‌و خۆرهەلاتی دەریای ناوەڕاستی پێدا دەڕوات‌و، رەشە خاکەکانی عێراق‌و بەغدای پایتەختی عێراق، بەموسڵ‌و باقی بەشەکانی تری کوردستانەوە گرێ دەدات.

دووەم: پێدەشتەکان

سێ دەشتی سەرەکی دەگرێتەوە کەبریتین لە:-

-دەشتی حەمرین

ئەم دەشتە لەپێچێکی رووچاڵ پێکهاتووە کە دەکەوێتە نێوان دوو پێچی قۆقزەوەو بەلێواری لاپاڵەکانی خۆرهەلاتی چیای حەمریندا لەنێوان چیای قەرەچوغ لەباکورو چیای حەمرین لەباشورو بانی کەرکوك‌و توزخورماتودا کشاوە.

جگە لەبەشەکانی باشوری کە بەرزاییەکانی گمارو جبەداغ‌و دارەوشکەو گەلاباتی تێدەکەوێت، ئیتر بەشەکانی باکوری هیچ بەرزاییەکی تێناکەوێت‌و روویەکی تەختی هەیە.

بەرزی ئەم دەشتە لەنێوان (٢٢٥م) لەباکورداو، (١٨٠م) لەباشوردایە، پانایی بەشەکانی ناوەڕاستی دەگاتە (٣٢کم)، لەباشورو باکوردا پانایییەکەی خۆی لە (٦٤-٨٠کم) دەداتو درێژایییەکەی (٣٠٠کم) دەبێت.

٢-دەشتی دیبەگە

دەکەوێتە نێوان چیاکانی ئاوانەو قەرەچوغەوە، لەپێچێکی رووچاڵ پێکهاتووە کە پانایییەکەی بە (١٦کم)و درێژایییەکەی بە (٨٠کم) مەزەنە دەکرێت. تێکڕای بەرزی رووەکەشی دەگاتە (٢٧٥م).

ئاوەڕۆکانی بەشی باکوری خۆرئاوای کە بەدەشتی شەمامك ناودەبرێت دەڕژێنەوە زێی گەورەوەو، ئاوەڕۆکانی بەشی باشوری خۆرهەڵاتی کەبە دەشتی کەندێناوە ناسراوە دەڕژێنە زێی بچوکەوە.

٣-دەشتی هەولێر

لەشێوەی سێگۆشەیەکدایەو لەبەشەکانی خۆرهەڵاتو خۆرئاواوە بەچەند بانێكو، لەباشورەوە بەچیای ئاوانە دەورەدراوە. کلکەیەکیشی بەئاقاری باشوری خۆرهەڵات دەگاتە چیای کانی دۆڵانو شاری کەرکوك. لەخۆرهەڵاتەوە بەرزییەکەی دەگاتە (٤٨٠-٥٥٠)م لای خۆرئاواوە دەگاتە (٣٠٠م).

دەشتی هەولێر یەکێکە لەدەشتە بەپیتەکانی کوردستانی باشور کە بەپشت بەستن بەباران گەنمو جۆی تێدا دەچێنرێت.

سێیەم: بانەکان

بانەکان لەدەشتەکان بەرزترو بەگرێو گۆڵ ترن، ئاوەڕۆی رووبارەکان ئەم بانانەی بۆ ناوچەی گەورە گەورە کەرت کردوونو، دۆڵو شیوی قوڵی تێدا هەڵکەندون.

گرنگترین دووبانی هەرێمی نیمچە شاخاوییەکان، هەردوو بانی کەرکوكو موسڵن، کەرکوك کەدەکەوێتە نێوان هەرێمی شاخاوی لەباکوری خۆرهەڵاتەوەو، پێدەشتو زنجیرە چیاکان لەباشوری خۆرئاواوە، لەخاڵی سنوری ئێستای عێراق- ئێران نزیکی چۆمی سیروان تادەشتی هەولێر دەکشێت. تێکڕای بەرزییەکەی لەنێوان (٦٠٠-١٠٠٠م)و، (٥٠٠م) لەزەوییەکانی خۆرئاوایو (٣٠٠م) لەزەوییەکەی خۆرهەڵاتی بەرزترە.

بانی موسڵیش کە دەکەوێتە بەشی باکوری خۆرئاوای هەرێمی نیمچە شاخاوییەوە لەخۆرهەڵاتیەوە زێی گەورەو لەخۆرئاواوە زنجیرە چیاکانی شنگارو ئیبراهیم دەورەیان داوە. تێکڕای بەرزییەکەی لەنێوان (٣٠٠-٤٥٠م)و (٣٠٠م) لەزەوییەکانی دەوروبەری بەرزترە. رووباری دیجلە بەناوەڕاستیدا تێپەڕدەبێتو بانەکە دەکاتە دوو بەش، بەشی خۆرئاواو بەشی خۆرهەڵات. بەشێوەیەکی گشتی بەشی خۆرهەڵاتی لەڕووی جیومۆرفۆلۆجیاوە هەمەجۆرترە لەبەشی خۆرئاوای.

هەرێم	رووبەر/ کچگ	رێژەی سەدی
شاخاوی	٢٣,٣٧٠	٪٢٧,٤٩
نیمچە شاخاوی	٦١,٦٣	٪٧٢,٥١

خشتەی ژمارە (١)

رووبەرو رێژەی سەدی هەرێمە جوگرافییەکانی کوردستانی باشور لەڕووی جیۆمۆرفۆلۆجیاوە

نەخشەی ژمارە (٣)
جیۆمۆرفۆلۆجیای کوردستانی باشور

فەسلی چوارەم

کەشوهەوای کوردستانی باشور

(٢-٤-١): کارتێکەرە گشتییەکانی کەشوهەوای کوردستانی باشور

بۆ تێگەیشتن لە کەشوهەوای هەر هەرێمێك، واپێویست دەکات کۆڵینکاری لە هۆکارەکانی وەکو بازنەکانی پانیو هەڵکەوتەی هەرێمەکە بەنسبەت رووبەرە ئاوییەکانو جیۆمۆرفۆلۆجیاو خەسڵەتی بارستە هەواکانو کارتێکەرەکانی تری کەشوهەوا بکرێت.

کوردستانی باشور دەکەوێتە نێوان بازنەکانی پانی (٣٣-٣٧) پلەی باکورەوە،ئەم هەڵکەوتەیەی کوردستانی باشور وایکردووە لەهاویناندا بەتایبەتیش لەمانگی حوزەیراندا تێکڕای ماوەی تیشکی خۆری رۆژانە بگاتە زۆرتر لە (١٤,٢٤ سەعات)و، زستانان لەمانگی کانونی یەکەم بەدواوە ئەم بڕە نزیکەی پێنج سەعات کەم بکاتو تێکڕای ئەو بڕە لە کانونی دووەمدا تەنیا (٩,٥ سەعات)بێت.

کوردستانی باشور بەچەند رووبەرێکی ئاویی دەورەدراوە، لەکاتێکدا دەریای ناوەڕست نزیکترین روبەری ئاویی پێکدەهێنێت، رووبەرە ئاوییەکانی تری وەکو کەنداوی عەرەب- فارسو دەریای سورو دەریای قەزوینو دەریای رەش چەند رووبەرێکی ئاویی دوور لەکوردستانی باشور پێکدەهێنێت کە جگە لە کاریگەرییەکی کەمی کەنداوی عەرەب- فارس نەبێت بۆسەر بەشەکانی خواروی کوردستانی باشور، ئیتر باقی ئەو رووبەرە ئاوییانە کاریگەرییەکی ئەوتۆیان لەسەر کەشوهەوای هەرێمەکەی ئێمە نابێت[٥٧]

جیۆمۆرفۆلۆجیای کوردستانی باشور ئەوەمان بۆ دەردەخات کە جیاوازی گەورە لەشێوەو جۆری خاکەکەیدا هەیە. لەکاتێکدا بەرزایی هێندێك ناوچە لەچیا بەرزکان دەگاتە زۆرتر لە (٣٦٠٠م)، کەچی ئەم بەرزاییە لەپێدەشتەکاندا لەچەند مەترێك لەئاستی رووی دەریاوە زۆرتر تێناپەرێت. جیۆمۆرفۆلۆجیا رۆڵی گەورە لەجیاوازی کەشوهەوادا وازی دەکات، کوردستانی باشور لەرووی جیۆمۆرفۆلۆجیاوە لەدوو هەرێمی جیاواز پێکدێت (بڕوانە بەشی دووەم- فەسڵی سێیەم) ئەوانیش:-

١-هەرێمی شاخاوی: ئەم هەرێمە هەموو ئەو ناوچانە دەگرێتەوە کە چیاکانی لەباکوری خۆرئاواوە بەرەو باشوری خۆرهەڵات بەپانایی (١٠٠میل)و بەرزایی (١٠٠٠-٣٦٠٠م) لەنێوان بانی ئەنادۆڵ لە باکورو باکوری خۆرئاواوەو، بانی ئێران و چیاکانی زاگرۆس لەخۆرهەلات درێژبوونەتەوە. ئەم چیایانە رووبەڕووی ئەو توونەبایانە دەبنەوە کە لەخۆرئاواوە لەمانگی ئەیلول بەدواوە تا مانگی مایس هەڵدەکەن.

بڕی بارانی ساڵانەی ئەم ناوچەیە دەگاتە (٤٠٠ملم)و بەدرێژایی مانگەکانی ساڵ بەفرو بەستەڵەك ئەو چیایانەی گرتۆتەوە.

٢-هەرێمی نیمچە شاخاوی: ئەم هەرێمە بەدرێژایی روباری دیجلە بەئاقاری باکوری خۆرئاواو باشوری خۆرهەلات دەکشێت. لەخۆرئاواوە بەخۆرهەڵاتی کەنارەکانی دیجلەو، لەخۆرهەڵاتەوە بەگەوەکانی زاگرۆس دەورەدراوە.

بارودۆخی کەشوهەوای ئەم هەرێمە هەمان بارودۆخی کەشوهەوای دەریای ناوەڕاستە[58]

بەرزی‌و نزمی خاك پێوەندی گەورەی بەجۆری کەشوهەواوە هەیە. خاکی کوردستانی باشور وا هەڵکەوتووە تا بەرەو باکورو باکوری خۆرهەڵات هەڵکشێین، زەوییەکەی روو لەبەرزبوونەوەیەو بەوپێیەش بڕی بارانی ساڵانە روو لەزیادبوون دەبێت. بەپێچەوانەشەوە تابەرەو باشورو باشوری خۆرئاوا بچین، خاکی کوردستانی باشور روو لەنزمبوونەوەیەو بڕی بارانی ساڵانەش روو لەکەمبوونەوە دەبێت. بۆیە بارانی باکورو باکوری خۆرهەڵاتی کوردستانی باشور بارانێکی مۆرفۆلۆجی ئۆرۆگرافییە، ئەوەندەی بارانێکی زریاناوی بێت.

پەستانی هەوا کەتوخمێکی گرنگی کەشوهەوایە، دابەشبوونی پێوەندی گەورەی بەخێرایی‌و ئاقاری توونەباوە هەیە. زستانان بەشێوەیەکی گشتی

پەستانی بەرز لەسەر بانی ئەنادۆڵو بانی ئێرانو بانی عەرەبستان پەیدادەبن. هاوینان بنکەکانی پەستانی بەرز نامێننو بنکەکانی پەستانی نزم جێگەیان دەگرنەوە، ئەمە جگە لەهێندێك ناوچەی بەرزی وەکو چیاکانی زاگرۆسو ئاسیای بچوکە[59]

ئەو بارستە هەواییانەی روو لەکوردستانی باشورن دوو جۆرن:-

یەکەمیان بارستە هەوای خولگەیی وشکانییە، دووەمیشیان بارستە هەوای دەریاییە کە هەردوو بارستە هەوای دەریایی قوتبی mPو دەریایی خولگەیی mT لەخۆدەگرێت. لەهاویندا کوردستانی باشور دەکەوێتە ژێر کاریگەری بارستە هەوای وشکانییەوە، لەم وەرزەدا کەشوهەوا وشكو ئاسمانە بێباران دەبێت. بەڵام زستانان کوردستانی باشور کە لەژێر کاریگەریی هەردوو بارستە هەواییە دەریاییەکەدایە، پلەکانی گەرما روو لەدابەزینو باران دەست بەبارین دەکات[60]

(با)ی عێراق بەشێوەیەکی گشتیو کوردستانی باشور بەشێوەیەکی تایبەتی، (با)ی خۆرئاواو باکوری خۆرئاوایە... ئەمەش راستەوخۆ پێوەندی بەشێوەی درێژبوونەوەی چیاکانی کوردستانەوە هەیە بەئاقاری باکوری خۆرئاوا -باشوری خۆرهەڵات، کەوادەکات توونده با هەڵکردووەکان بەشێوەیەکی تەریب لەگەڵ ئاقاری چیاکاندا بنو، هەروەها تاڕادەیەکیش پێوەندی بەجیاوازی ناوچەکانی پەستانی هەواوە هەیە.

(با)ی خۆرئاواو باکوری خۆرئاوا لەبانەکانی ئەنادۆڵو ئەرمینیاوە هەڵدەکاتو کەشوهەوایەکی ساردو بەدوای خۆیدا دەهێنێت ئەم بایە لەمانگی شوبات بەدواوەو هەتا ئەیلول، کوردستانی باشور دەگرێتەوەو لەحوزەیران بەدواوەو تاکۆتایی ئاب، ناوچەی سلێمانیو دەوروبەرەکەی جیا لەهەرشوێنێکی تر دەخاتە ژێر کاریگەریی خۆیەوە.

جیا لەم (با)یە، ساڵانە (با)ی خۆرهەڵاتو باکوری خۆرهەڵاتیش کە کەشوهەوایەکی وشكو برنگ بەدوای خۆیدا دەهێنێتو، (با)ی خۆرهەڵاتو باشوری خۆرهەڵات کە (با)یەکی ساردو شێدارەو هەورو باران بەدوای خۆیدا دەهێنێت، روو لەناوچەکەی ئێمە دەبن.

بەشێوەیەکی گشتی دەریای سپی ناوەڕاست نەك بەتەنیا بۆ کوردستانی باشور، بەڵکو بۆ هەموو ناوچەکانی باشوری خۆرئاوای ئاسیا، بەگرنگترین

کارتێکەری گەرمی دادەنرێت. گەرداوەکانی هەوای ئەم دەریایە کە لەبەشی باکوری زەریای ناوەڕاستدا دەکشێن‌و، هەرپاش داهاتنی وەرزی پایز بەماوەیەك‌و تاکۆتایی بەهار، کوردستانی باشور رووبەڕووی گۆڕانکارییەکانی ئەو گەرداوە هەواییانە دەبێتەوە.

ئەم گەرداوانە بەرەو خۆرهەلاتی دەریای سپی لەڕێی سێ دەروازەوە دەگەنە ناوچەکانی ژێر کاریگەرییان... گەرداوەکانی گروپی یەکەمیان بەرەو باکور بەسەر دەریاچەی ئیجەو دەریای رەشدا تێپەڕ دەبێت. گروپی دووەم بەرەو خۆرهەلات ناوچەکانی سوریاو کوردستانی باشورو بەشێکی عێراق‌و بەشێکی باشوری بانی ئەنادۆڵ دەخاتە ژێر کاریگەری خۆیەوە. بەلام گروپی سێیەمیان دەکەوێتە باشوری دەریای ناوبراوەو بەرەو خۆرهەلات بە ئاقاری ئیسرائیل‌و فەلەستین‌و ئەردەن‌و بەشێکی عێراقدا رەت دەبێت.

سەرەڕای بوونی چیاکانی لوبنان لەنێوان دەریای سپی ناوەڕاست‌و کوردستانی باشوردا، لەکاتی هەڵکردنی توونده باو زریاندا گەرووەکانی ئەو چیایانە رێگە بەتێپەڕبوونی بای شێدار دەدەن، گرنگترین دیاردەکانی ئەو باو گەرداوانەش هێنانی هەوای ساردو گەواڵە هەورو بارانی زۆرو هێندێك جاریش زریان‌و گێژەڵوکەیە[٦١]

بەهۆی باران بڕان لەدوای مانگی مایسەوەو هەڵکردنی گێژەڵوکەی لماوی لەبیابانەکانی خۆرئاوای عێراق‌و هێندێك ناوچەی سەر بەجزیرە، هاوینان کوردستانی باشور لەژێر کاریگەری ئەو توونده بایانەدا دەبێت. ئەگەرچی بەشی زۆری ناوچەکانی کوردستانی باشور رووبەڕووی ئەو گێژەڵوکانە دەبنەوە، بەلام بەهۆی بوونی تارایەکی رووەکی خۆڕسك‌و پتەویی خاکی کوردستان، هێندێك ناوچە بەتایبەتیش ناوچەکانی سەر بەهەرێمی شاخاوی جیا لەهەر جێگەیەکی‌تر، بەرگری ئەو جۆرە کەشوهەوایە دەکەن‌و ناچنە ژێر کاریگەرییەوە[٦٢]

(٢-٤-٢): مەوداکانی گەرماو بارانی کوردستانی باشور

بۆ ئەوەی پلەکانی گەرماو رادەی شێ‌و وشکی‌و تێکڕای بڕی بەفرو بارانی سالانە بزانرێت، دەبێت تۆمار بکرێن، مەبەست لەتۆمارکردنی ئەو زانیارانەش ئەم خالانەی لای خوارەوەن:-

١-پیوانی پلەکانی گەرماو رادەی شێو زانینی ئاقاری هەلکردنی تووندە باو خیرایی رادەی وشکیو شیداری تووندە باکان، توانای زانینی کاتەکانی شین بوونی دەغلودانو درونەوەیو پاراستنی بەروبومە کشتوکالییەکان لەمەترسی بەستەلەكو بەفرو وشکیو مەترسی لافاومان دەداتیت.

٢-زانینی کاتەکانی باران بارینو جۆرو چری بارانی سالانەو وەرزەکانی کشتوکالو ئەو بەروبوومانەی پێ دەستنیشان دەکریت، کەسالانە دەچینرین.

٣-زانیارییە کەشناسییەکان توخمیکی سەرەکی نەخشە کیشان پیکدەهینیت.

٤-لەبواری عەسکەریدا رۆلی گرنگ وازی دەکات[٦٣]

بەشیوەیەکی گشتی کوردستانی باشور دوو ماوەی دیاری گەرمای مامناوەندی هەیە، ئەوانیش دەکەونە وەرزەکانی پایزو بەهارەوە. مانگەکانی نیسانو مایس ئەو دوو مانگەن کەتییاندا وردە وردە پلەکانی گەرما روو لە بەرزبوونەوە دەبیت. لەحوزەیراندا ئیتر خەسلەتەکانی هاوین خۆ دەنوینن. پاشان لەمانگی ئەیلول بەدواوە، پلەکانی گەرما روو لەنزمبوونەوە دەبیت، دەتوانریت مانگی تشرینی یەکەم لەزۆربەی ناوچەکانی سەر بەهەریمەکەدا بەماوەی نیوان هاوینیو زستان دابنریت.

فاکتەرەکانی خاك رۆلیکی بەرچاو لەتیکرای گەرمی ناوچە جیاجیاکاندا وازی دەکەن... جیاوازی لەپلەکانی گەرمای سالدا بەئاقاری باکورو باکوری خۆرهەلات بەئاشکرا خۆ دەنوینن، ئەوەتا لەکاتیکدا تیکرای پلەکانی گەرمای مانگی تەمموز کەدوا مانگی هاوین دەگەیەنیت. لەهەریەکە لەرەواندزو پیرمامو دوکانو هەلەبجەو ئاکریدا (٢٦,٦س)و (٣٠,٤س)و (٣٠,٤س)و (٢٨,٣س)و (٢٩,٤س) دەبیت کەچی تیکرای پلەکانی گەرمای ئەم مانگە لەهەریەکە لەموسلو شنگارو کەرکوكو خانەقیندا لە (٣٤س)و (٣٣.٥س)و (٣٥,٢س)، (٣٤,٨س) دەدات.

گەر عیراق وەکو نمونە وەربگرین، ئەوا دەبینین هاوینان جیاوازییەکی گەورە لەنیوان پلەکانی گەرمای کوردستانی باشورو ناوچەکانی تری عیرقدا نییە. جیاوازی لەناوەندی گەرمای تەمموز لەنیوان بەسرە لەوپەری باشوری عیراقو، زاخۆ لەوپەری باکوری کوردستانی باشور تەنیا (٢,٥ف)ە. بەلام زستانان بەپیچەوانەوە... بەهۆی کزی تیشکی خۆرو رۆژکورتبوونو

بەرزبوونەوەی رادەی بەهەوربوون لەسەرتاسەری هەریمەکەدا، جیاوازی ناوەندی گەرمای مانگی کانوونی دووەم لەنیوان کوردستانی باشورو ناوچەکانی عیراقدا بە (٥٠ف) دادەنریت. (بروانە خشتەی ژمارە "٢") هەروەها (خشتەی ژمارە "٣").

ویسگەی کەشناسی	بازنەی پانی باکور	بەرزایی مەتر	بەرزایی پێ	ناوەندی پلەی گەرما تەمموز "ف"	ناوەندی پلەی گەرما کانونی دووەم "ف"
زاخۆ	٣٧,٠٨	٤٤٢	١,٤٥٠	٩٠,١	٤٠
موسڵ	٣٦,١٩	٢٢٣	٧٣٢	٩٢,٥	٤٣
کەرکوک	٣٥.٢٨	٣٤٠	١,١١٥	٩٥,٥	٤٦,٨
سلێمانی	٣٥,٣٣	٨٥٣	٢,٧٩٨	٩٢,٥	٣٧
خانەقین	٣٤,١٨	٢٠١	٦٥٩	٩٥,٤	٤٩,١
بەغدا	٣٢,٣٠	٤٣	١١٢	٩٤	٤٨,٨

خشتەی ژمارە (٢)

تێکڕای گەرمای مانگی تەممورو مانگی کانونی دووەم لەهێندێك ویستگەی کەشناسیی هەڵبژاردەدا[٦٤]

ویستگەی کەشناسی	مانگەکانی زستان: کانونی یەکەم	مانگەکانی زستان: کانونی دووەم	مانگەکانی زستان: شوبات	مانگەکانی هاوین: حوزەیران	مانگەکانی هاوین: تەمموز	مانگەکانی هاوین: ئاب
زاخۆ	٣٥,٧	٤٠		٨٣,٧	٩٠,١	٨٨,٤
ئامێدی	٣٧,٧	٣٣	٤٥	٧٥,٧	٨٢,١	٨٠,٤
موسڵ	٤٧,٤	٤٣	٣٧	٨٥,٧	٩٢,٥	٩٠,٤
کەرکوک	٥١,٥	٤٦,٨	٤٧	٩٠,٥	٩٥,٥	٩٤,٨
خانەقین	٥٢,٩	٤٩,١	٤٨,٦	٩١	٩٥,٤	٩٤,٢
بەغدا	٥١.٨	٤٨,٨	٥٢,٧	٩٠,٥	٩٤	٩٣,٩

خشتەی ژمارە (٣)

تێکڕای گەرمای سێ مانگی زستانو سێ مانگی هاوین لەهێندێك وێستگەی کەشناسیی هەڵبژاردەدا بەپلەکانی (ف[٦٥])

بەغدا	٥١.٨	٤٨,٨	٥٢,٧	٩٠,٥	٩٤	٩٣,٩

خشتەی ژمارە (٣)

تێكڕای گەرمای سێ مانگی زستانو سێ مانگی هاوین لەهێندێك وێستگەی كەشناسیی هەڵبژاردەدا بەپلەكانی (ف°)

هــــەورەكو پێشــــان باســــكرا فاكتـــــەرەكانی زەوی واتــــە دیــــاردە جیۆمۆرفۆلۆجییەكان، پێوەندییەكی راستەوخۆیان بەبڕی باران بارینەوە هەیە. پێ بەپێی بەرزبوونەوەی خاك بەرادەیەكی دیاریكراو (٣٠٠٠-٦٠٠٠پێ)، بڕی بارانیش زیاد دەكات. بۆیە هەرێمی شاخاوی بە بڕشتترین هەرێمی باران بارینی ساڵانە دادەنرێتو دوای ئەو هەرێمی نیمچە شاخاویو پاشانیش هەرێمی رەشەخاك دێت.

لەمانگی تشرینی یەكەم بەدواوە، گەرداوەكانی هەوای دەریای ناوەڕست چالاك دەبن. بەشێوەیەكی گشتی لەنیوەی دووەمی ئەو مانگەوە وردە وردە كاریگەرییەكانی ئەو گەرداوانە دەگەنە هەرێمەكەی ئێمەو باران بەدوای خۆیاندا دەهێنن.

ئەو هەرێمەی ساڵانە بەفر دەیگرێتەوە بەپلەی یەكەم هەرێمی چیا بەرزەكانە پاشان هەرێمی شاخاویو ناوچە نزمەكانو هێندێك ساڵیش چەند ناوچەیەكی هەرێمی شاخاویش دەگرێتەوە.

بەداهاتنی بەهارو تامانگی مایس، كوردستانی باشور لەژێر كاریگەریی هەمان گەرداوەكانی دەریای سپیدا دەبێت.. مانگەكانی مارتو نیسانو مایس وەرزی بارانی بەخوڕی بەهارەیە. تا لەباكورو باكوری خۆرئاواشەوە بەرەو باشورو باشوری خۆرهەڵات بچین بڕی بارانی بەهارەش كەم دەبێتەوە. مانگی حوزەیران مانگی سنوركردی نێوان وەرزی بارانو وەرزی باران برانی كوردستانی باشورە. هاوینان لەچەند بارودۆخێكی ناوازەدا نەبێت ئیتر تا پایز باران داناكات.

جیاوازی لەنێوان بڕی بارانی ساڵانە لەنێوان كوردستانی باشورو عێراقدا، جیاوازییەكی ئێجگار گەورەیەو بیست ئەوەندە دەبێت. لەكاتێكدا بڕی بارانی ساڵانە لەوپەڕی باشوری عێراقدا تەنیا (٥سم) دەبێت، كەچی ئەوبڕە لەهەرێمی شاخاوی كوردستانی باشوردا دەگاتە (١٠٠سم).

زستانان كەوەرزی باران بارینە بەنسبەت هەر دوو وڵاتەوە، تێكڕای بڕی ئەو بارانە لەبیابانەكانی خۆرئاوای عێراقدا دەوروبەری (٦٤ ملم "٢,٥ئینج")و، لەرەشەخاكاندا (٨٩ملم "٣,٥ئینج")و، لەهەرێمی جزیرەی سەر بەعێراقدا

(١٥٥ملم "٦,١ئینج") دەبێت، بەڵام لەکوردستانی باشوردا تێکڕای ئەو بڕە لەهەرێمی نیمچە شاخاویدا (٢٠٨ملم "٨,٢ئینج")و، لەهەرێمی شاخاویدا (٥٠٤ملم "١٩,٨ئینج") دەبێت[٦٦]

وەنەبێت لەکوردستانیشدا بەیەك ڕێژە باران بباریت.. لەکاتێکدا هەرێمی شاخاوی بەناوچەی بارانی زۆر ناسراوەو تێکڕای ساڵانەی بەزۆرتر لە (٧٥٠ملم "٢٩,٥ئینج") دادەنرێت، هەرێمی نیمچە شاخاوی نیوەی ئەوبڕەی بەردەکەوێت و، هەرێمی ڕەشە خاك نیوەی هەرێمەکەی پێش خۆی. بڕوانە خشتەی ژمارە (٤)ی.

بەشێوەیەکی گشتی ڕادەی بەرزی باران بارینە وایکردووە بەشی زۆری کشتوکاڵی کوردستانی باشور کشتوکاڵێکی دێمی بێت و، ئەو ناوچانەی هەرێمەکە کەتێیاندا بڕی باران لەنێوان (٣٠-٤٠سم)دایە، سنوری سروشتیی کشتوکاڵی ناوبراو پێکدەهێنن.

وێستگەی کەشناسی	کانون ٢	شوبات	مارت	نیسان	مایس	تشرینی ١	تشرینی ٢	کانونی ١	سەرجەم
زاخۆ	١٤٦,٥	١٨,٨	١٢٢,٦	٩٦,٩	٣٥,٥	٢٠,٣	٧١,٢	١١٩	٧٢٠,٨
ئاکرێ	١٨٥,٥	١٩٠,٢	١٧١,٦	١٢٨,٢	٤٤	٢٤,٤	٩٨,٢	١٤٣,٣	٩٨٥,٤
ڕواندوز	١٣٩,٩	٢٦٢,٥	١٦٣,٤	١٣٦,٦	٥٢,٣	٣٥,٧	٩١,٢	١٢٦,١	١٠٠٧,٧
پیرمام	١١٥,٧	١٠٦,٥	١٠١,٤	٩٢,٧	٤٠,٤	١٤,٨	٨١,٤	١١١,٩	٦٦٤,٨
شنگار	٧١,١	٦٥,٢	٦١,٩	٥٣,٩	٢٨,٦	٧,٩	٣٠,١	٧١,٩	٣٩٠,٦
موسڵ	٦٥,٢	٦٦,٨	٦٨,٤	٥٢,٨	٢١,٨	٨,٨	٣٥,٥	٦٤,٧	٣٨٤
هەولێر	٨٥,٧	٨٧,٧	٨٢,٤	٥٨,٥	٢٨	٩,٢	٣٤,٧	٧٤,٦	٤٥١,٨
دوکان	١٤٤,٢	١٤٧,١	١٣٢	١١٩	٤٨,٤	١٠,٦	٨٤,٧	١١٩,٧	٨٠٥,٧
سلێمانی	١١٣,٧	١٠٩	١٢٧,٧	١٠٥,٩	٤٧,٩	١٣,٧	٦٨,٨	١٠٨,١	٦٩٣,٩
کەرکوك	٦١,٢	٦٤,٣	٧٦	٥٠,٩	٢٠	٥,٥	٣٦,٢	٦٠,٢	٣٧٤,٢
هەڵەبجە	١١٨,٣	٩٩,٧	١٢٥,٧	٨٥,١	٢٩,٤	١٤,٦	٦٤,٢	١٠١	٦٣٦,٨
خانەقین	٦١,٨	٤٧,٦	٦٤,٣	٣٦,٧	١٦	٦,٢	٢٩,٤	٥١,٨	٣١٤,٢

خشتەی ژمارە (٤) تێکڕای بڕی مانگانە لەچەند وێستگەیەکی کەشناسی کوردستانی باشور (ملم)لەنێوان ساڵەکانی (١٩٤٠-١٩٨٠)[٦٧]

ناکرێت کەشوهەوای کوردستانی باشور بۆیەك جۆر کەشوهەوا بگێڕینەوە. چونکە لەسەرێکەوە جیۆمۆرفۆلۆجیای کوردستانی باشور جیۆمۆرفۆلۆجیایەکی ناجۆرە، هەر بەو پێیەو لەو سەرەکەی ترەوە جیاوازی لەنێوان ناوچە جیاجیاکانی هەرێمەکەدا لەڕووی پلەکانی گەرماو رادەی باران بارینی ساڵانەو بارودۆخەکانی تری کەشوهەوادا بەئاشکرا دەبینرێن.

کەشوهەوای کوردستانی باشور سیفەتەکانی هەرسێ جۆری کەشوهەوای خولگەییو وشکانیو سیفەتی نیمچە دەریای ناوەڕاستی بەپلەی جیاجیا لەخۆدا کۆکردۆتەوە.. ئەگەرچی لەڕووی بڕی بارانی ساڵانەو وەرزەکانی باران بارینەوە ناچێتەوە سەر جۆری خولگەیی، بەڵام لەڕووی گەرماوە لەو دەچێت. بەهۆی ماوەی کورتی وەرزەکانی پایزو زستانو درێژی مەودای رۆژانەو ساڵانەی گەرماشەوە، کەشوهەوای کوردستانی باشور بە کەشوهەوای وشکانی دەچێت. خۆ وەرزەکانی باران بارینو جۆری باران لەکوردستانی باشوردا رێك دەچێتەوە سەر جۆی کەشوهەوای دەریای ناوەڕاست.

بەم پێیە دەکرێت کەشوهەوای کوردستانی باشور بۆ دووجۆری سەرەکی پۆلێن بکرێت[٦٨]، ئەوانیش:-

١-کەشوهەوای دەریای سپی ناوەڕاست (Csb- Csb)

ئەم کەشوهەوایە بەشەکانی باکورو باکوری خۆرهەڵاتی کوردستانی باشور واتە ناوچە شاخاوییەکان دەگرێتەوە، ئەمیش بۆ دوو جۆر دابەش دەکرێت؛ یەکەمیان ئەو کەشوهەوایەیە کە بەهاوینی وشكو گەرم ناسراوە (Csa)و ناوچەکانی ناوەڕاستو خوارووی نزیکی هەرێمی شاخاوی دەگرێتەوە. دووەمیشیان ئەو کەشوهەوایەیە کە بەهاوینی وشکی مامناوەندی ناسراوە (Csb)و ناوچەکانی ئەوپەڕی باکوری خۆرهەڵاتی کوردستانی باشور واتە هەرێمی چیا بەرزەکان دەگرێتەوە.

جیاوازی ئەم دوو جۆرەی کەشوهەوا، جیاوازییە لەپلەکانی گەرمای هاوینو بڕی بارانی ساڵانەی زستان. لەکاتێکدا پلەکانی گەرمای گەرمترین مانگەکانی

ساڵ لەجۆری (Csa) لە (١٢س) زۆرترە، کەچی لە جۆری دووەمدا لەوپلەیە زۆرتر تێناپەڕێت. هەروەکو بڕی باران بارین لە (Csb)دا لە (٨٠سم) تێدەپەڕێت و ساڵانە ڕێژەیەکی زۆر بەفر دەبارێت، بەڵام ئەم بڕە لەناوچەکانی (Csa)دا لەنێوان (٦٠-٨٠سم)دا دەبێت.

٢-کەشوهەوای ئستێپس

ئەم کەشوهەوایە هەرێمی نیمچە شاخاوی و دەشتە گردۆڵکەییەکانی باشورو خۆرئاوای هەرێمی یەکەم دەگرێتەوە لەشێوەی پشتێنەیەکدا لە باکوری خۆرئاواوە بەرەو باشوری خۆرهەڵات درێژدەبێتەوە.

ئەم کەشوهەوایە کەشوهەوایەکی گواستراوەی نێوان کەشوهەوای دەریای سپی و بیابانە گەرمەکانە. هەرێمەکە بەبەرزی پلەکانی گەرما ناسراوەو تێکڕای ساڵانەی لە (٤-١٤ف) نایەتە خوار. ئەگەرچی ئەم هەرێمە لەژێر کاریگەریی هەمان کەشوهەوای هەرێمی پێشوودایە، بەڵام بەهۆی نزمی خاکەکەیەوە بڕێکی کەمتر باران وەردەگرێت و ساڵانە لە (٤٠-٦٠سم) تێناپەڕێت و هەمان سیفەتەکانی کەشوهەوای جۆری (Csa)ی هەیە[٦٩]

دواجار وەکو بەرئەنجامی فەسڵەکە، دەتوانین سیفەتەکانی کەشوهەوای کوردستانی باشور لەم چوار خاڵەدا کۆبەند بکەین:-

١-کوردستانی باشور هاوینی گەرم و زستانی ساردە، هەردوو وەرزی پایزو بەهار دوو وەرزی فێنک و بە بەراورد لەگەڵ دوو وەرزەکەی تردا، کورت ماوەن.

٢-مەوداکانی گەرمای کوردستانی باشور، ساڵانەو وەرزانەو ڕۆژانە، مەودای گەورەن.

٣-سەرەڕای وەرزەبا، (با)ی باکوری خۆرئاوا، (با)ی باوی کوردستانی باشورە.

٤-بارانی کوردستانی باشور بارانێکی وەرزییە، زستانان زۆرترین بڕی باران دەبارێت و هاوینان لەسەرتاسەری هەرێمەکەدا وەرزی باران بڕانە.

نەخشەی ژمارە (٤)

هەرێمەکانی کەش‌و هەوا لەکوردستانی باشوردا

نەخشەی ژمارە (٥)
خێرایی tووندە با لەکوردستانی باشوردا

نەخشەی ژمارە (٦)
ژمارەی ساڵانەی گەردەلولە خۆڵ بارانەکان لەکوردستانی باشوردا

نەخشەی ژمارە (٧)
تێکڕای گەرمای ساڵانە لەکوردستانی باشوردا

نەخشەی ژمارە (٨)
ڕەهاترین پلەی بەرزی گەرما لەکوردستانی باشوردا

نەخشەی ژمارە (٩)
رەهاترین پلەکانی سەرما لەکوردستانی باشوردا
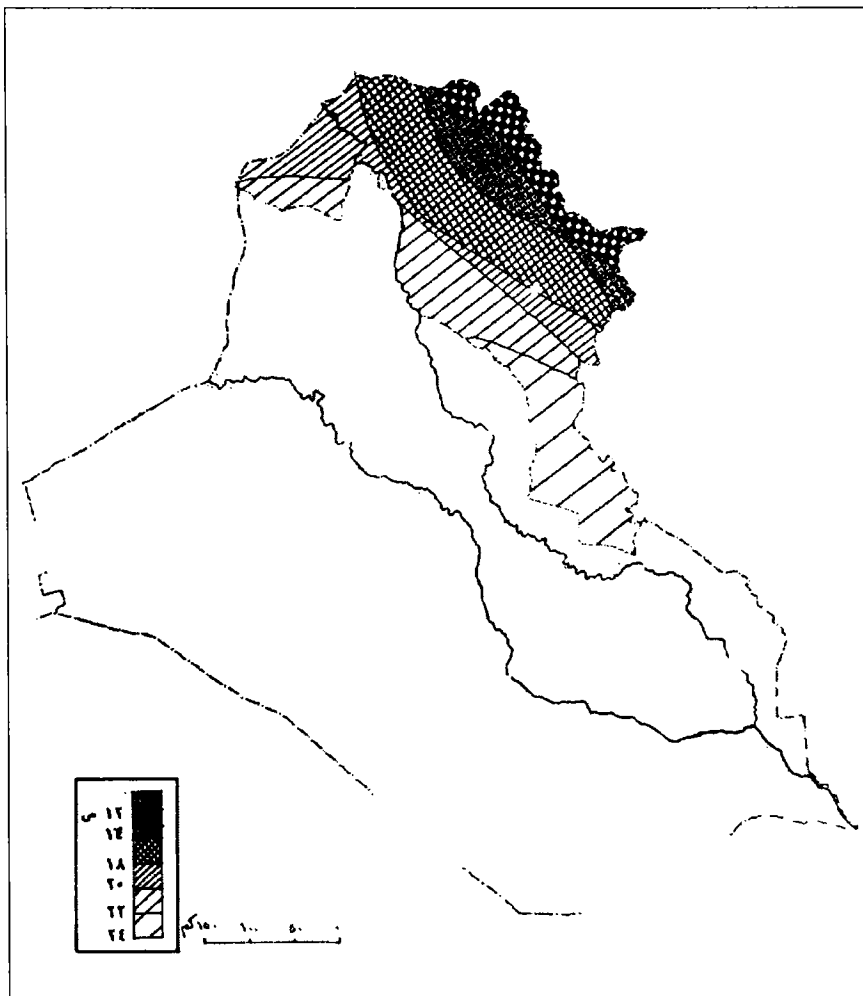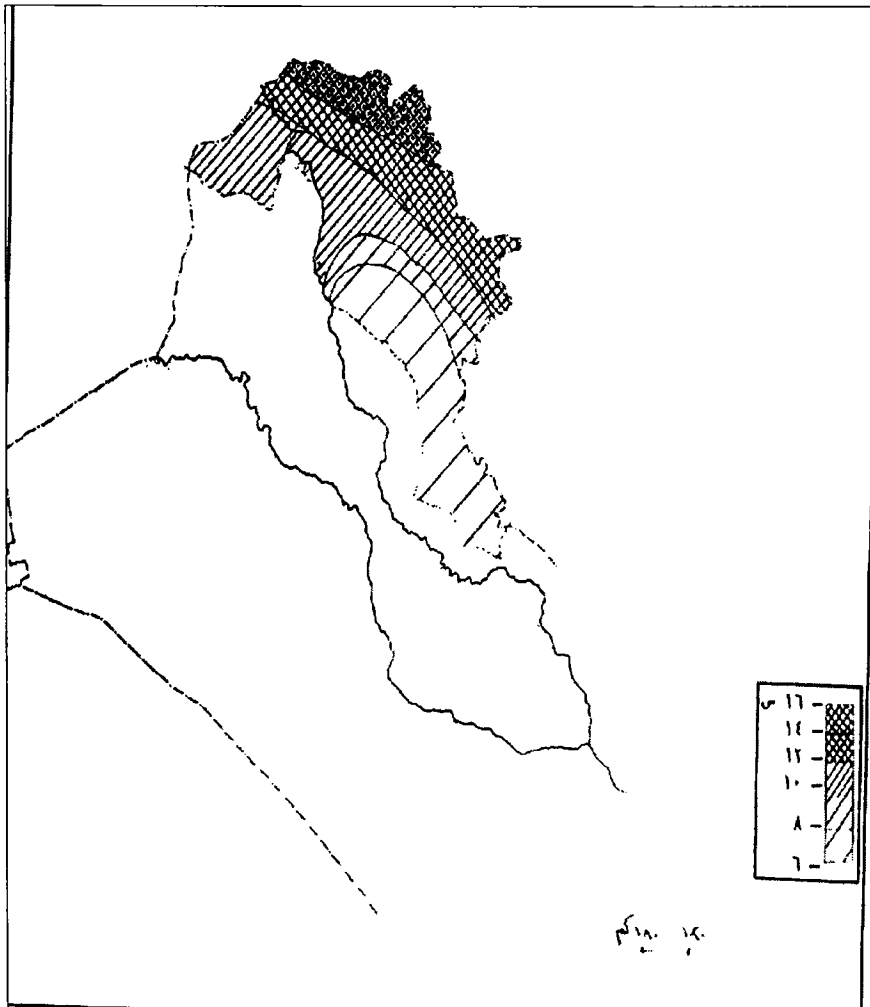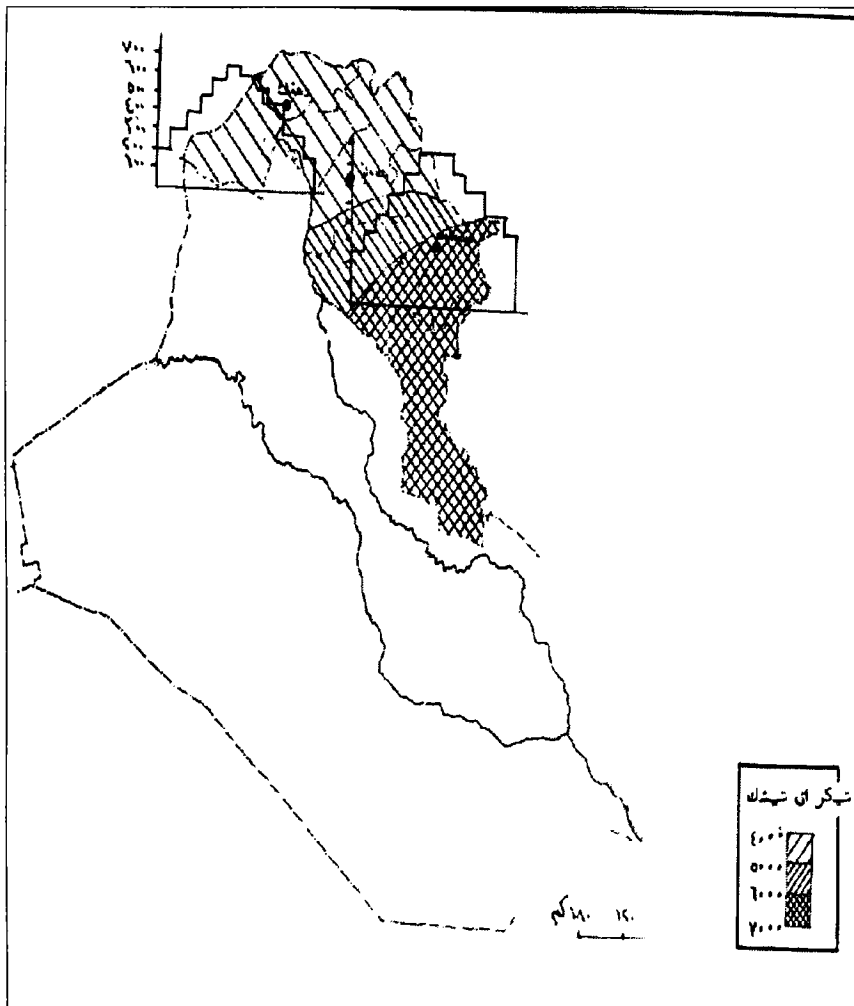
نەخشەی ژمارە (١٠)
تیشکی خۆر لەکوردستانی باشوردا
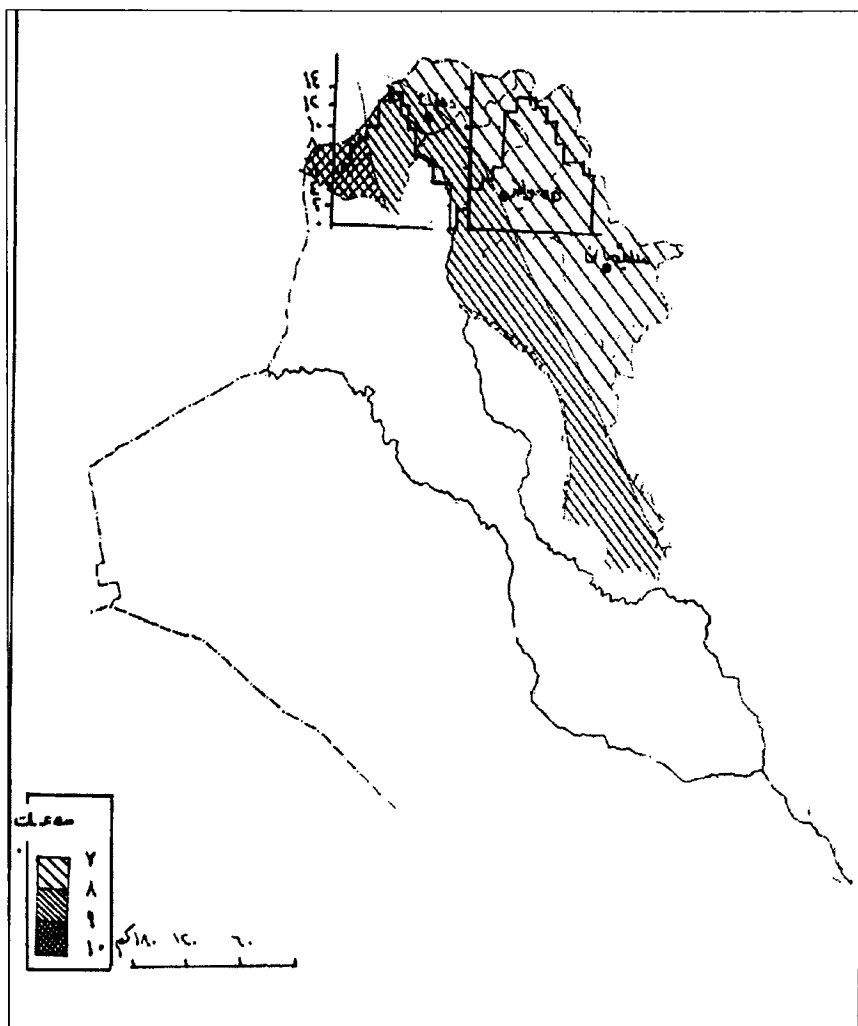
نەخشەی ژمارە (١١)
تیکرای تیشکاویژی خۆر لەکوردستانی باشوردا / بۆ هەر سعاتیک

نەخشەی ژمارە (١٢)
تیکرای سالانەی باران لەکوردستانی باشوردا

نەخشەی ژمارە (١٣)
تیکرای ساڵانەی رۆژە بارانەکان لەکوردستانی باشوردا

نەخشەی ژمارە (١٤)
ناوەندی سالانەی شێی ریژەیی لەکوردستانی باشوردا

نەخشەی ژمارە (١٥)
تیکرای ساڵانەی رۆژە هەورەکان لەکوردستانی باشوردا

فەسلی پێنجەم

ڕووەکی خۆرسك

پێشەکی:

ڕووەکی خۆرسك یان سروشتی ڕەنگدانەوەی کارتێکەرەکانی کەشوهەواو جیۆمۆرلۆجیایە. کەشوهەوا فاکتەری گرنگ و بڕیاردەری جۆرەکانی ڕووەکی خۆرسکە.

جابەهۆی ناجۆری کە شوهەوای کوردستانی باشور لە سەرێکەوەو، ناجۆری شێوەکانی خاکی کوردستان، ڕووەکی خۆرسکیش لەناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر دەگۆڕێت.

دەستنیشانکردن و پۆلێنکردنی هەرێمەکانی ڕووەکی خۆرسك پێوەندییان بەدەستنیشانکردنی هەرێمەکانی کە شوهەواوە هەیە. ئەگەرچی سنورێکی ئاشکرا لە نێوان ناوچەی ڕووەکییە جیاجیاکاندا نییەوسالآنە پێ بەپێی بڕی باران بارین سنورەکانی ئەو ناوچانەش لەگەورەبوون و چوونەوە یەکدان، بەلآم لەبەرئەوەی ئاو فاکتەری بنچینەیی گەشەی ڕووەکی خۆرسکە، بۆیە بەشێوەیەکی گشتی تا لەباشورەوە بەرەو باکورو، لەخۆرئاواوە بەرەو خۆرهەلآتی کوردستانی باشور بچین، چڕی ڕووەکی خۆرسکیش ڕوو لەزۆر بوون و، جۆری ڕووەکەکانیش ڕوو لە گۆڕانن. بۆنموونە لەکاتێکدا گژوگیا ڕووەکی باوی ناوچەی ئستێبسی کوردستانی باشور پێکدەهێنێت، کەچی داری بەڕوو زۆرینەی درەختی ئەو دارستانانە پێکدەهێنێت کەبەدرێژایی چیاکان کشاون. پشتێنەی داری بەڕوو هەموو ناوچەکانی نزیك دەریای ناوەڕاست لەو بەرزاییانەی کەلە (١٠٠٠م) تێناپەڕێت و زستانەکەی مامناوەندییە دەگرێتەوە. شان بەشانی داری بەڕوو، درەختەکانی سنەوبەرو عەرعەریش لەشوێنە بەرزەکانی ئەو دارستانانەدا دەبینرێن. ئەو درەختانەش

کە لەبەرزایی(٢٠٠٠م)دا دەڕوێن، هەمووقەدباڵی زنجیرە چیاکانی کەوانەی تۆرۆس- زاگرۆس، هەرلەدەریای ناوەڕاستەوە تا ئەوپەڕی زنجیرەکەی لەکوردستان گرتۆتەوە. لەسەروو ئەم پێشینەیەشەوەو لەناوچە زۆر بەرزەکاندا، گژوگیاو درەختە کورتەباڵاکان بەچڕی دەبینرێن.

کەشوهەوای کوردستانی باشور یارمەتی گەشەی درەختە باڵا بەرزو گەورەکان نادات، ئەویش بەهۆی ئەوجیاوازی گەورەیەی کەلە ناوەندی ئاستی گەرمای هاوین‌و زستاندا هەیە، ئەمە جگە لەهێندێك ناوچەی چیا بەرزەکان‌و، هەروەها بەهۆی چڕبوونەوەی باران بارین هەر بەتەنیا لەدوو وەرزی ساڵدا زستان‌و بەهار، بۆیە تەنانەت هەرێمە شاخاوییەکانیش کەبڕێکی زۆر بارانیان لێدەبارێت، درەختەکانی لەجۆری گەورەکان نین‌و، دارستانەکانیشی چڕوپڕنین.

بەشێوەیەکی گشتی، دەکرێت رووەکی خۆڕسکی کوردستانی باشور بۆ سێ هەرێمی جیاجیا پۆلێن بکرێن، کەهەر یەکێکیان خەسڵەتی تایبەتی خۆی هەیە، هەرێمەکانیش، یەکەمیان هەرێمی دارستانە شاخاوییەکان‌و، دووەمیان هەرێمی ئستێبس‌و، سێیەمیشیان هەرێمی گوێ چۆم‌و رووبارەکانە[٧٠]

(٢-٥-١): رووەکی هەرێمی دارستانە شاخاوییەکان

رووەکی ئەم هەرێمە لەناوچە شاخاوییەکانی باکورو باکوری خۆرهەڵات، لەنێوان سنورەکانی ئێستای عێراق- ئێران- تورکیاو، بەهێڵێك کە لە زنجیرەی چیای بێخێرەوە دەست پێدەکات‌و بەچیای ئاکرێ‌و پیرمام‌و کۆیەدا رەت دەبێت‌و، تائەوپەڕی سنوری ئێستای عێراق- ئێران دەکشێت، بڵاوبۆتەوە.

دارستانە سروشتییەکانی ئەم هەرێمە (٦٠٪)ی تێکڕای روپێوی هەرێمی شاخاوی گرتۆتەوەو دەکەوێتە سنوری هەرێمی کەشوهەوای دەریاری سپی ناوەڕاستەوە.

قەوارەی دارستان‌و چڕییەکەی، پێوەندییان بەچەند فاکتەرێکەوە هەیە، لەوانە هەڵکەوتی ئەو دارستانانە بەنسبەت ئەو توندە بایانەی بارانیان پێوەیە، هەربۆ نمونە لاپاڵەکانی خۆرئاواو باشوری خۆرئاوای ئەم هەرێمە چڕترو، لاپاڵەکانی باکوری خۆرهەڵات کەڕاستەوخۆ لەژێر باراندان، چڕییان کەمترە، هەرچەندە خاکی ئەم هەرێمە بەهۆی لێژییەوە ئاوو ئاوەڕۆی زۆر لەبارە بەڵام دیسانەوە ئاوو ئاوەڕۆی جۆگەلەو کانیاوەکانیش کاریگەرییان لەسەر چڕی‌و

چۆنێتی دابەشبونی درەختی ئەو دارستانانە، بۆیە بەهۆی ئاوەڕۆی لافاوو بەفراوەوە کەخاکەکەی ژێری توشی رامالین دەکات، لە لاپالە زۆر لێژەکاندا چڕی درەختەکانیش کەم دەبنەوە.

ئەم هەرێمەش- هەرێمی دارستانە شاخاوییەکان _ بەپێی بەرزیو نزمی خاك. دەکرێت بۆسێ ناوچەی تر دابەش بکرێت، کەبریتیین لە:-

١-ناوچەی چیا بەرزەکان، کە بەشێکە لەهەرێمی نیمچە ئەلپی، ئەو چیایانە دەگرێتەوە کەلە (٦٠٠٠پێ) نزیك دەبێتەوە. رووەکە باوەکانی ئەم ناوچەیە دەوەنە کورتە بالاکانن. ئەم ناوچەیە لەوەڕگایەکی سروشتی لەبارە بۆ هاوین.

٢-ناوچەی دارستانەکان، ئەو چیایانە دەگرێتەوە کە بەرزاییەکانیان لەنێوان (٢٠٠٠-٦٠٠٠پێ)دایە، بەدارستانی بەڕوو داپۆشراون. ئەگەرچی هێندێك درەختی ئەم دارستانانە لەنمونەی درەختی چیاکانی حەوزی خۆرهەلاتی دەریای ناوەڕاستە، بەلام لەڕووی ئاکیۆلۆجییەوە ئەم دراستانانە زیاتر بەدارستانە ئۆرۆپی- سیبریاییەکان دەچن وەك لەوەی لەدارستانەکانی دەریای ناوەڕاست بچن، چونکە ئەم دارستانانە درەختی هەمیشە سەوزیان نییە.

_دەتوانرێت ناوچەی دارستانەکان بۆ دوو ناوچەی تر پۆلێن بکرێن ئەوانیش:-

أ-دارستانی وشكو نزمە بەرزایی، کەزۆرتر درەختی فستەقو درەختی بەڕووی وشکی ئاسایی تێدایە.

ب-دارستانی شێدار، کەزۆرتر درەختی بەرزی تێدایە، ئەگەرچی بەڕووی وشکی ئاساییشی زۆرە).

٣-ناوچەی درەختە چیاییو درەختە زۆنگاوییەکان، ئەمیش کەناری ئەو رووبارو چۆمانە دەگرێتەوە کە بەدرێژایی ئاوەڕۆکانیان دارستانەکانی گژوگیا، بەتایبەتیش لەناوچەی ئستێبسدا دەکشێن. هێندێك لەو رووەکانە دەچنەوە سەر گروپە قامیشییەکانو، بەشێکیشیان درەختەکانی چنارو سورە چنارو مێون.

بەشێوەیەکی گشتی، زۆرترینی دارستانەکانی کوردستانی باشور، درەختی بەڕوونو (٨٥٪)ی ئەو درەختانە لەجۆری گەلارێزن. بەلام لەناو ئەو دارستانانەدا درەختەکانی قەزوانو گوێژو ترشو هەرمێ کێویلەو فستەقو

عەرعــەریش بڵاوبوونەتــەوە. هــەروەها ســنەوبەر بەشــێکی تــری درەختــی دارســتانەکانی کوردســتانی باشــور پێکدەهێنێــت. ئەمــە ســەرەڕای درەختــە دەستچێنەکانی وەکو زەیتون و ترێو هەنجیرو... هتد. کەلێرەو لەوێ لەهەرێمی ناوبراودا دەبینرێن.

جۆر	دیالە	تەئمیم	سلێمانی	ئەربیل	نەینەوا	سەرجەم
روپێــوی زەوییــە بــەرزە رووتەنەکان	–	–	٢٧٦	١٨٤٤	٣٥٤	٢٥٧٤
روپێــــوی دارســـــتانە چڕەکـــــانی بـــــەڕوو (رەنیونەهێنراو)			٩٩٩	٢٣١٣	٣١٤٠	٦٤٥٢
روپێــــوی دارســـــتانە چڕەکـــــانی بـــــەڕوو (رەنیوهێنراو)		١٨	٦٣٠	٩٧٦	١٢٥٨	٢٨٨٢
روپێوی دارستانە چڕی تەنکەکانی بەروو	٤٩	١١٥	٢٢١٠	١٨١٦	١٦٧٨	٥٨٦٨
کۆی روپێوی دارستانە شاخاوییەکان	٤٩	١١٣	٤٢١٥	٦٩٤٩	٦٤٣٠	١٧٧٧٦

خشتەی ژمارە (٥)

روپێوی دارستانە شاخاوییەکان (بەکیلۆمەتری چوارگۆشە- کچگ[٧١])

(٢-٥-٢): رووەکی هەرێمی ئستێبس

ئــەم هەرێمــە ســنوری ئــەو ناوچەیــە دەگرێتــەوە کــە بەنیمچــە شــاخاوی ناسراوەو، کەشوهەوای ئستێبسی بەسەردا زاڵە.

گژوگیا زۆرینەی رووەکە خۆڕسکەکانی ئەم هەرێمە پێکدەهێنێت، ئەوەی کەدەمێنێتەوە رووەکە دڕکاوییەکانە.

راستیەکەی هیچ سنورێکی ئاشکرا لەنێوان ئەم هەرێمەو هەرێمی بیابانە وشکەکاندا نییە، هەروەکو پێکداچوون و تێکەڵبوونێکی روو لەگۆڕان لەنێوان ئەم هەرێمەو هەرێمە شاخاوییەکاندا هەیە ئەمەش لەبەشێکی زۆریدا

دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی بارانی ساڵانە، هەرئەمەش وایکردووە کەڕووەکەکانی هەرێمەکە ناجۆرو جیاوازبن.

بەشێوەیەکی گشتی، دەتوانرێت دوو جۆر رووەکی سەرەکی لەم هەرێمەدا دەستنیشان بکرێت، ئەوانیش بریتین لە:-

١-رووەکە شێدارەکانی ئستێبس، کە لەهی ناوچەی دووەم چڕترن‌و دەکەونە سنوری هێڵی بارانی (٣٠-٥٠سم).

٢-رووەکە وشکەکانی ئستێبس، کەلەهەمان رووەکەکانی ناوچە بیاباناوییەکان دەچن لەڕووی خۆگونجاندنیان لەوەرزەکانی وشکی‌و بێبارانیدا. ئەم رووەکانە دەکەونە سنوری هێڵی بارانی (٢٠-٣٠سم) لەخواروی ناوچەی رووەکە شێدارەکانی هەمان هەرێمەوە.

سەرەڕای ئەم دوو جۆرە سەرەکییەی رووەکی خۆڕسک، هێندێک جۆری درەخت دەکەونە سنوری هەرێمەکەوە کە لەبنەڕەتدا سەربە ناوچەی دارستانەکانەو بەشوێنە بەرزەکانی هەرێمەکەوە، بەچیا گردۆڵکەکانەوە دەبینرێن.

(٢-٥-٣): رووەکی هەرێمی گوێ چۆم‌و رووبارەکان

ئەم هەرێمە سنورێکی دیاریکراوی نییەو هەموو ئەو رووەکانە دەگرێتەوە کەلە کەناری ئاوی گۆل‌و چۆم‌و رووبارەکاندا دەڕوێن. چنارو سورە چنارو قۆخ‌و گوێزو ژاڵەو توو، بەشی زۆری ئەو درەختانە پێکدەهێنن کە بەشێوەیەی خۆڕسک‌و، دەستنێژ، رووان‌و دەڕوێنرێن.

نەخشەی ژمارە (١٦)
ڕووەکی خۆڕسك لەکوردستانی باشوردا

فەسلی شەشەم

سەرچاوەکانی ئاوی کوردستانی باشور

پێشەکی:

سەرچاوەکانی ئاو جیاوازو هەمەجۆرن... سەرچاوەکانی ئاوی کوردستانی باشور لەناوچە جیاجیاکانی سەرزەمینی کوردستان خۆیەوە هەڵدەقوڵێن. سەرچاوەی هەموو جۆرەکانی ئاوی کوردستانیش ئەو بەفرو بارانەیە کە ساڵانە لەناوچە جیاجیاکاندا دادەکەن.

بەهۆی هەڵکەوتەو کەشوهەواو شێوەی خاکی کوردستانەوە، ساڵانە بڕێکی گەورە باران و بەفر دەبارێن و شێوەو جۆری خاکی کوردستان یارمەتی ئەوەی داوە جۆگەو ئاوەڕۆی بەفرو باران، ژمارەیەك چۆم و رووبار پێك بهێنن و بڕێکی زۆریش ئاو لەژێر زەوییەکەیدا کۆببێتەوەو لەشێوەی کانیاوو کارێزدا بتەقنەوە.

کوردستانی باشور کەساڵانە بڕی (٢٥-١٠٠سم) بارانی لێ دەبارێت، لەسەرێکەوە ئاودێری بەشی گەورەی کشتوکاڵ دابین دەکات و لەوسەرەکەی تریشەوە چۆم و رووبارو کانیاوەکان دەژێنێتەوەو، بەڕادەیەکی بەرچاو ئاوڕۆکانیان زیاد دەکات.

بەفری هەرێمی چیا بەرزەکانیش کەلە هێندێکیاندا مانەوەی دوانزە مانگی ساڵ درێژەی دەبێت، سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی تری ئاوی کوردستانی باشورە بەتایبەتیش لەهاویناندا کەسەرتاسەری کوردستانی باشور وەرزی باران بڕانە.

بەشێوەیەکی گشتیش ئاوی کوردستانی باشور کەم خوێ و سازگارە، بۆ خواردنەوەو کشتوکاڵ بەکاردێت و ساڵانە زیاد لەپێویستی دانیشتوانە.

ئاوی کوردستانی باشور لەچوار سەرچاوەی سەرەکییەوە، ئەوانیش:-

١-بەفروباران.

٢-ئاوی ژێر زەوی.
٣-روبارو چۆمەكان.
٤-عەماراوو بەنداوەكان.

لەبەرئەوەی لەفەسڵی پێنجەمی ئەم بەشەدا بەدووروو درێژی دەربارەی بارانی كوردستانی باشور، بڕی ساڵانەی بەپێی هەرێمە جیاجیاكان، هۆكارەكانی كەمی‌و زۆری باران.. هتد. دواوین، بۆیە راستەوخۆ دەچینە سەر باسكردنی سەرچاوەی دووەمی ئاوی كوردستان كەئەویش ئاوی ژێرزەوییە.

(٢-٦-١): ئاوی ژێر زەوی

بڕی بەفرو بارانی زۆری ساڵانەو جۆری پێكهاتەی بەردەكانی خاكی كوردستانی باشور كە بە بەردە كونیلە دارەكان ناسراوەو، هەروەها لێژایی گەوە شاخەكان‌و پاشانیش لەئەنجامی هۆكارەكانی روتانەوە كەچینەكانی سەرەوەی رووی خاك رادەماڵێت، بەشێكی زۆری ئاوی باراناوو ئاوەڕۆی جۆگەو چۆمەكان بەناخی زەویداو جارێكی‌تر لەشێوەی كانیدا دەرژێنەوە سەر زەوی‌و، لەهێندێك شوێنی نیشتەنیشدا كارێزو بیری جیاجیا بەمەستی سوودوەرگرتن لێ دەدرێن.

هەروەكو چۆن ئاوەڕۆی چۆم‌و رووبارەكان پێوەندییان بەبڕی بەفرو بارانەوە هەیە، ئاوەهاش بڕی ئاوی ژێر زەوی پێوەندی راستەوخۆی بەبڕی بارانی ساڵانەوە هەیە. زۆربەی هەرەزۆری كانیاوەكانی كوردستانی باشور بەشێوەیەكی چڕو بەربڵاو دەكەونە هەرێمی شاخاوییەوە، لەم هەرێمەشدا تا بەرەو ناوچەی چیا بەرزەكان بڕۆین، بڕی كانیاوەكان لەزیادبووونداو بڕی ئاوی ئەو كانیاوانە زۆرترو سازگارتر دەبن. هەر بۆ نمونە ئاوی ناوچەكانی سەر بەپارێزگای سلێمانی لەئاوی ناوچەكانی سەر بەهەولێر سازگارترو، هی ئەمیشیان لەهی كەركوك باشترە (لە سلێمانی، لەبیرەكانی دەشتی قەڵادزێ بڕی كانزای تواوە ٣٤٥ بەشە بۆ هەر ملیۆنێك‌و لەرانیە لەنێوان ٢٤٥-٣٠٥ بەشە بۆ هەر ملیۆنێك‌و ئەم بڕە لەهەولێر دەگاتە ٣٧٥ بەش بۆ هەر ملیۆنێك[٧٢]). (ژمارەی كانیاوەكانی بەتەنیا ناوچەی زێی بچوك خۆیان لە ٤٠٠ دانە دەدەن[٧٣]) بەپێچەوانەوەشەوە، تابەرەو باشورو باشوری خۆرئاوا بچین، كانیاوەكان كەم

دەبنەوەو بۆ سوود وەرگرتن لەئاوی کۆبۆوەی ژێر زەوی بەقوڵایی جیاجیا بیر لێدەدرێت.

شوێن	ئاوەڕۆ گالۆن/ خولەك
بنگرد	٢٠٠
چوارتا	٢٠
کانی شابان	٤٠
ماماندواوا	٤٠
میرگە	٥٠
قەڵادزێ	٥٠
قەرەچەتان	١٠
قزلجە	٥
سەروچاوە	٤٠
سەروچاوە (ئەستیڵ)	٧٨٠
زۆیفا	١
زۆنگ	٤

خشتەی ژمارە (٦)

بری ئاوی هیندیك کانیو سەرچاوەی چەند ناوچەیەکی جیاجیای سەر بەپارێزگای سلیمانی کەدەکەونە ناوچەی زێی بچوکەوە[٧٤]

(٢-٦-٢): روبارو چۆمەکان

لانی کەم شەش دانە رووبارو چۆمی جیاجیا دەکەونە کوردستانی باشورەوە، دیجلە درێژترینو گەورەترین رووباری کوردستانی باشورە. درێژی دیجلە لەسەرچاوەکەیەوە تا بەریزگەکەی دەگات (١٧١٨کم)ە. جگە لەو بەشەی کە دەکەویتە نیوان گوندی خاپورو شاری موسلەوەو درێژییەکەی (١٧٣کم)ەو راستەوخۆ بەکوردستانی باشوردا تێپەر دەبێت، ئیتر باقی بەشەکەی تری لەخواروی موسلەوە تا شارۆچکەی فەتحە (٣١٥کم) سنوری سروشتی نیوان کوردستانی باشورو عیراق پێکدەهێنیت.

بەوپێیە درێژی دیجلە لەخاپور -خالی هاتنەناوەوەی دیجلە بۆ کوردستانی باشور تا شارۆچکەی فەتحە- خالی چوونە دەرەوەی لەکوردستانی باشور (٤٨٨کم)ە[٧٥]

سەرچاوەکانی رووباری دیجلە دەکەونە ناوچەی دەریاچەی هازاری باکوری کویستانەکانی مەعدەنو چیاکانی هەکاری لەکوردستانی باکور. پیش ئەوەی بەکوردستانی باشوردا تیپەریت بەدریژایی (٣٠٠کم) بە کوردستانی باکوردا بەشارەکان وەکو ئیرغانی، دیاربەکر، حەسەن کیفیو جزیرەدا تیپەردەبیتو چەندین چۆمی وەکو باتمانو خیرزانو بۆتانی تیٚدەرژیت[٧٦] لەنزیك گوندی خاپور دیجلە داخلی کوردستانی باشور دەبیت. لیرە بەدواوەو تا گەیشتنی بەریژگەکەی لەشەتولعەرەب، لەبەری چەپەوە پینج چۆمی سەرەکی تیٚدەرژیت کە هەر پینجیان کەوتونەتە کوردستانی باشورەوەو تیکرای ئەم چۆمانە (٦٥,٧٧٪)ی بری ئاوی ساڵانەی رووبارەکە پیکدەهینیت. لەنیو ئەوانەدا بری ئاوی زیی گەورە بەتەنیا هیندەی هەرچوار چۆمەکەی ترە. (بروانە خشتەی ژمارە "٧").

(ناوەندی هاوردەی ساڵانەی ئاوی رووباری دیجلە لەماوەی نیوان ساڵی ١٩٣٠ تاساڵی ١٩٥٨ "کەلە سامەرا پیوراوە"، لە دەوروبەری (٤٩) ملیار مەترسیٚجا دا بووە. ئەوپەری بری هاوردە لەکاتی لافاوەی ساڵی ١٩٥٤ی شاری بەغدادا (١٤) هەزار مەترسیٚجا بووە بۆ چرکەیەكو، کەمتری ئەوبرە (کە لە شارۆچکەی فەتحە پیوراوە) لەهەمان ساڵدا(٢٠٠)مەتر سیٚ جا بۆ هەرچرکەیەك. تیکرای نزمترینی بری هاوردە (١) ملیار مەتر سیٚجا بووە لەساڵیکداو، ئەوپەری ئەوبرە (٦٢) ملیار مەتر سیٚ جا بووە لە هەردوو ساڵی ١٩٤٦و ١٩٤٧دا[٧٧]

هەموو لقەکانی دیجلە هەر لەخالی هاتنە ناوەوەی بۆ کوردستانی باشور تا گەیشتنی بەریژگەکەی لەشەتولعەرەب لەوپەری خواروی عیراقدا، دەکەونە کوردستانی باشورەوە، ئەو لقانەش یەك بەدوایەك لەباکورەوە بۆ باشور بەم شیوەیە[٧٨] :-

١-چۆمی خاپور

ئەم چۆمە لەگەڵ روباری هیزلدا لەكوردستانی باكور هەلدەقولین. لەسنوری (۲۰۰كم)ی باكوری شاری موسڵ لەبەری چەپەوە (لەخۆرهەڵاتەوە) دەرژێتە دیجلەوە.

ئەم چۆمە لەگەڵ دیجلەدا حەوزێك پێكدەهێنن كەبرەكەی دەگاتە (۲۸٪)ی سەرجەم ئاوی روباری ناوبراو.

۲-چۆمی زێی گەورە

ئەم چۆمە لەچیاكانی كوردستانی باكور لەكێوەكانی مەرگەنەداغی نێوان هەردوو دەریاچەی وانو ورمێو ناوچەی باشقەڵاو دەوروبەری جۆلەمێرگ هەلدەقولێت. ناوچەكانی زێبارو بەرزان ئاوەدەداتو چۆمەكانی شەمدینانو حاجی بەگو رەواندزو دیلمانی لێدەبێتەوەو، چۆمی خازەر كە لەدەوربەری ئامێدی هەلدەقولێت لەخۆرئاوای شارۆچكەی گوێرەوە دەرژێنە ناویو، لە (٤٥كم)ی باشوری موسلدا لەنێوان شاری موسڵو شرگاتدا لەبەری چەپەوە دەرژێنە روباری دیجلەوە.

۳-چۆمی زێی بچوك

ئەم چۆمە لەكوردستانی خۆرهەڵات لەنزیك ناوچەی لاهیجانو ناوچە سنورییەكانی ئێستای عیراق- ئێرانەوە هەلدەقولێتو چۆمەكانی گۆمەو كۆیەو كەندیناوای تێدەرژێتو بەنداوەكانی دوكانو دبسی لەسەر رۆنراوە. لە نزیك شارۆچكەی فەتحەوە لەبەری دەرژێتەوە روباری دیجلەوە.

٤-چۆمی خاسە (عوزیم)

لەناوچەی بازیانو دەوروبەری شارۆچكەی چەمچەماڵەوە هەلدەقولێتو سیلاوەكانی داقوقو واقسوی تێدەرژێتو ناوچەكانی كەركوكو داقوقو توزخورماتوو ئاودەدات. زۆربەی وەرزەكانی هاوین ئەم چۆمە وشك دەكات، لەنزیك شارۆچكەی بەلەدەوە دەرژێتە بەری چەپی رووباری دیجلەوە.

٥-چۆمی سیروان

ئەم چۆمە لەكوردستانی خۆرهەڵاتو دەوروبەری چیاكانی هەورامانو چوارتاو پینجوینو خورماڵو ماوەت هەلدەقولێتو سیلاوەكانی تانجەرۆو چۆمەكانی ئەلوەنو دیوانەی تێدەرژێت. چۆمی تانجەرۆ سەرچاوەی بنەرەتی چۆمی سیروانە لەكوردستانی باشوردا. بەنداوەكانی دەربەندیخانو حەمرینی

لەسەر رۆنراوەو لە (٣٠کم)ی خواروی بەغدادا لەبەری چەپەوە دەرژێتە دیجلەوە[٧٩]

روبارو چۆم	دریژی/ کم (سەرجەم)	دریژی/ کم (لەکوردستانی باشوردا)	تیکرای ئاوەرۆ م٣ /چرکە	تیکرای بری ئاوەکەی ملیار/ م٣	ریژەی سەدی لە تیکرای ئاوی دیجلە
دیجلە	١٧١٨	٤٨٨	١٤٠٠	٤٤,٤٢	١٠٠
خاپور	١٦٠	(-)	٣١	٩٨و٠	٢,٢١
زیی گەورە	٣٩٢	٢٣٠	٤٠٢,٨	١٢,٦٥	٣٢,٦٤
زیی بچوك	٤٠٠	٢٥٠	٢٢٦	٧,١٤	١٦,٧١
خاسە (عوزیم)	١٥٠	١٥٠	٢٧,٦	٨٦و٠	١,٦٤
سیروان	٣٨٦	٣٠٠	١٦٠,٦	٥,٠٣	١٣,٥٧
تیکرای ئاوەرۆی لقەکانی دیجلە			٨٤٨	٢٦,٦٦	٦٥,٧٧

خشتەی ژمارە (٧)

رووباری دیجلەو لقەکانی[٨٠]

(٢-٦-٣): عەماراوو بەنداوەکان[٨١]

١-عەماراوو بەنداوی دوکان لەسەر زێی بچوك

ئەم بەنداوە کە لەساڵی ١٩٥٩دا دروستکرا، دەوروبەری (٦٠کم) لەباکوری خۆرئاوای شاری سلێمانیو (٨٠کم) لەباکوری خۆرهەڵاتی شارۆچکەی پردێو نزیکەی (١٠٠کم) لەکەرکوكو (٣٥٠کم) لەبەغداوە دوورە. بەنداوی دوکان بڕی (١٣٠٠م^{3}/چرکە) لەئاوەڕۆی ئەو لافاوە دەگرێتەوە کە لەڕێی زێی بچوکەوە دەڕژێتە دیجلەوە.

دیواری بەنداوەکە لەشێوەی کەوانێکدا لە خەرەسانە بنیات نراوە. درێژییەکەی لەسەرەوە (٣٢٥م)و بنکەی خوارووی (٥٠م)و بەرزییەکەی (١٠٨م)و پانایی سەرەوەی (٩م) ئەستورە درێژی عەماراوەکەش لەناو ئاوەڕۆی زێیەکەدا (٤٠کم)و پانایییەکەی (٢٠کم)ە. بەرزی ئاوەکە لەبەردەم دیواری بەنداوەکەدا (١٠٠م)و لەئاستی دەریاوە (٥١١م)ە.

بەنداوی دوکان بڕی (٦,٨)ملیار مەترسێجا ئاو دەگرێتو پێوانەی رووی دەریاچەکە (٢٧٠ کچگ- کیلۆمەتری چوارگۆشە) دەبێت.

جگە لەو وزە کارەبایەی کە بە (١٢٠,٠٠٠ کیلۆوات/ سەعات) دادەنرێتو لەقەڵبەزەکانی بەنداوەکەوە راستەوخۆ بەرهەم دەهێنرێت، ئەم بەنداوە لە ئاودێری ناوچەکانی دەوروبەری زێی بچوكو زێی خاسە کە هاوینان وشك دەکاتو بەشێکی ئەو زەوییانەی کە دەکەونە پارێزگاکانی کەرکوكو هەولێرو دیالەوەو بە (١,٣٠٠,٠٠٠دۆنم) دادەنرێت، رۆڵی گرنگ وازی دەکات. ئەمەجگە لەنەهێشتنی مەترسی لافاوی بەهارانی زێی بچوك لەسەر شارو ناوچەکانی خوار فەتحە کە دیجلەیان پێدا رەت دەبێت.

٢-عەماراوو بەنداوی دەربەندیخان لەسەر زێی سیروان

بەنداوی دەربەندیخان لەساڵی ١٩٦١دا لە (٦٠کم)ی خوارووی خۆرهەڵاتی شاری سلێمانیو لەسەر زێی سیروان دامەزرێنرا.

ئەم بەنداوە ڕۆڵی سەرەکی لەکۆکردنەوەی ئەو ئاوەدا دەبینێت کەساڵانە مەترسی لافاو لەدیجلەو سیروان خۆیدا دەخوڵقێنێت.

دیواری بەنداوەکە لەتێکەڵەی گڵو بەردو خەرەسانە داڕێژراوە بنکەی دیوارەکە (٥٠م)و ڕووی سەرەوەی (٩م) ئەستورە. درێژی دیواری بەنداوەکە (٥٣٥م)و بەرزییەکەی (١٢٨م)ە.

بەنداوی دەربەندیخان نزیکەی (٣)ملیار مەترسێجار ئاو دەگرێتو بەوپێیەش ڕووی دەریاچەکە دەگاتە (١٢٠کچگ).

بڕی ئەو وزە کارەبایەی لەقەڵبەزەکانی بەنداوەکەوە بەرهەم دەهێنرێت بە (٣٧,٥٠٠ کیلۆ وات/ سەعات) دادەنرێت.

٣-عەماراوو بەنداوی دبس لەسەر زێی بچوك

ئەم بەنداوە کە دەکەوێتە (٨کم)ی خۆرئاوای شارۆچکەی پردێ، لەسەر زێی بچوك بنیات نراوە.

بەنداوی دبس لەدیوارێکی خەرسانە بەبەرزی (١٥م) دروستکراوەو توانای کۆکردنەوەی (٣)ملیار مەترسێجا ئاوی هەیە. درێژی دەریاچەکە دەوروبەری (١٣کم)و ناوەندی پانی دەوروبەری (٢کم) دەبێت.

ئەم بەنداوە شان بەشانی بەنداوی دوکان یارمەتی نەهێشتنی مەترسی لافاو دەداتو لەئاودێری ناوچەکانی خوار خۆیدا ڕۆڵی گەورە دەبینێتو بڕی (١٥٠٠٠ کلیۆ وات/ سەعات) وزەی کارۆئاوی بەرهەم دەهێنێت.

٤-عەماراوو بەنداوی حەمرین لەسەر زێی سیروان

جگە لەوبەشەی زێی سیروان کە دەکەوێتە سەروی بەنداوی دەربەندیخانەوە، ئیتر بەنداوەکە ناتوانێت مەترسی بڕی ئەو لافاوەی کەزێی سیروان لەخوارووی بەنداوەکەوە دروستی دەکات، نەهێڵێت.

ڕوپێوی حەوزی سیروان کە (٣٠,٦٦٠کچگ)یە، (١٢,٧٦٠ کچگ)ی ئەو ڕوپێوە دەکەوێتە نێوان بەنداوی دەربەندیخانو چیای حەمرینەوە، جا بۆئەو

مەبەستەو لەساڵی ١٩٨٢دا لە (١٠کم)ی باکوری بەنداوی دیالەو (١٢٠کم)ی باکوری خۆرهەڵاتی بەغدادا، بەنداوی حەمرین لە کەنارەکانی زنجیرە چیای حەمرین دروستکرا.

بەشی سەرەکی دیواری بەنداوەکە تێکەڵەی ناواخن قورو روپۆشی چەوریژە. دریژییەکەی (٣٣٦٠م)و بەرزییەکەی (٤٠م)ە.

لەتەنیشت بەنداوی ناوبراوەوە بەنداوێکی بچوك بەمەبەستی ریگەگرتن لە دزەکردنی ئاوەکۆکراوەکە بۆ دۆڵەکەی خوار گوندی (الطویلة)، دروستکراوە.

بەنداوی حەمرین توانای کۆکردنەوەی (٣,٩٥)ملیار مەترسیجا ئاوی هەیەو پێوانەی رووی دەریاچەکە (٢٧٤ کچگ) دەبێت.

جگە لەنەهێشتنی مەترسییەکانی لافاوو سوود وەرگرتن لێی بۆ کاروبارەکانی ئاودێری بەنداوەکە توانای بەرهەمهێنانی (٥٠)میگاوات وزەی کارەبای هەیە.

٥-عەماراوو بەنداوی موسڵ لەسەر روباری دیجلە

بیرۆکەی دامەزراندنی ئەم بەنداوە بۆ ساڵەکانی یەکەمی ئەم سەدەیە دەگەرێتەوە بەڵام تا ساڵی ١٩٨٠ دەست بەکارکردن بۆ دروستکردنی نەکرا. بەنداوی موسڵ کەراستەوخۆ لەسەر روباری دیجلەو لەنێوان هەردوو گوندی (دێرج)و (ضوء القمر)دا رۆنراوە، بەدووری (٥٥کم) دەکەوێتە باکوری شاری موسڵەوە.

نەخشەی بەنداوەکە واکێشراوە کە بەرزییەکەی (١٢٥م)و درێژییەکەی (٣٥٠٠م)و درێژی دەریاچەکە دەوروبەری (١٤٠کم)و پانییەکەی لەدەوروبەری (٤٠کم)دا بێت. بەم پێیە پێوانەی رووی دەریاچەکە دەوروبەری (٣٧٠کچگ)و توانای کۆکردنەوەی (١٣,٧٣)ملیار مەترسیجا ئاوی دەبێت.

بەنداوی موسڵ توانای بەرهەمهێنانی بڕی (١٠٣٤) میگاوات کارەبای هەیەو زەوییەکی بەرفراوان ئاودەدات و مەترسی لافاوی دیجلە لەسەر شاری موسڵ و بەغدا بەرێژەیەکی زۆر، کەم دەکاتەوە[٨٢]

عەماراوو بەنداو	فراوانی (ملیار/م٣)	تێبینی
ئاسکی موسڵ	١٣,٢	تەواونەکراوە
دوکان	٦,٨	تەواوکراوە
دەربەندیخان	٣	تەواوکراوە
دبس	٣	تەواوکراوە
حەمرین	٣,٩٥	تەواوکراوە
بەخمە	٨,٣	پەك خرا
عوزێم	٢,٧٥	لەژێر لێکۆڵینەوەدایە
فەتحە	٨	لەژێر لێکۆڵینەوەدایە
ئەڵوەن	١٠ (ملیۆن/م٣)	تەواونەکراوە
کەوڵۆس	٧٠ (ملیۆن/م٣)	تەواونەکراوە
دهۆك	(-)	تەواونەکراوە

خشتەی ژمارە (٨)

عەماراوو بەنداوەکانی کوردستانی باشور[٨٣]

نەخشەی ژمارە (١٧)
هایدرۆلۆجیای کوردستانی باشور

سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی دووەم

[١]-طه باقر (الدكتور)، مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، الجزء الأول بغداد، مطبعة دارالشؤون الثقافية العامة، ١٩٨٦ ل٢٠٧.

[٢]-هەمان سەرچاوە، ل٢٠٩.

[٣]-ميريلا غاليتي، "التراث الكردي في مؤلفات الأيطاليين"، تعريب وتعليق وايضاحات: الدكتور يوسف صبح، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق- دەستەی کورد، (بەرگی هەشتەم، ١٩٨١). ل٢٢٥،٣٠٠

[٤]-هەمان سەرچاوە، ل٢٢٥،٣٠٠.

[٥]-فەتاحی قازی، کورد لەئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا، وەرگێڕانی حەمەکریم عارف، دەستخەت. ل١٧

[٦]-هەمان سەرچاوە. ل١٩

[٧]-عبدالرحمن قاسملۆ (دکتۆر)، کوردستانو کورد، وەرگێڕانی عبدالله حسن زادە، لەبڵاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا، ١٩٧٣، ل٤٠.

[٨]-هەمان سەرچاوە، ل٤١.

[٩]-فەتاحی قازی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٧

جی، ار، درايڤر، "انتشار الكرد في العصور القديمة" ترجمة فؤاد حەمە خورشيد، مجلة شمس كردستان، (العدد٥٩، ايارو حزيران ١٩٨٠)، ل١٧،٢٠.

[١١]-فەتاحی قازی، هەمان سەرچاوەی پێشو، ل١٨

[١٢]-وشەکانی ناو کتێبەکەمان وەکو خۆی نوسیووەتەوە، تەنیا دەستکاری رێنوسەکەیمان کردووە.

[١٣]-محمد أمين زكی، کوردو کوردستان، جلدا، بەغدا، چاپخانەی دارالسلام، ١٩٣١ ل٨،٩.

[١٤]-هەمان سەرچاوە، ل١٠

[١٥]-هەمان سەرچاوە، ل١٠

[١٦]-دكتۆر عەبدولڕەحمان قاسملۆ لەكتێبەكەی خۆیدا (كوردستان و كورد) نوسیوە: (وشەی كوردستان بۆ یەكەم جار لەسەدەی چوارەدە لە رۆژگاری فەرمانڕەوایی سەلجوقییەكان دا بەكارهێنراوە). واپێدەچێت نووسەر ئەو سەدەی چواردەیەی لەو مێژووەوە هێنابێت كە كتێبی (نزهة القلوب)ەكەی (حمدالله مستوفي) تێیدا لەسالآنی (١٣٣٥-١٣٤٠ز)، واتە لە سەدەی چواردەدا نووسراوەو هەرهەمان مێژووشی بەهەڵە كردبێتە ئەو مێژووی كەتێیدا بۆیەكەمجار وشەی (كوردستان)ی پێناسراوە.

[١٧]-لەشرۆڤەكردنی ئەم زانیارییە مێژووییانەدا ئەم سەرچاوانە كراونەتە بنەما: عبدالعزيز سليمان نوار، تأريخ العراق الحديث، القاهرة، المؤسسة المصرية العامة للتأليف والنشر، ١٩٦٨ هەروەها- مجموعة مؤلفين، العراق في التأريخ، بغداد، دار الحرية للطباعة، ١٩٨٣، هەروەها- فەتاحی قازی، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[١٨]-سلمان الدركزلي (العقيد الركن)، جغرافية العراق العسكرية، بغداد مطبعة البرهان، ١٩٥٦ ل١٨٧

[١٩]-هەمان سەرچاوە، ل ١٨٨

[٢٠]-الجمهوريه العراق، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، بغداد، مطبعة الكلية العسكرية، ١٩٧٥ ل١٩٠

[٢١]-هەمان سەرچاوە، ل١٩٢

[٢٢]- فاضل حسين (الدكتور)، مشكلة الموصل، بغداد، مطبعة الرابطة، ١٩٥٥ ل٧٨

[٢٣]-رۆژنامەی كوردستانی نوێ، ژمارە ٤٥٧، هەولێر، ١٩٩٣/٨/٩ ل٣.

[٢٤]- لسترنج، جغرافيای تأريخي سرزمينهای خلافت شرقی، ترجمة محمود عرفان، چاپ سوم، شركت انتشارات علمي و فرهنگی، ١٣٦٧، ل٩٥.

[٢٥]-تاڤرنییه، العراق في القرن السابع عشر كما راه الرحالة الفرنسي تاڤرنییه، نقله الى العربية وعلق عليه و وضع ملاحقه: بشير فرنسيس و كوركيس عواد، بغداد، مطبعة المعارف، ١٩٤٤ ل١٤٢

[٢٦]-فەتاحی قازی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢.

[٢٧]- محمد امين زەكی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٨.

[٢٨]- شاكر خصباك (الدكتور)، الأكراد، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٢، ل٧.

[٢٩]-دبليو، ار، هي، سنتان في كردستان، ترجمة فؤاد جميل، الجزء الأول، بغداد، ١٩٧٣ ل٥٨.

[٣٠]- باسل نيكيتين، الأكراد، بيروت، دار الروائع، ١٩٦٧ ل٢٨

[٣١]-زرار محمدشوانی، "الكرد في العصر العباسي حتى مجيء البويهيين"، (رساله ماجستر غير منشوره، جامعه صلاح الدين ، كلية الأداب، ١٩٩٤). ل٢٩.

[٣٢]- س. جی. أدموندز، كرد و ترك و عرب، ترجمة جرجيس فتح الله، بغداد مطبعة التايمس، ١٩٧١ ل٧

[٣٣]- رۆژنامەی كوردستانی نوێ، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣.

[٣٤]- هەمان سەرچاوە. ل٣.

[٣٥]- چیا، ئەمتی ستراتیجی عێراق و سێ كوچكەی بەعسی‌یان: تەرحیل، تەعریب، تەبعیس، لەبڵاوكراوەكانی دەزگای ناوەندی رۆشنبیری كۆمەڵەی رەنجدەرانی كوردستان، ١٩٨٧ ل١٥٤

[٣٦]- عبدالرحمن قاسملو (دكتۆر)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لە١٢

[٣٧]-م.س. لازارێڤ، كێشەی كورد، وەرگێڕانی دكتور كاوس قەفتان، بەغدا، ١٩٨٩ ل٣٧

[٣٨]-فەتاحی قازی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٧

[٣٩]- ابراهيم شريف (الدكتور)، الموقع الجغرافي للعراق، الجزء الأول، بغداد، مطبعة، سنة (بلا)، ل ٢٥٧.

[٤٠]- ب.م. دانتسيغ، الرحالة الروس في الشرق الأوسط، ترجمة وتعليق الدكتور معروف خەزنەدار، بغداد، ١٩٨١ ل١٧٧

[٤١]- جێگەی تێرامانە لەکاتێکدا نووسەری عەرەب دکتۆر شاکر خەصباك بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ رووبەری کوردستانی باشور کەئەو بە (العراق الشمالی) ناوی بردووە بە (٩٢٠٩٩کچگ) داناوە، کەچی بەشی گەورەی نووسەران و خاوەن بڕوانامە کوردەکان لەترسا، یا بۆ ئەوەی بە نەتەوەپەرست تاوانبار نەکرێن هەمیشە ئەو رووبەرەیان لەوە کەمتر داناوە کەهەیە. بۆ نمونە سیاسەتمەداری کورد دکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملۆ لە دکتۆرانامەکەی خۆیدا روبەری کوردستانی باشوری بەتەنیا (٧٢٠٠٠کچگ) داناوە. بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە شاکر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالی ، بغداد، مطبعة شفيق ١٩٧٣ هەروەها- عبدالرحمن قاسملو (دکتۆر)، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[٤٢]- مەڵبەندی قەزاکانیش بەناحیەیەك حساب کراون.

[٤٣]- لەدانانەوەی ناوی پارێزگاو شارو شارۆچکەکاندا، زۆربەی ناوە نارەسمییەکانمان داناوەتەوە.

[٤٤]- لەدابەشبوونی ئیداری- سیاسی ناوچەکانی سەربەکوردستانی باشوردا ئەگەرچی تاسالی ١٩٩٠ لەبەردەستدا بوو، بەڵام لەبەر ئیعتباراتی لێکۆڵینەوەکە ئەوەکەی سالی ١٩٨٥ کراوەتە بنەما. بڕوانە:

الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء المجموعة الاحصائية السنوية لسنة ١٩٨٥. بغداد.

[٤٥]- جاسم محمد الخلف (الدكتور)، محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية والأقتصادية والبشرية، مطبعة لجنة البيان العربي، ١٩٦١ ل١٨ هەروەها- شاكر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالي، سەرچاوەیەکی پێشووتر، ل٩-١٦

[٤٦]- جاسم محمد الخلف (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠.

[٤٧]- هەمان سەرچاوە، ل٣٠-٣٤.

[٤٨]- هەمان سەرچاوە، ل١٤٠-١٤٥

[٤٩]- شاكر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالي، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣.

[٥٠]- هەمان سەرچاوە، ل١٤٣-١٤٥

[٥١]- هەمان سەرچاوە، ل١٤٦

[٥٢]- هەمان سەرچاوە، ل١٤٥-١٥٣

[٥٣]- هەمان سەرچاوە، ل ٢٥

[٥٤]- هەمان سەرچاوە.

[٥٥]- زانیارییەکانی ئەم چەند لاپەڕەیە لەم دووسەرچاوەیەوە تاووتوێ کراون:
-شاكر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالى، هەمان سەرچاوەی پێشوو. هەروەها
-جاسم محمد الخلف (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[٥٦]- بەهەمان شێوە زانیارییەکانی ئەم چەند لاپەڕەیەش لەهەردوو سەرچاوەی پێشووەوە شرۆڤەکراون.

[٥٧]- بڕوانە: صباح محمود الراوى (الدكتور)، المناخ الزراعي في شمال العراق. مجله كاروان هەروەها- محمد أزهر سعيد لسماك (الدكتور) وأخرون، العراق- دراستة أقليمية، ج١ جامعة الموصل مديرية مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥ ل٣٦،٣٧.
هەروەها- جاسم محمد الخلف (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١١٣-١١٤

[٥٨]ئەمە جگە لەبوونی شریتێکی بچوکی خاك لەدەشتە لیتەییەکان لەوپەڕی باشوری خۆرهەڵاتی کوردستانی باشوردا.

[٥٩]علی حسین الشلش، مناخ العراق، مطبعة جامعة البصرة، ١٩٨٨، البصرة.

[٦٠] هەمان سەرچاوە

[٦١] هەمان سەرچاوە

[٦٢] هەمان سەرچاوە

[٦٣]محمود شوقي الحمداني، لمحات من تطور الري في العراق، مطبعة السعدون ١٩٨٤/ بغداد، ل ٥٣.

[٦٤]علی حسین الشلش، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[٦٥] بۆ ئامادەکردنی ئەم خشتەیە سود لەم دوو سەرچاوەیە وەرگیراوە:

-علی حسین الشلش، هەمان سەرچا وە پێشوو. هەروەها- الجمهورية العراقية، الهيئة العامة للأنواء الجوية العراقية، قسم ال موارد المائية، معلومات غير منشورة.

[٦٦] هەمان سەرچاوە.

[٦٧]صباح محمود الراوی (الدکتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[٦٨]بۆ ئامادەکردنی ئەم خشتەیە سوود لەم دوو سەرچاوەیە وەرگیراوە:

-علی حسین الشلش، هەمان سەرچاوەی پێشوو، هەروەها الجمهورية العراقية، الهيئة العامة للأنواء الجوية العراقية، هەمان سەرچاوەی پێشو

[٦٩]ناوچەیەکی بچوکی ڕەشەخاکەکان لەوپەڕی باشوری خۆرهەڵاتی کوردستانی باشور دەکەوێتە ژێر کاریگەریی کەشوهەوای وشکی بیاباناوییەوە.

[٧٠]بڕوانە محمد سعید السماك (الدکتور) واخرون، سەرچاوەیەکە پێشووتر، هەروەها جاسم الخلف (الدکتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو

[٧١]-بەشی گەورەی زانیارییەکانی ئەم فەسڵە لەم سەرچاوەیە تاووتوێ کراوە:

شاكر حصباك (الدكتور)، الأكراد، سەرچاوەیەكی پێشووتر.

[٧٢]- الجمهوریـة العراقیـة، وزارة التخطیـط، الجـهاز المركـزي للأحصـاء المجموعـة الأخصائیة السنویة لسنة ١٩٧١، بغدا. ل ١١٢

[٧٣]- عباس فاضل السعدی (الدكتور)، منطقة الزاب الصغیر فی العراق، بغداد، مطبعة، اسعد، ١٩٧٦ ل٢٤٧، ١٤٨

[٧٤]- هەمان سەرچاوە. ل٢٥٢

[٧٥]- هەمان سەرچاوە. ل٢٥١.

[٧٦]- محمد أزهر سعید السماك (الدكتور) واخرون، العراق- دراستة أقلیمیة، ج٢، جامعة الموصل، مدیریة مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥ ل٥٨٣،٥٨٤.

[٧٧]- بڕوانە: فەتاحی قازی، سەرچاوەیەكی پێشووتر. هەروەها- جاسم محمد الخلف، سەرچاوەیەكی پێشووتر. ل١٧٦،١٧٧

[٧٨]- محمود شوقی الحمدانی، لمحات من تطـور الـری فی العـراق. هـەمان سـەرچاوەی پێشوو. ل١٥،١٦

[٧٩]- بۆ شرۆڤەكردنی ئەم زانیارییانە سود لەم دوو سەرچاوەیە كراوە:

-شاكر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالی، سەرچاوەیەكە پێشوتر.

-جاسم محمد الخلف (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[٨٠]- جگـە لـەم ڕووبـارو چۆمـە سـەرەكییانە، چـەند ڕووبـارو چۆمێكـی بچوكیـش لـە كوردستانەوە تێكەڵ بەم چۆمانە دەبن و دەڕژێنەوە دیجلە. لەوانە چۆمی (خەوصەر) كە لەدامێنی چیاكانی مەقلوب و بەرزاییەكانی جەومەل و دەوربـەری (وادی الحلـم)و خـەرصابات و باشیقەو شێخانەوە هـەڵدەقوڵێت و لەبـەری چەپـەوە بەرامبـەر شـاری موسڵ دەڕژێتە ناو دیجلەوە

[٨١]- بڕوانە شاکر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالي، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٧. هەروەها- الجمهوريە العراقيـة وزارة اتلخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء، المجموعه الأحصائية لسنة ١٩٩١، بغدا. ل٦

[٨٢]- ئەم زانیارییانە لەم دوو سەرچاوەیەوە تاووتوێ کراون:

-جاسم محمد الخلف (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٢٠٤-٢١٢

-محمود شوقي الحمداني، لمحات من تطور الري في العراق، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣٠٧-٣١٥

[٨٣]- جگە لەم بەنداوانە، بەنداوی بەخمە لەسەر زێی گەورە یەکێك بوو لەو پرۆژە گەورانەی کە لەهەشتاکانەوەو لەسەردەستی حکومەتی عێراقی کاری جدی بۆ جێبەجێکردن و بەئەنجام گەیاندنی کرا.

ئەو پرۆژەیە کە بەهۆی راپەڕینی خەڵکی کوردستانەوە کارکردن تێیدا وەستاو لەو قۆناغەیدا پەکی خرا، نیازوابوو دواقۆناغی کارکردن لە لە ساڵی ١٩٩٥دا کۆتایی پێبهێنرێت و پرۆژەکە تەواو بکرێت.

بیرکردنەوەو پلان دانان بۆ دامەزراندنی بەنداوی بەخمە بۆ پەنجاکانی ئەم سەدەیە دەگەڕێتەوە، مەبەست لەدامەزراندنیشی بەپلەی یەکەم نەهێشتنی یا کەمکردنەوەی مەترسی لافاوبووە لەدیجلەدا. ئەمە گەر زانیمان کەساڵانە بڕی ٢٨٪ی ئاوی دیجلە لەزێی ناوبراوەوە دەیگاتێت و، دواجاریش کۆکردنەوەی بڕێکی ئاوی پێویست بووە بۆ کشتوکاڵ و ئاودێری لەناوچەکانی ناوەڕاست و باشوری عێراقدا.

بەنداوی بەخمە دەکەوێتە دەربەندی بەخمە لەزنجیرە چیای بەرات لە خۆرهەڵاتی شارۆچکەی ئاکرێ. بەرزی دیواری بەنداوەکە (٢٦٥م)و درێژییەکەی (٨٤٠م)و پێوانەی رووی ئاوی دەریاچەکە (١٤٠ کچگ)و بڕی ئاوی کۆکراوە لەعەماراوەکەدا دەگەیشتە (٨,٣) ملیار مەتر سێجا. واش چاوەڕان دەکرا کەبڕی کارەبایەی

لەقەڵبەزەكانی ئەم بەنداوە بەرهەم بهێنرێت (٢,٥٠٠) میگاوات بێت. (بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە:- محمودشوقی الحمدانی، لمحات من تطور الری فی العراق، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل ٣٢٨،٣٢٩).

حكومەتی بەعس جیا لەو مەبەستانەی كەپێشتر بڕیاری دامەزراندنی بەنداوەكەی بۆ درابوو، گەرەكی بوو لەڕێی عەماراوی بەنداوەكەوە، ناوچەیەكی فراوانی دانیشتوان لەنێوان هەردوو هەرێمی سۆران و بادیناندا بكات بەژێر ئاوەوەو، بەمە دابڕێكی سروشتیی بخاتە نێوان هەردوو هەرێمی ناوبراوەو.

دوای ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٩١، هەموو مومتەلەكاتە بەبەهاكانی پرۆژەكە كە دەكرا هەموو كوردستانی باشووری پێ ئاوەدان بكرایەتەوە، لەلایەن هەردوو حیزبی دەسەڵاتدارانی باشورەوە تالان و بڕۆكران و بەتەنیا چوار ملیۆن دیناری تەزویر فرۆشتیانە ئێران.

بەشی سێیەم

عێراقو تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن

فەسلی یەکەم

عێراقو تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن / دەرەوە

پێشەکی:

عێراق-بەکوردستانەوە- دەکەوێتە باشوری خۆرئاوای کیشوەری ئاسیاوە. لە باکورەوە تورکیا، لە باشورەوە کەنداوی عەرەب-فارسو کوەیتو بەشێکی سعودیە، لە خۆرهەڵاتەوە ئێران، لەخۆرئاواوە سوریا وئوردونو بەشێکی تری سعودیە دەورەی دەدەن.

عێراق دەکەوێتە نێوان بازنەکانی (٢٦٥´ °– ٢٢´ ٣٧°)ی باکورو هێڵەکانی درێژەی (٤٨´ ٤٥°– ٤٥´ ٣٨°)ی خۆرئاواوە. بەم پێیە درێژی عێراق لەزاخۆ لەوپەڕی باکورەوە: تافاو لەوپەڕی باشورەوە (١١٧٤کم)ە وپانی عێراق لە خانەقین لەوپەڕی خۆرهەڵاتەوەو تارەتبە لەوپەڕی خۆرئاواوە(٤٩٨کم)ە

لە کاتێکدا درێژی سنورە وشکاییەکانی عێراق دەگاتە (٣٥٠٠کم)، جگە لە کەنارێکی(٦٥کم)ی سەرکەنداو لەوپەڕی باشورەوە، ئیتر عێراق هیچ کەنارێکی ترشك نابات بەدەریاوەی ببەستێتەوە. ئەمەش وایکردووە عێراق وڵاتێکی نیمچەداخراوی وشکایی بێت.

ئەگەرچی لەڕووی بازرگانیەوە مەوقعی عێراق لە سەردەمە کۆنەکانداو بەتایبەتیش کە هۆکارەکانی گواستنەوەی دەریایی سەرەتایی بوون، گرنگی گەوهەری هەبووە، بەڵام بەپێشکەوتنی ئەو هۆکارانە و بەتایبەتیش پاش

کردنـەوەی کـەناڵی سـوێس، لـەڕووی بازرگانیـەوە مـەوقعی عـێراق گرنگییـە کلاسیکییەکەی خۆی لەدەست دا

لەڕوی‌عەسکەرییەوە مەوقعی عێراق گرنگی گەورەی هەیە. عێراق روپێوێکی لەبەرچاوی ناوچەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستو دراوسێی وڵاتە خاوەن نەوتەکانی ناوچەکەو بۆ خۆیشی یەکێکە لەوڵاتە بەرهەمهێنە گەورەکانی نەوت لەجیهاندا.

تـەوەرەکانی جموجوڵـی عەسـکەریی هـەر دەوڵـەتێك، پێـش مەبەسـتی هێرشـبەرانە بـەنیازی بـەرگریکردن لـە هـێرش‌و پـەلاماری دەوڵـەتی تـر دادەڕێژرێت. بۆ داراشـتنی ئـەو تەوەرانـەش، سـتراتیجی عەسـکەری دەوڵـەت هەرچۆنێك بێت، هێرشبەرانە بێت یان بەرگریکەرانە، ئاسایشی نەتەوەیی وڵات دەکرێتـە بنـەما. بەشـێوەیەکی گشـتی تـەوەرەکانی جموجوڵـی عەسـکەریی کەپێشیان دەوترێت تەوەرەکانی بەرگریکردن یان تەوەرە ستراتیجییەکان، ئەو ڕێگەوبان‌ومەڵبـەندو ناوچانـەن کەسـوپایەك دژ بەسـوپایەکی‌تر لـەکاتی هەڵایسانی جەنگ بەمەبەستی بەرگریکردن یان هێرشکردنە سەر نیشانێکی ستراتیچی دەیگرنەبەر.

فیزیۆگرافیاو تۆبۆگرافیای هەرێم‌و ناوچەیەك پێوەندییەکی راستەوخۆو ماکی داڕشـتنی تـەوەرەکانی جموجوڵـە.. سروشـتی خـاك، کەشـوهەوا، کاریتـەو بەربەستە سروشتی‌و دەستکردەکان، سەرچاوەکانی ئاوو ئاوەڕۆی دەریاچەو رووبـارو چۆمـەکان، بـەرزی‌و نزمـی خـاك‌و چیـاو گردۆلکـەو رەشـەخاك‌و بیابانەکان، تێکڕا ئەو هۆکارانەن کە زانستی جوگرافیای عەسکەری لەداڕشتنی تەوەرەکانی جموجوڵدا دەیانکاتە کەرەستەکانی لێکۆڵینەوە. جیـا لەوانـەش چـڕی دانیشـتوانی گردبوونـەوەیان‌و مەڵبـەندە ئـابوری‌و سیاسـی‌و هەرێمـە ئەتنیکییە گرنگەکان، نیشانی ستراتیجی‌و ئەو تەوەرانە دەبن.

لەبەرئەوەی عێراق بەتایبەتیش لەسـەردەمی دەسـەڵاتدارێتی بەعسدا هـەرگیز لەباری ئاشتیدا نەبووەو هەمیشە لەباری پشێوی‌و شەڕدا بـووە... شـەڕ دژی کـورد، دژی گـەلانی عـێراق، دژی دراوسـێکانی، بۆیـە عـێراق لـەدیدێکی فراوانخوازانەوە هەموو دەوڵەتانی دراوسێ بەدوژمنی خۆی داناوەو هەر لەسەر ئـەو بنچینەیـەش تـەوەرەکانی جموجوڵـی عەسـکەریی خـۆی دژ بـەوڵاتانی دراوسـێ ئاڕاستەو شـرۆڤەکردووەو بـەو پێیـەش خـاکی وڵاتـانی دراوسـێی بەنیشانی دوورمەودای هێرش‌و پەلاماری سوپای عێراق داناوە.

عێراق لەسەر بنچینەی (مەترسیەکانی دەرەوە) تەوەرەکانی بەرگریکردنی خۆی بەشێوەیەك دارشتووە کەڕوو لەپاراستنی ئەم شوێنانە بن :–

(١–بەغدا: کەپایتەختی عێراق و شوێنی کۆبوونەوەو جێگیربوونی داوودەزگاکانی دەوڵەت و ناوەندی حوکمڕانی سەرانسەری وڵاتە، واتە: دڵی دەوڵەتەکەیە.

٢–کەرکوك: کەسەرچاوەو شادەماری ئابوری عێراق و گرنگترین شوێنی ستراتیجی باکوری عێراقە. گرتنی کەرکوك یانی دەست گرتن بەسەر سەرچاوەی پەترۆڵی عێراقداو بێبەشکردنی دەوڵەتی عێراق لەو سامانە زۆرەی نەوتی کەرکوك.

٣–بەسرە: کە تاکە دەروازەی عێراقە بەسەر دەریاوەو بینەقاقایەتی[٢].)

دیاریکردنی تەوەرەکانی بەرگریکردن لەعێراق لەسەر بنچینەی مەترسییەکانی دەرەوە، واتە دیاریکردنی تەوەرەکانی جموجۆڵی عەسکەریی نێوان عێراق و هەریەکە لە دەوڵەتەکانی ئێران، تورکیا، سوریا، ئوردون، سعودیەو، کوەیت.

ئەوەی مەبەستی لێکۆڵینەوەکەی ئێمەیە، ئەو تەوەرانەن کەڕاستەوخۆ خاکی کوردستان دەکەنە بەشێك لەگۆڕەپانی جموجۆڵ. بۆیە لەدیاریکردنی ئەو تەوەرانەدا تەنیا ئەوانەیان دەخەینەڕوو کە بەکوردستاندا تێپەڕدەبن. ئەوانیش: تەوەرەکانی جموجۆڵی نێوان عێراق و هەریەکە لەتورکیا، بەشێکی ئێران و، بەشی باکوری سوریایە[٣]

(٣-١-١): تەوەرەکانی جموجۆڵی عەسکەریی نێوان عێراق- ئێران

یەکەم: گۆڕەپانی جموجۆڵ

گۆڕەپانی جموجۆڵی عەسکەریی بەنسبەت ئێرانەوە، ئەم شارانە دەگرێتەوە: ورمێ (رەزائیە)، تەورێز، کرماشان (بەختەران)، ئەهواز.

بەڵام بەنسبەت عێراقەوە ئەم پارێزگایانە لەخۆدەگرێت: ئەربیل، سلێمانی دیالە، واست، میسان، بەسرە.

بەشێوەیەکی گشتی گۆڕەپانی جموجۆڵی عەسکەریی نێوان عێراق– ئێران دەکرێتە سێبەشی سەرەکی، بەم شێوەیە:

بەشی باکور

ئەم بەشە دەکەوێتە نێوان خالّی بەیەکگەیشتنی سنوری عێراق- ئێران- تورکیاو رووباری سیروان لەنزیك هەڵەبجە. لەم بەشەدا هێڵی سنوری بەنسبەت ئێرانەوە قۆقزو بەنسبەت عێراقەوە رووچاڵە. ئەم لەزنجیرە چیای سەخت لەهەردوو دیوی سنورەوە پێکهاتووە. گرنگی ئەم بەشە بەم شێوەیەیە:-

١-هەردوو گرێی هاتوچۆی: موسڵ لەباکوری عێراق و تەورێز لەباکوری خۆرئاوای ئێران دەکەونە ئەم بەشەوە. سەرەڕای ئەوەش تێپەڕبوونی گرنگترین تەوەرە کە تەوەرەی هەولێر- تەورێزەو هەموو بەشەکە پێکەوە گرێ دەدات، لەگرنگی ناوچەکەی زۆرتر کردووە.

٢-ئەم ناوچەیە گرنگترین مەڵبەندەکانی بەرهەمهێنانی نەوتی عێراقی تێدەکەوێت، بەلآم بەنسبەت ئێرانەوە هیچ نیشانێکی ستراتیجی مەترسیدار نییە.

لێرەوە دەتوانرێت دەرئەنجامی ئەم خالآنەی خوارەوە بکرێن:

*تێپەڕینی هێڵی سنوری بەناوچە شاخاوییەکاندا هەمان کاریگەریی بۆ هەردوولا دەبێت.

*بەنسبەت عێراقەوە چیاکان دیوارێکی سروشتییان دروستکردووە دژی هەر پێشڕەوییەك کەلە خۆرهەلآتەوە بکرێت.

*کەمی رێگاوبان و بێکەڵکی رێگاوبانەکانی ئەم ناوچەیە لەوەرزی زستاندا، خستنەگەڕی کەرتی فراوان و گەورەی عەسکەریی گەلێك دژوار دەکات.

*ناوچەکە زۆرتر بەکەڵکی جموجۆڵی بەرگریکەرانە دێت وەك لەهێرشکردن و دەتوانرێت بەهێزی کەم و لەرێی سابوتاژەوە لەمیانەی رێگاوبانە سەرەکییەکاندا بەرگری بکرێت.

بەشی ناوەڕاست

ئەم بەشەی گۆڕەپانەکە دەکەوێتە نێوان رووباری سیروان و شاری کوتەوە. هێڵی سنوری لەم بەشە دا بەنسبەت عێراقەوە قۆقزو بەنسبەت ئێرانەوە رووچاڵە. گرنگی ئەم بەشە بەم شێوەیەیە:

١-ئەم بەشە دوو نیشانی ستراتیجی تێدەکەوێت. ئەوانیش: بەغداو تارانە.
٢-مەترسیدارترین و گرنگترین تەوەرەکانی جموجوڵ بەم بەشەدا رەت دەبن.
٣-نزیکبوونەوەی هێڵی سنور لەبەغدا بەدووری (٩٠میل)، لەکاتێکدا ئەم دوورییە بۆ تاران پێنج ئەوەندەیە.
٤-کاریتە سروشتییەکان دەکەونە دیوی ئێرانەوەو زنجیرە چیاکان ناوچەیەکی سەخت پێکدەهێنن کەئەرکی بەرگریکردن ئاسان دەکەن و گرنگترین کاریتەش دەربەندی (بای تاق)ە لەزنجیرەی کەرەند.
٥-تێپەڕینی هێڵی سنور بەبنارەکانی خۆرئاوای چیاکانی پشتکۆ وادەکات ناوچەیەکی شاخاوی بەنسبەت ئێران و ناوچەیەکی رووتەن و دەشتایی بەنسبەت عێراقەوە پێك بهێنێت.

لێرەوە دەتوانرێت دەرئەنجامی ئەم خاڵانەی خوارەوە بکرێن:

*بوونی زنجیرەی چیا سەختەکان بەنسبەت ئێرانەوە کاری بەرگریکردن لەو ناوچەیە ئاسان و کاری هێرشبەرانە دژوار دەکات.

*نەبوونی کاریتەی گرنگ بەنسبەت عێراقەوە جگە لەگردۆڵکەکانی دارەوشکەو قزڵربات و حەمرین کە لەقۆڵی چەپیانەوە پشت بەڕووباری سیروان دەبەستن. بەڵام قۆڵی راستیان مەترسی گرتنی لەسەر دەبێت.

*تێپەڕینی هێڵی سنوری بەرکەنارەکانی خۆرئاوای چیاکانی پشتکۆدا، لەهەردوو باری بەرگری و هێرشدا لەبەرژەوەندی ئێراندا دەبێت، چونکە هێڵەکە کۆنترۆڵی زەوییە دەشتاییەکانی عێراق دەکات.

*نزیکبوونەوەی هێڵی سنوری لەگرنگترین نیشانی ستراتیجی کە بەغدایە وادەکات بەگەیشتن بۆ ئەم ناوچەیە، عێراق بکاتە دوو کەرەتەوە، بەتایبەتیش کەڕێگاوبانە قیرتاوکراوەکانی ئەم ناوچەیە گرنگییەکەی زێدەتر دەکات.

بەشی باشور

لەبەرئەوەی تەوەرەکانی ئەم بەشە بەخاکی کوردستاندا رەت نابن، وازی لێ دەهێنین.

دووەم: تەوەرەکانی جموجۆڵ

لەگۆڕەپانی عێراقی- ئێرانیدا سێ تەوەری سەرەکی جموجۆڵی عەسکەری هەیە کەئەمانەن:-

١-تەوەرەی تەوریز- مهاباد- هەولێر.
٢-تەوەرەی تاران- کرماشان- بەغدا.
٣-تەوەرەی ئەهواز- بەسرە.

١-تەوەرەی تەوریز- مهاباد- هەولێر

أ-ئەم تەوەرەیە بەگرنگترین تەوەرە ستراتیجییەکانی ناوچەکە دادەنرێت: چونکە ناوچە پەترۆڵییەکانی عێراق بەناوچەی ئازەربایجانی ئێران دەبەستێتەوەو تەوریز کەبۆ خۆیشی گرێی هاوتوچی باکوری خۆرئاوای ئێرانەو موسڵ کە گرێی هاتوچۆی باکوری عێراقە، لەرێی هەمان تەوەرەوە پێکەوە دەبەسترێنەوە.

ب-رێگەکە کە درێژییەکەی لەهەولێرەوە بۆ تەوریز (٣٥٥میل)ە، بەشێوەیەکی باش قیرتاوکراوەو لەهەموو وەرزەکانی ساڵدا بۆ هەردوولا بەکەڵکی گواستنەوەو رۆیشتنی ماشێن دێت. زستانان بەفر هێندێك شوێنی رێگەکە کە بەناوچەیەکی شاخاوی سەختدا گوزەردەکات دەگرێت و ئەمەش جموجۆڵی بەرگری ئامێزانەی سوپای عێراق و شەڕی پەکخستنی بەرامبەر ئاسان دەکات، بەتایبەتی پاش داگیرکردنی دەربەندە جیاجیاکانی سەر رێگەکە، کە بریتین لە: دەربەندی حاجی ئۆمەران، دەربەندی رایات، دەربەندی رازانۆك، دەربەندی بەرسرینی، دەربەندی جوندیان، گەلی عەلی بەگ، دەربەندی سپیلك و دەربەندی میراوە.

پ-ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان و نیشانەکان:
بەنسبەت ئێرانەوە:
*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: تەوریز، مهاباد، مەراغە، میاندواو.
*نیشانەکان: رەواندز، هەولێر، کەرکوك، موسڵ.
*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: هەولێر، رەواندز،و هێزەکانی پێشەوەش لەرایات.
*نیشانەکان: مهاباد، مەراغە، تەوریز.

٢-تەوەرەی تاران- کرماشان- بەغدا

ا-ئەم بەشە مەترسیدارترینی هەموو بەشەکانە بەنسبەت سوپای عێراقەوە، لەبەرئەم هۆیانە:-

*کورتترین رێگایە لەنێوان بەغداو تاراندا و بەشێوەیەکی چاك قیرتاوکراوە. هەروەها ناوچەکە بەکەڵکی جموجۆڵی عەسکەریی دێت و هێڵی سنوری لەبەغدای پایتەختی عێراق بەشێوەیەك نزیك دەبێتەوە کە دەگاتە (٩٠میل).

*سەرەڕای ئەو ئەنجامە ئەدەبییانەی کەبەهۆی گرتنی بەغدای پایتەختەوە دێتەکایە هێزی بەرامبەر دەتوانێت خۆی بگەیەنێتە رووباری فورات و بەهۆی نزیکبوونەوەی دیجلە لەفورات لەم ناوچەیەدا عێراق بکاتە دووپارچە.

*لەناوچەکەدا هیچ کۆسپێکی گرنگی وەها نییە کە جموجۆڵی عەسکەریی پەك بخات، چونکە هیچ کام لەگردۆڵکەو بەرزاییەکانی دارەوشکەو قزڵریات و حەمرین کۆسپی گەورە پێکناهێنن لەبەردەم پێشڕەوی سوپای هێرشکەردا.

*مەترسی بوونی هەڕەشەکردن لەقۆڵی راستی سەنگەرە بەرگرییەکانی دارەوشکەو قزڵریات و حەمرین بەئاقاری (مەندەلی- بەلەدروز- بەعقوبە). جموجۆڵ بەم ناوچەیەدا تەواوکەری جموجۆڵە لەقۆڵەکەی تردا.

*بوونی چەند مەوقعێکی گرنگ لەناوچەکەدا وەکو چوار رێیانی جەلەولاو بەعقوبە.

*ناوچەکە ئاوی هەیەو ژیان تێیدا لەبارە.

*ناوچەکە بەکەڵکی بەکارهێنانی ماشێن دێت بەشێوەیەکی فراوان.

ب-ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان و نیشانەکان:

بەنسبەت ئێرانەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: هەمەدان، کرماشان، هەروەها هێزەکانی پێشەوەش دەشێت لەقەسری شیرین بن.

*نیشانەکان: چوار رێیانی جەلەولا، بەعقوبە، بەغدا.

بەنسبەت عێراقەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: سەعدیە، جەلەولا، بەعقوبەو هێزەکانی پێشەوەش لەخانەقین و مەندەلی.

*نیشانەکان: کرماشان، هەمەدان، تاران.

پ-سوپای عێراق دەتوانێت یەکێك لەم دوو پلانی بەرگرییە بگرێتەبەر:

یەکەمیان، پەلامارێکی خێرابدات و ناوچەی بای تاق بگرێت و لەوێوە بەرگری بکات.

دووەمیان، بەرگریکردن لای زنجیرەکانی دارەوشکەو قزڵڕبات و حەمرینەوە، ئینجا چاودێری کردنی دەروازەی مەندەلی بەهێزە بزۆکەکان.

*ت-ئەو ڕێگاوبانانەی هەردوولا لە کاتی پێشڕەویدا دەیگرنەبەر بریتین لە:

*ڕێگای بەغدا- بەعقوبە- خانەقین- قەسری شیرین- کرماشان- هەمەدان- تاران.

*ڕێگای بەغدا- بەعقوبە- مەندەلی- ئیلام.

*ڕێگاوبانەکانی باشووری خۆرهەڵاتی ناوچەی سلێمانی تەواوکەری جموجۆڵەکانی ئەم بەشەیە.

ج-جگە لەو دوو تەوەرە سەرەکیەی کەباسکران، دوو تەوەرەی ناسەرەکی تر هەن، بەم شێوەیە:

یەکەمیان، تەوەرەی کرماشان- سلێمانی

*بەبەراورد لەگەڵ تەوەرەکانی تر، ئەم تەوەرەیە بە تەوەرەیەکی ناسەرەکی دادەنرێت کەهەڕەشە لەناوچەی کشتوکاڵیی سلێمانی دەکات و لەوێشەوە هەڕەشە لەناوچە پەترۆڵییە مەترسیدارەکەی کەرکوك و ئاقاری بەغدای پایتەخت دەکات.

*ڕێگاوبانەکانی ناوچەکە لەدیوی عێراقدا بەکەڵکی هاتوچۆی ماشێن دێن بەڵام لەدیوی ئێراندا سەختترەو بوونی زنجیرە چیاکانی ئەم لاو ئەولای ڕێگاکەش یارمەتی بەرگریکردن بۆ هەردوولا دەدەن.

*گرنگترین ڕێگاکانی ئەم تەوەرەیە بریتین لە:-

-ڕێگای کرماشان- سنە- مەریوان- پێنجوێن- سەیدسادق- سلێمانی.

-ڕێگای کرماشان- سنە- سەقز- بانە- سەردەشت- قەڵادزێ- سلێمانی.

-ڕێگای کرماشان- سنە- سەقز- بانە- چوارتا- سلێمانی.

-ڕێگای کرماشان- نەوسود- هەڵەبجە- سلێمانی.

دووەمیان، تەوەرەی کوت- بەدرە- زڕباتیە- مەهران- ئیلام- ئیسلام ئاباد، کرماشان.

*ئەمەش تەوەرەیەکی ناسەرەکییە کەدەشێت هێزە ئێرانییەکان بۆ هەڕەشەکردن لەدیجلەو پێشڕەویکردن بەرەو حەوزی فورات لەرێگای (کوت- حەی- ناسریە)وە بەمەبەستی دووکەرتکردنی عێراق سوودی لێببینن.
*تاکە رێگایەك کەکوت بە مەهرانەوە دەبەستێتەوە رێگای (کوت-بەدرە- زرباتیە- مەهران- ئیلام- کرماشان)ە.
*لەکاتی روودانی جموجۆڵ لەبەشی ناوەڕاستی گۆڕەپانی سنووری عێراقیدا، دەشێت سوپای ئێران چەند گاردێکی ناسەرەکی بۆ یارمەتیدانی گاردە سەرەکیو پێشڕەوەکانی تەوەرە سەرەکییەکان بنێرێت، کەرێگای کوت وەکو گرێی هاتوچۆو پاشان بەغدا بکاتە نیشان. بەڵام بەنسبەت سوپای عێراقەوە مەهرانو دەلۆرانو گیلانو پاشانیش کرماشان دەکاتە نیشان.

(٣-١-٢): تەوەرەکانی جموجۆڵی عەسکەریی نێوان عێراق- تورکیا

یەکەم: گۆڕەپانی جموجۆڵ

گۆڕەپانی جموجۆڵی عەسکەریی عێراق- تورکیا، لەهەدوو دیوەوە دەکەونە خاکی کوردستانەوە. گۆڕەپانە دەکرێت بەدوو بەشەوە:-
بەشی خۆرهەڵات، کەدەکەوێتە نێوان خاڵی بەیەکگەیشتنی سنوری عێراق- ئێران- تورکیاو تەوەرەی ئامێدی- موسڵ.
بەشی خۆرئاوا، کە دەکەوێتە نێوان تەوەرەی ئامێدی- موسڵو خاڵی بەیەکگەیشتنی سنوری عێراق- تورکیا- سوریا.

بەشی خۆرهەڵات

١-ئەم بەشە لەهەردوولاوە لەناوچەیەکی شاخاوی زۆر سەخت پێکهاتووە، کەبەهۆی سەختیو کەمی رێگاوبانەوە یارمەتی جموجۆڵی فراوان نادات. بەڵام بۆ جموجۆڵی بەرگریکەرانە لەبارە.
٢-بەهۆی نزیکی ئەم بەشە لەناوچەی ئازەربایجانی ئێرانو گرێدانەوەی بەمەترسیدارترین هێڵەکانی جموجۆڵەوە کە ئەویش رێگای (موسڵ- هەولێر- رەواندز- سەقز- مهاباد- تەورێز)ە، بۆتەهۆی ئەوەی لەم ئاقارەوە هەڕەشە لەم بەشە بکرێت، ئەگەر بێتو هێزەکانی خۆرهەڵات بەرەو پێش بێنو ئازەربایجانو

تەوریز داگیر بکەن و بەرەو تەوەرەی (تەوریز- رەواندز- هەولێر)و لەوێشەوە بەگاردێکی ناسەرەکی بەرەو تەوەرەی (تەوریز- وان- باشقەلا- ئامێدی) پێشرەوی بکەن. بەمەش هەرەشە لەگۆرەپانی سنوری باکور دەکرێت و موسڵ دەکەوێتە مەترسییەوە.

رێگای (باشقەلا- دیزەکوار- نێریّ- جامە- رەواندن)ە، رێگاکە تا جامە لەسەر زێی رۆکچوك بەکەڵکی هاتوچۆی ماشێن دێت و لەوێوە دەشێت گاردە سەرەکییەکانی تر لەرێگا سەرەکییەکانی ناوچەکەوە پێشرەوی بکەن، بەرگریکردن لەم بەشەدا بۆ هەردوولا لەبارە، عێراق دەتوانێت بە درێژایی زنجیرە چیاکان کەئەم رێگاوبانانەیان پێدارەت دەبێت، سەنگەری بەرگری لێبدات.

٣-نیشانەکان:

*بەنسبەت تورکیاوە لەقوڵی تەوریز- رایاتەوە هێزەکان بەرەو رەواندزو هەولێر وەکو دوو نیشانی پێشەوەو، پاشان بەرەو موسڵ وەکو نیشانە ستراتیجییەکە پێشرەوی دەکەن.

بەلام لەقوڵی وان- باشقەلا- ئامێدی- موسڵەوە هێزەکان بەرەو ئامێدیو دهۆك وەکو دوو نیشانی پێشەوەو، پاشان بەرەو موسڵ پێشرەوی دەکەن.

*بەنسبەت عێراقەوە نیشانە ستراتیجییەکانی لەقوڵی دووەمەوە (ئامێدی- وان) سوپای دوژمنو باشقەلایە وەکو دوو نیشانی پێشەوەو، پاشان بەرەو وان وەکو نیشانی ستراتیجی لەباشوری خۆرهەلاتی تورکیا.

بەشی خۆرئاوا

١-ئەم بەشە بەنسبەت عێراقەوە مەترسیدارترین بەشی گۆرەپانی باکورە، چونکە لەم بەشەدا شێوەی خاك دەشتیاییەو بەرگریکردن دژوار دەبێت.

٢-ئەم بەشە گرنگترین ئەو رێگایانەی پێدا دەروات کەیارمەتی پێشرەویکردنی بەرفراوانی ماشێن دەدات لەزۆربەی وەرزەکانی ساڵدا لەباکورەوە بەرەو خۆرئاوا.

٣-دیسانەوە ئەم بەشە دوو مەترسیدارترین نیشانی ستراتیجیو گرێی هاتوچۆی تێدەکەوێت، کەئەوانیش موسڵو دیاربەکرە.

٤-شێوەی زەوی بەنسبەت تورکیاوە کەنزیکی سنوری عێراق- سوریایە لەباکوردا، بەهۆی بوونی ئەو زنجیرە چیایانەی کۆنترۆڵی هەموو ڕێگاوبانەکانی کردووە، کاری بەرگریکردنی بۆ تورکیا ئاسانو بۆ عێراق دژوارکردووە. چونکە خاکی عێراق لەم بەشەدا رووتەنو دەشتیاییەو هیچ کۆسپێکی گرنگی وەها نییە کەپێشڕەوی سوپا لەباکورەوە پەك بخات.

٥-جگە لە ناوچە نزیکەکانی روباری دیجلە، ئیتر ناوچەکە وشكو بێئاوە.

٦-لەبەرئەوەی بەشێك لەرێگاوبانەکانی جموجوڵ کەعێراق بەتورکیاوە گرێ دەدات بەخاکی سوریادا بەوناوچەیەی کە بە (دەنوکی مراوی) ناسراوە رەت دەبێت، هەڵوێستی سیاسی سوریا رۆڵی گەورە لەهەڵبژاردنی رێگاوبانەکانی جموجۆڵدا دەکات.

دووەم: تەوەرەکانی جموجۆڵ

لەگۆڕەپانی عێراق- تورکیادا سێ تەوەرەی سەرەکی جموجۆڵی عەسکەریی هەیە، کەئەمانەن:

١-تەوەرەی دیاربەکر- جزیرەی بن عومەر- موسڵ.

٢-تەوەرەی دیاربەکر- نوسەیبین- تەلکوچك- زاخۆ- موسڵ.

٣-تەوەرەی جزیرەی بن عەمەر- شەلەگییە- تەلئەبوزاهیر- زوممار- عێنزالە- موسڵ.

١-تەوەرەی دیاربەکر- جزیرەی بن عەمەر- زاخۆ- موسڵ

ا-ئەگەر تورکیا پەلاماری سوریا نەداتو سوریاش بێلایەن بمێنێتەوە ئەوا ئەم رێگایە لەم بەشەی گۆڕەپانی باکوردا تەوەرەی سەرەکی جموجۆڵ دەبێت. چونکە ئەم رێگایە تاکە رێگایە لەهەموو وەرزەکاندا بەکەڵکی هاتوچۆی سەرجەم کەرتە جیاجیاکانی سوپا بێتو یارمەتی هەردوولاش دەدات کەهێزی گەورە بخەنە مەیدانەوە.

ب-گرنگترین سەنگەرەکانی بەرگریکردنی عێراق لەسەر ئەم رێگایە چۆمی خاپورو دەربەندی زاخۆو چیا سپییە، کە لەبەری خۆرهەڵاتەوە کۆنترۆڵی

رێگاکە دەکات و هەروەها مەوقعی فایدە پاش زامنکردنی پشتیوانی لە قۆڵەکانی سەنگەرەکانی سەرچیای دهۆک و سەنگەرەکانی پێچاوپێچەکانی روباری دیجلەوە. هەروەکو دەتوانرێت پردی ئالوکە بتەقێندرێتەوەو بکرێتە سەنگەرێکی خۆحەشاردان و دەشکرێت سود لەچۆمی ئەلخۆس وەربگیرێت. دواجار دەکرێت سەنگەرێك لەسەر رووباری دیجلە بۆ بەرگریکردن لەشاری موسڵ لێبدرێت.

پ-ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان و نیشانەکان:

بەنسبەت عێراقەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: موسڵ، دهۆك و هێزەکانی پێشەوەش لەزاخۆو ئامێدی.

*نیشانەکان: سوپای تورکی و یەکەم هەنگاو جزیرەی بن عەمەر، ئینجا لەهەنگاوی دووەمدا شاری دیاربەکر.

بەنسبەت تورکیاوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: دیاربەکرو هێزەکانی پێشەوەش لەجزیرەی بن عەمەرو هەکاری (جۆڵە مێرگ).

*نیشانەکان: سوپای عێراق و لەهەنگاوی یەکەمدا زاخۆو هەنگاوی دووەمیش موسڵ و ئینجا نیشانە ستراتیجییە مەترسیدارەکە کەرکوك.

٢-تەوەرەی دیاربەکر- نوسەیبین- تەلکوچك- موسڵ

ا-ئەم رێگایە بەخاکی سوریادا دەڕوات، بۆیە ئەو لایەنەی نەیەوێت پەلاماری سوریا بدات، ناتوانێت سوود لەم رێگایە وەربگرێت.

ب-رێگاکە بەخاکێکی گردۆڵکەییدا دەڕوات کە یارمەتی هاتوچۆی ماشێن و شەڕی زرێپۆش دەدات. لایەنی عێراق هیچ کۆسپێکی نییە بۆ بەرگریکردن سوودی لێوەربگرێت جگە لەچیای شنگار کەدەکرێت وەکو سەنگەرێکی لاشان بەرامبەر سوپای باکور بەکاربهێنرێت. پاشانیش دەکرێت گردۆڵکەکانی نزیك موسڵ کە بەعەتشان ناسراون سەنگەری بەرگرییان تێدا لێبدرێت

پ-ئەم رێگایە لەگەڵ هێڵی ئاسنی ناوچەکەدا هاوتەریبە، ئەمەش کاری درێژەپێدانی کەرتە جیاجیاکان و گردبوونەوەیان ئاسان دەکات. هەروەها

دەکرێت سەرەڕای ئەو ڕێگایانەی تر کەعێراق بەسوریاوە دەبەستێتەوە، سود لەم ڕێگایە وەربگرێت بەمەبەستی گردکردنەوەی هێزەکان لەخاکی سوریادا ئەو دەمەی سوریا دووچاری مەترسی دەبێت.

ت-ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان و نیشانەکان:

بەنسبەت عێراقەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: موسڵ و هێزەکانی پێشەوەش لەشنگار.

*نیشانەکان: سوپای تورکی و ماردین وەکو نیشانێکی پێشەوەو ئینجا لەهەنگاوی دووەمدا دیاربەکر وەکو نیشانە ستراتیجییە گرنگەکە.

بەنسبەت تورکیاوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: دیاربەکرو هێزەکانی پێشەوەش لەماردین و جزیرەی بن عومەر.

*نیشانەکان: سوپای عێراق و، ئینجا موسڵ وەکو نیشانە ستراتیجییە گرنگەکە.

٣-تەوەرەی جزیرە بن عومەر- شەلەگییە- تەلئەبوزاهیر- عێنزالە- موسڵ

ئەم ڕێگایە کەهاوتەریبی ڕووباری دیجلەو بەرێگایەکی ناسەرەکی دادەنرێت. هێزەکانی تورکیا بۆ پێشڕەویکردنی گاردێکی ناسەرەکی بەمەبەستی پەرتەوازەکردنی بەرگرییەکانی عێراق و یارمەتیدانی گاردە سەرەکییە پێشڕەوەکەی تەوەرەی (دیاربەکر- تەلکوچك- موسڵ)، سوود لەم ڕێگایە وەردەگرن.

(٣-١-٣): تەوەرەكانی جموجۆڵی عەسكەریی نێوان عێراق- سوریا

یەكەم: گۆڕەپانی جموجۆڵ

گۆڕەپانی جموجۆڵ لەنێوان عێراق و سوریادا بەشێوەیەكی گشتی لەیەك بەشی سەرلەبەر پێكدێت. بەنسبەت عێراقەوە گۆڕەپانەكە پارێزگاكانی نەینەواو ئەنبار دەگرێتەوەو، بەنسبەت سوریاوە پارێزگاكانی جزیرەو دێرلزور لەخۆدەگرێت.

سیفەتە گشتییەكانی گۆڕەپانەكە بەم شێوەیەیە:-

١-بەشی هەرەزۆری خاكی ئەم گۆڕەپانە دەشتاییو رووتەنەو هیچ كۆسپێكی سروشتیی گرنگی تێناكەوێت.

٢-خاكی عێراق لەم گۆڕەپانەدا بەشی هەرە گەورەی بریتیە لەخاكی جزیرە كەخاكێكی گردۆڵكەیەو چەند بەرزاییەكی ساكاری تێدەكەوێت و بەگشتی سیفەتەكانی خاكی بیاباناوی هەیە.

٣-بەهۆی وشكەڕۆییو پتەوی خاكەوە گۆڕەپانەكە لەهەموو وەرزەكانی ساڵدا بەكەڵكی بەڕێوەچوونی جموجۆڵی هەمەچەشنە دێت.

٤-كەشوهەوای بەشی گەورەی ئەم ناوچەیەو بەتایبەتیش ئەو بەشانەی لەهێڵی سنوری عێراق- سوریا نزیكن، لەكەشوهەوای ناوچەی بیاباناوی دەچێت. هەر لەبەرئەوەشە ئەو جموجۆڵانەی لەم گۆڕەپانەدا بەڕێوەدەچن مۆركی جەنگی بیاباناوییان دەبێت.

٥-لەرێگای سوریاوە ئەم گۆڕەپانە عێراق بەئیسرائیلەوە دەبەستێتەوە، چونكە ئەو تەوەرانەی عێراق بەسوریاوە دەبەستێتەوە دەچنەوە سەر نیشانە ستراتیجییەكانی ئیسرائیل.

٦-گرنگی ئەم گۆڕەپانە لەوكاتەدا دەردەكەوێت كەهێزەكانی باكور بۆ داگیركردنی سوریا پێشڕەوی بكەن، ئیتر ئەو دەمە گۆڕەپانەكە دەبێتە گۆڕەپانێكی هاوبەش لەنێوان هێزە شەڕكەرەكانی عێراق و سوریا لەلایەك و، هێزەكانی باكوریش لەولاكەی ترەوە.

دووەم: تەوەرەکانی جموجۆڵ

لەگۆڕەپانی عێراق- سوریا سێ تەوەرەی سەرەکی جموجۆڵی عەسکەریی هەیە، کەئەمانەن:

١-تەوەرەی موسڵ- حەڵەب.

٢-تەوەرەی بەغدا- روباری- ئەلبۆکەمال- دێرلزور- حەڵەب.

٣-تەوەرەی بەغدا- فەلوجە- رەتبە- دیمەشق.

تەوەرەی موسڵ- حەڵەب

أ-ئەم تەوەرەیە لەتەوەرە گرنگەکانی گۆڕەپانی جموجۆڵی عێراق- سوریایە چونکە بەنسبەت هەردوولاوە مەتریسدارترین دوو نیشانی ستراتیجی کە گرێی هاتوچۆی باکوری عێراق واتە موسڵو گرێی هاتوچۆ سوریا کە حەڵەبە پێکەوە دەبەستێتەوە، سەرجەم رێگاوبانەکانو هێڵەکانی ئاسن بەرەو باکورو باشوری سوریا لەحەڵەبەوە سەرچاوە دەگرنو هەرلێرەشەوە بەهێڵە مەترسیدارەکانی جموجۆڵی تورکیاوە دەبەسترێنەوە.

موسڵ لەرێی چەند تەوەرەیەکەوە بەحەڵەبەوە گرێ دەدرێت، کەئەمانەن:-

*تەوەرەی موسڵ- تەلەعفەر- شنگار- حەسەکە- شەدادی- دێرلزور- حەڵەب.

*تەوەرەی موسڵ- تەلەعفەر- ئەلبەدیع- دێرلزور- حەڵەب.

*تەوەرەی موسڵ- تەلکوچك- قامیشلی- حەڵەب.

ب-ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکانو نیشانەکان:

بەنسبەت عێراقەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: هێزەکانی پێشەوە لەموسڵو شنگارو تەلەعفەر گرددەبنەوە.

*نیشانەکان: حەسەکەو دێرلزور وەکو دوو نیشانی پێشەوە، پاشان بەرەو نیشانە ستراتجییە مەترسیدارەکە دیمەشق.

بەنسبەت سوریاوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: هێزەکانی پێشەوە لەحەڵەب و حەسەکە گرددەبنەوە.

*نیشانەکان: شنگارو تەلەعفەر وەکو دوو نیشانی پێشەوەو، پاشان موسڵ و بەغدا وەکو دوونیشانی ستراتیجی مەترسیدار.

لەبەرئەوەی دوو تەوەرەکەی تری نێوان عێراق- سوریا؛ تەوەرەی بەغدا- رومادی- ئەلبۆکەمال- دێرلزور- دیمەش، هەروەها تەوەرەی بەغدا- فەلوجە- رەتبە- دیمەشق، بەکوردستاندا تێناپەڕن، باسیان ناکەین.

فەسلی دووەم

عێراقو تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن / ناوەوە

(٣-٢-١): چۆن کوردستانی باشور بەعێراقەوە لکێنرا؟

یەکەم: زاراوای (عێراق) وعێراق لەمێژوودا

عێراق وەکو دەوڵەت، وەکو ئەم قەوارەیەی ئێستای، هەشتا ساڵی تەمەنی تێنەپەڕاندووە. ئەگەرچی ناوی (عێراق) زۆرکۆنە، بەڵام پێش هەشتا ساڵو بە درێژایی مێژوو، دەوڵەتێك نەبووە ناوی عێراق بووبێت. پێش ئیسلامو لەکاتی سەرهەڵدانی ئیسلامدا، نەك قەوارەیەك نەبووە ناوی عێراق بووبێت، بەڵکو شتێك نەبووە ناوی(نیشتمانی عەرەب)یش بووبێت. کەئیسلام سەری هەڵدا، جگە لە بەشێکی جزیرەی عەرەب، ئیتر ئەم وڵاتانەی کە ئێستا بەنیشتمانی عەرەب ناسراون موڵکی چەند ئیمپراتۆریەتێکی گەورەی ئەوکاتەی دنیا بوون، بێزەنتیەکان هەموو وڵاتی شامو میسر مەغریبیان لەژێر دەستدا بوو، فارسە ساسانییەکانیش ئەو زەوییانەی باشورو ناوەڕاستی ئێستای عێراقو خاکی یەمەنو هەموو کەنداویان لەژێردەستدا بوو، تەنانەت تائەودەمەش کەعەرەبەکانی نەببوون بەموسڵمان، نیمچە دورگەی عەرەب بۆخۆی دەوڵەتێکی یەکگرتووی عەرەبەکانی پێك نەدەهێنا. دوای مردنی پێغەمبەری ئیسلامو لەسەردەمی دەسەڵاتی خەلیفە راشدینییەکانەوە فتوحانی عەرەبە موسڵمانەکان بەرەو شامو سەرزەمینەکانی ئێستای عێراق دەستی پێکرد. لەسەردەمی

خەلیفە عومەردا سوپای ئیسلام گەیشتە کوردستان، سەرەتا موسڵیان گرتو لەوێشەوە بەرەو باکورو خۆرهەڵات تاشارەزور پێشڕەوییان کرد.

سەرزەمینەکانی باشورو ناوەڕاستی عێراقی ئێستا بەراورد لەگەڵ نیمچە دورگەی عەرەبدا، یەکێك بوو لەو سەرزەمینە بەپیتو بەرەکەتانەی کەپاش فتوحات بەلێشاو عەرەبە کۆچەرەکانی نیمچە دورگەی عەرەبو موسڵمانە شەڕکەرەکان تێیدا نیشتەجێ بوونو جێیان نەهێشت.

بەڵام لەبەرئەوەی جگە لە عەرەب پێشتر ئەقوامی تری غەیرە عەرەبیش نیشتەجێی ئەو سەرزەمینانەبوون، بۆیە مێژوونووسانی عەرەب خۆیشیان زاراوەی (عێراقی عەرەبی)و زاراوەی (عێراقی عەجەمی)ییان بۆ ناوچە جیاجیاکانی ئەو سەرزەمینانە بەکارهێناوە. تەنانەت ئەو دەمەش (عێراقی عەرەبی) یا (عێراقی عەجەمی) هێمانەبوو بۆ قەوارەیەکی سەربەخۆو دیاریکراو یا دەوڵەتێکی خاوەن سنور، بەڵکو تەنیا وەکو زاراوەیەکی جوگرافیایی کەسنوری باکوری لە شاری (تکریت) سەری نەکردووە، بەکارهاتووە[4].

ئەم مەوقیعەی ئێستای عێراق وایکرد، دوای نەمانی دەسەڵاتی خەلیفە راشدینییەکانو پوکانەوەی دەسەڵاتی ئەمەوییەکان، عەباسیەکان (بەغدا) بکەنە مەڵبەندی دەسەڵاتەکەیان، بەڵام عەباسییەکان عێراقیان نەکردە دەوڵەتێکی خاوەن سنور، بەڵکو عێراقی ئێستا بەشێکی بچوکی ئەو دەوڵەتە پانوپۆڕەبوو کەلە سەرووی ئەفەریقاوە تا هندستان دەکشا.

کەمەغۆڵەکان بەسەرکردایەتی هۆلاکۆ لەساڵی (١٢٥٨ز)دا بەغدای پێتەختی عەباسییەکانیان گرت بەشی هەرەزۆری سەرزەمینەکانی عێراقی ئێستایان کردە ولایەتێك لەولایەتەکانی ئیمپراتۆریەتی ئێلخانی، بەڵام لەساڵی (١٣٣٧م)داو پاش ململانێی ناوخۆی ئێلخانیەکان بەغداو عێراقی ئێستاو نیمچە دورگەی عەرەبو ئازەربایجان کەوتنە ژێردەستی جەلائیرییە بەبنەچە مەغۆلییەکان، سەرۆکی جەلائیرییەکان شێخ حەسەن کوڕی حسێن کوڕی ئامتوغانی جەلائیری جیابوونەوەی خۆی لەئێلخانییەکان راگەیاند، لەساڵی (١٣٨٣ز)دا بەغدا کەوتە ژێر دەستی تەیمورلەنگو تاساڵی (١٥٠٨ز) کەشائیسماعیلی سەفەوی بەغدای لە دەستی مەغۆڵەکان سەندەوە، عێراقی ئێستا هەر لەژێر دەستی مەغۆڵەکاندا بوو[5].

لەسەدەی شازدە بەدواوە، سەرزەمینەکانی عێراقی ئێستا بووە مەیدانی ململانێی تووندی نێوان هەردوو ئیمپراتۆریەتی سەفەوی‌و عوسمانی.

ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کە تادەمە دەمی جەنگی جیهانی یەکەم بەشی هەرەزۆری گەلی عەرەب‌و بەشی هەرەزۆری گەلی کوردی لەژێر دەسەلاتدابوو، کوردستانی بەسەرچەند ولایەتێکدا دابەشکردبوو، لەوانە ولایەتی شارەزوور کەپاشان خرایە سەر ولایەتی موسڵ، هەروەکو گەلی عەرەبیشی بەسەر ولایەتەکانی سوریاو بەغداو بەسرەو حیجازو بەیروت‌و میسری خدێوی‌و هی تردا دابەشکردبوو، بۆیە ئەوکاتەش‌و تادوای جەنگی جیهانی یەکەمیش، عێراقی ئێستا نەك هەر تەعبیر نەبووە لەقەوارەیەکی سەربەخۆی خاوەن پێناس، بەڵکو سەرزەمینەکانی ئێستای عێراق وەکو باقی رەعیەتەکانی تری دەوڵەتی عوسمانی تەخشان‌و پەخشانی چەند ولایەتێك کرابوون‌و تەنانەت ناوی عێراقیش لەئارادا نەبووەو بەشێکی ئەم خاکەی ئێستای عێراق هەر بەناوی میسۆپۆتامیا یا وڵاتی نێوان دوو رووبار، ناسرابوو[٦]

بۆیە عێراق وەکو دەوڵەت، یاسنورێکی جوگرافیایی دەست نیشانکراوو قەوارەیەکی یەکگرتوو، پێش بیستەکانی ئەم سەدەیە نەبووەو دەرنەکەوتوو.

دووەم: تانۆپۆکانی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق

لەمیانەی جەنگی جیهانی یەکەمدا پاش ئەوەی عوسمانییەکان پاڵیان دایە پاڵ ئەڵمانیا، تادەهات قەوارەکەیان بەرەو داوەشین دەچوو. دەوڵەتە ئیمپریالیستە گەورەکان؛ بەریتانیاو فەرەنسەو رووسیای تزاری لەسەر دابەشکردنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی چەند رێکەوتنێکی نهێنی‌یان بەستبوو.. سەرەتا لەنیسانی ساڵی ١٩١٦ز دا پەیمانێکی نهێنی بەناوی پەیمانی (سۆزانۆف- بالیولۆچ) لەنێوان روسیای تزاری‌و فەرەنسەدا بەسترا، پاشانیش لەئایاری هەمان ساڵدا پەیمانێکی تر لەنێوان بەریتانیاو فەرەنسەو بەئاگاداری رووسیا، بەناوی پەیمانی (سایکس- پیکۆ) بەسترا کەبەپێی پەیمانی دواییان بەشی هەریەك لەو دەوڵەتانە لەمیراتییەکانی دەوڵەتی عوسمانی دەست نیشانکرا[٧]

جەنگی جیهانی یەکەم بەتێشکانی دەوڵەتانی میحوەر کۆتایی هات‌و ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لەبەریەك هەڵوەشا.. بەپێی رێکەوتنی ئاگر بەست

دەوڵەتانی سوێندخۆر بۆیان هەبوو هەر ناوچەیەك کەمەترسی دەخاتە سەر بەرژەوەندییەکانیان، داگیری بکەن. هەر لەسەر ئەو بنچینەیە دەوڵەتە ئیمپریالیستەکان و لەپێش هەمووشیانەوە بەریتانیاو فەرەنسە لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست بۆ بەشینەوەی میراتییەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، دەستکراوەبوون. بەریتانیا بەپێی ڕێکەوتنە نهێنیەکەی خۆی لەگەڵ فەرەنسەدا ولایەتەکانی بەغداو بەسرەی بەردەکەوت و پاشانیش بەپێی ڕێکەوتنە بەناوبانگەکەی (لوید جۆرج و کیلمانصۆ)، بەریتانیا ژیرانە لەگەمەیەکی دیبلۆماسیدا ولایەتی موسڵیشی خستە ناو سنوری منداتەکەی خۆیەوە[٨]

جەنگی جیهانی یەکەم تەواوببوو، بەڵام هێشتا کوردستانی باشور کەولایەتی موسڵ بەشی هەرەزۆری خاکەکەی دەگرتەوە، لەدەرەوەی چوارچێوەی داگیرکردنی سوپای بەریتانیادا بوو. ئەمە لەکاتێکدا هەر لەسەرەتای جەنگداو لە٥/١١/١٩١٤دا سوپای بەریتانی شاری بەسرەی گرتبوو، پاش ساڵێك و لە ٣/٦/١٩١٥دا عەمارەو لە٢٥ی تەمموزی هەمان ساڵدا ناسریەشی گرت. دواجار لە ١١/٣/١٩١٧دا بەغدای گرت و لەشکری عوسمانی تاشاری موسڵ پاشەکشەی کرد[٩]

بەتەواوبوونی جەنگ هێزە سوپاییەکانی ئیستعماری بەریتانی گەیشتبوونە سنورەکانی کوردستانی باشورو ناوچەی شرگاتی نزیك موسڵ. بەریتانیا بۆ ئەوەی بتوانێ بەرەنگاری پاشماوەکانی سوپای عوسمانی ببێتەوەو بەرژەوەندییەکانی لە ناوچەی ستراتیژی کوردستانی باشوردا بپارێزێت و مسۆگەر بکات، سەرەتا ناچاربوو دان بەحاکمییەتی (شێخ مەحمود)دا بنێت کەپێشتر عوسمانییەکان بەحاکمی سلێمانییان دانابوو.

بەریتانیا لەسۆنگەی بەرژەوەندییە ستراتیژیی و ئابوورییەکانیەوە دەمێك بوو لێك بەلا لمۆزیدا دەچۆڕا بۆ گرتنی ولایەتی موسڵ. کاتێکیش کەعوسمانییەکان لە ساڵی ١٩١٩ز دا بەیەکجاری ولایەتەکەیان چۆڵ کرد، بەریتانیا بێ سێ و دوو داگیری کرد.

بەپێی پەیمانی (سان ریمۆ) و پاش ئەوەی کە جەنگ پروزەی لەدەوڵەتە ئیمپریالیستەکان بڕیبوو، ئەو دەوڵەتانە بەمەبەستی سوك کردن و ئاسانکردنی داگیرکردن و بەپاشکۆکردنی ناوچەکانی ژێر دەستیان و خەفەکردنی هەستی ناسیونالیستی عەرەبی بڕیاراندا چەند دەوڵەتێکی عەرەبی وەکو عێراق و

سوریاو ئوردون‌و لوبنان‌و سعودیەو.. هتد. دابمەزرێنن. پێشتر بەریتانیا بەپێی ڕێکەوتننامەی (مەکماهۆن- حسێن) پەیمانی دابوو بەعەرەبەکانی دەوڵەتێکی عەرەبی دابمەزرێنن کەسوریای سروشتی‌و عێراقی عەرەبی (بێ کوردستانی باشور)و حیجاز، بەسەرکردایەتی (حسێن شەریفی مەکە) بگرێتەوەو نەخشەی دەوڵەتە چاوەڕوانکراوەکەش کوردستانی باشوری نەدەگرتەوە[١٠] لەهەمان کاتدا بەریتانیا بەرێکەوتن لەگەڵ دەوڵەتە سوێندخۆرەکان لە ١٩٢٠/٨/١٠داو لەچوارچێوەی پەیمانی (سیڤەر)دا، مافەکانی کوردو ئەرمەنیان سەلماندو پەیمانی ئەوەیاندا کەئەگەر لەماوەی ساڵێکدا کوردەکان نیازی جیابوونەوەو دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆیان هەبێت، دەبێت تورکیا بێ‌قەیدو شەرت بەوداوایە قایل بێت[١١]

هەڵایسانی راپەڕینی بیست لەناوچەی جیاجیاکانی ئێستای عێراقدا دژی بەریتانیاو ئەو زیانانەی لەئەنجامی ئەو شۆڕشەدا بەر بەریتانیا کەوتن‌و ئەو ئەرکە دژوارانەی کەپاش تەواوبوونی جەنگ رووبەڕووی سەرجەم دەوڵەتە ئیمپریالیستە ماندووەکان‌و لەپێش هەمووشیانەوە بەریتانیا ببۆوە، هەموو ئەوانە وایانکرد لەچۆنێتی ئیستعمارکردنی عێراق‌و کوردستانی باشوردا، بەریتانیا چاو بەنەخشەکانی خۆیدا بگێڕێتەوەو پەلە لەپێکهێنانی قەوارەیەکی سیاسی بۆ ولایەتە جیاجیاکانی سەرخاکی عێراقی ئێستا بکاتەوە.

دوای ئەو راپەڕینە، بەریتانیا راستەوخۆ بڕیاری لەکارخستنی حاکمی پادشایەتی بەریتانی (ئارنۆڵد ویڵسن)و دانانی (پێرسی کۆکس)ی لەشوێنی ئەودا. پاشان لە ١٩٢٠/٦/١٧دا حکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانی لەبەیاننامەیەکیدا بڕیاری دامەزرانی حکومەتێکی عەرەبی دەرکرد بەناوی حکومەتی عێراقەوەو داوا لەپێرسی کۆکس کرا ئەرکی جێ‌بەجێکردنی ئەو بڕیارە لەئەستۆ بگرێ.

بەشێوەیەکی رەسمیش لە ١٩٢١/٧/٢١دا بەپێی بڕیارەکانی (کۆنگرەی قاهیرە) (فەیسەڵ) بەیەکەمین شای عێراق دانرا[١٢]

*لکاندنی زۆرەملێیانەی کوردستانی باشور بەعێراقەوە

سیاسەتەکانی بەریتانیا وەکو سیاسەتەکانی دوای هەرجەنگێک، ئاشکراو روون نەبوو.. بەریتانیا سەبارەت بەئیستعمارکردنی کوردستانی باشور

شێوازێکی دیاریکراوی نەبوو، تائەوەدەمەش کە دەوڵەتی عێراق دامەزرا، کوردستانی باشور هەر لەدەرەوەی چوارچێوەی ئەو دەوڵەتە تازەپێکهێنراوەدا مایەوە.

لەمایسی ساڵی ١٩٢١داو لەژێر چاودێری (چەرچڵ)ی وەزیری موستەعمەراتی بەریتانیادا، (کۆنگرەی قاهیرە) بەسترا. دەربارەی عێراق چوار باسی سەرەکی کرانە تەوەر، ئەوانش:-

١/کەمکردنەوەی خەرجی بەریتانیای گەورە لەعێراق.
٢/باسی ئەو کەسانەی خۆیان بۆ تەختی پاشایەتی عێراق پاڵاوتبوو.
٣/مەسەلەی کورد.
٤/لەشکری داهاتووی عێراق[١٣]

سەبارەت بەکوردستانی باشور کۆنگرە دوو ئەلتەرناتیڤی خستەڕوو، کە بریتی بوون لە:-

١/ناوچە کوردییەکان بەشێك بن لەعێراق.
٢/هان بدرێن بۆ سەربەخۆیی.

بەڵام تای تەرازوو بەلای یەکەمیاندا لاربوو[١٤]

بۆ ئیستعمارکردنی کوردستانی باشور لەلایەن بەریتانیاوە، کۆنگرە دوو رای هەبوو، رای یەکەم کەڕای ئیدارەی بەریتانی بوو لەبەغدا، مەبەستی بوو کوردستانی باشور بەدەوڵەتە عەرەبییەکەی بەغداوە بلکێنێ، ئەوەش بەبیانووی پێویستی بوونی ناوچەیەکی شاخاوی سەوزو هێڵێکی بەرگری لەباکورو بەردەوام بوونی پێوەندییە بازرگانیو ئابورییەکانی نێوان کوردستانو عێراقو پاشان نەبوونی کەسێکی باوەڕپێکراوی سەر بەئینگلیز کەئیدارەی کوردستانی پێبسپێردرێ دواجاریش بۆ ئەوەی بڕی تێچوونی ئیستعمارکردنی کوردستان لەسەر شانی خۆی لاببات‌و بەحکومەتە بەکرێگیراوەکەی بەغدای بسپێرێت.

رای دووەمیش رای ونستۆن چەرچڵ خۆی بوو کەبیری لەرێگەی مسۆگەر کراوی ئیستعمارکردنی کوردستانی باشور دەکردەوە بەشێوەیەك کە بەرژەوەندییە نەوتی ئابوریو سیاسیو ستراتیژییەکانی بەریتانیا مسۆگەر بکات‌و خەرجی بەریتانیا کەکار لەبودجەی کردبوو راست بکاتەوەو تورکیای کەمالیش لەسۆڤێتی تازەپێکهاتوو دووربخاتەوەو پاشان دەستەمۆی بکات‌و

دواجار لەدوژمنایەتی کردنی عەرەبی بەدوور بگرێت. هەرئەم بیرکردنەوەیەی چەرچڵیش بوو کەوایکرد سات و سەودا لەگەڵ تورکیا بکرێ بەمەبەستی دروست نەکردنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی بەو مەرجەی تورکیا دەست لەولایەتی موسڵ هەڵگرێت و دواجار بەعێراقەوە بلکێنرێت[١٥]

کورد ئەگەرچی کەم تازۆر لەپیلانی ئیمپریالیستیانەی بەریتانیا بێخەبەر بوو، بەڵام رازی نەبوو مل بدات بۆ باری ژێردەستەی ئینگلیزو ئیستعمارکردنی وڵاتەکەی. ئەنجامی ریفراندۆمەکەی کوردستانی باشور بۆ هەڵبژاردنی مەلیك فەیسەڵ، خۆی لەخۆیدا رەتکردنەوەی بێچەندو چۆنی سیاسەتەکانی بەریتانیابوو لەکوردستاندا.. لەو ریفراندۆمەدا بەشی هەرە زۆری لیوای کەرکوك کە ئەودەمە بەشێکی گەورەی لیوای هەولێریشی لەسەربوو، دژی مەلیك فەیسەڵ دەنگیان دا، لیوای موسڵیش ئەوەیان کردە مەرجی قایل بوون کەمافی کەمایەتییەکان بۆ دامەزراندنی ئەو ئیدارەیەی کەدەبوا لەناوچەکانی ولایەتی موسڵدا پێك بهێنرێت، مسۆگەر بکرێت، ئەمە لەکاتێکدا لیوای سلێمانی هەر لەبنەڕەتەوە بەشداری دەنگ دانیان نەکرد[١٦]

بەرگریکردنی کورد دژ بە ئینگلیز تادەهات لەپەرەسەندندا بوو.. بەریتانیا توانای ئەوەی نەمابوو بەهێزی گەورە پەلاماری کوردبدات، بۆیە لەتاکتیکێکی ژیرانەداو بۆ کپکردنی دەنگی ناڕەزایەتی کوردو خوڵقانی کەشوهەوایەکی هێمن بۆ مەیسەر بوونی پیلانەکانی لەکوردستانی باشوردا، لەساڵی ١٩٢٢دا بڕیاری هێنانەوەی (شێخ مەحمود)ی لەهندستانەوە بۆ کوردستان دا. شێخ مەحمود کەلە ساڵی ١٩١٨دا بۆ ماوەی (١٥٥) رۆژ حوکمدارێتی بەشێکی کوردستانی باشوری دەکرد، پاش هێرشی سوپایی بەریتانی بۆ گرتنی شاری سلێمانی و بەرگریکردن کورد لەوشارە، لەشەڕی دەربەندی بازیاندا بەبرینداری یەخسیر کراو بۆ هندستان نەفی کرا.

دامەزراندنەوەی حکومەتی کوردستان لە ١٩٢٢/٩/٣٠دا بۆ جاری دووەم بەپلەی یەکەم بۆ بەرقەرابوونی هێمن و ئاسایش بوو لەناوچە کوردنشینەکان و نەهێشتنی دەسەڵاتی تورکەکان بوو لەکوردستانی باشوردا بۆ ئەوەی گەر بڕیاری ریفراندۆمێکی گشتی سەبارەت بەچارەنووسی ولایەتی موسڵ درا، بەریتانیا دەنگی کورد بەلای خۆیدا مسۆگەر بکات بۆیە بۆ پشتگیری کردن و

جێگیربوونی حکومەتی کوردستان، هەردوو حکومەتی عێراقیو بەریتانی لەبەیاننامەیەکدا بەشێوەیەکی رەسمی دانیان بەحکومەتەکەی شێخ مەحمودا، نا[17]

بەڵام ئەوەی نکۆڵی لێناکرێت ئەوەیە کەئیدارەی ئیستعماری بەریتانی هەر لەسەرەتاوەو بەتایبەتیش لەسەردەستی (ئارنۆڵد ویلسن)، کاری بۆ پێکەوەنانی ئیدارەیەکی عەرەبی کردووە لەعێراقدا کەجگە لەهەردوو ولایەتی بەسرەو بەغدا، ولایەتی موسڵیش بگرێتەوەو راستەوخۆ لەژێر سەرپەرشتی بەریتانیا خۆیدا بێت، ئەمە سەرەڕای ئەو هەموو گفتو بەڵێنانەی کەبەپێی کۆنگرەی ئاشتی لە پاریسو پەیماننامەی سیڤەر سەبارەت بەمافی کوردان، قسەی لێکرابوو.

"ئەدمۆندس، کەئەفسەری پێوەندی بوو لەو کۆمیتەیەدا کە کۆمەڵی نەتەوەکان بۆ لێکۆڵینەوە لەکێشەی موسڵ لەساڵی ۱۹۲۵دا پێکیان هێنابوو، دەڵێت: هیچ کامێکمان گومان داینەگرتین کەئێمە ئێستا لەشەڕی مانو نەمان داین بەنسبەت عێراقەوە، چونکە بەدڵنیاییەوە، لەبەر هەندێ هۆی ئابوریو ستراتیژی، بەسرەو بەغدا ناتوانن بێ موسڵ دەوڵەتێکی ماقوڵ پێك بێنن[18].)

روپێوی عێراق بێ لەکوردستان دەوروبەری (۳۵۰,۰۰۰ کچگ)یە، لەو روپێوە (۱٦۸,۵۵۲ کچگ) کەنزیکەی نیوەی خاکەکەی دەکات، بیابانەو هیچ سەرچاوەیەکی ژیانی نییە[19] ئەوەشی کەدەمێنێتەوە روپێوێکی تێکەڵە لەخاکە گردۆڵکەییو دەشتە لیتەییەکان کەجگە لەڕەشە خاکەکانی کەناری هەردوو روباری دیجلەو فورات نەبێ، ئیتر لەبەشێکی گەورەیدا، رووبەرە ئاوییەکانی زەلکاو و عەماراوەکان دایدەپۆشن بۆیە عێراق لەبژێوی خۆیدا پشتی تەواو بەکوردستان دەبەستێت.

لەو سۆنگەیەی کەئەدەکرا بەریتانیا واز لەبەرژەوەندییە ئابوریو ستراتیژییەکانی خۆی لەو بەشە گرنگەی عێراقی ئێستا، واتە کوردستانی باشور بهێنێت، بۆیە سەرەڕای هەموو ئەو سیاسەتە فریودەرانەیەی بەرامبەر کوردستانو گەلەکەی نواندی، لەساڵی ۱۹۲۳دا سیاسەتەکانی خۆی ئاشکراتر کردو بەپێی ئەو رێکەوتنەی لەگەڵ تورکیای کەمالیستدا لەمیانەی

پەیماننامەی (لۆزان)دا ئەنجامی‌دا، بەرامبەر بەڕازی بوونی تورکیا بۆ سپاردنی کێشەی موسڵ بەکۆمەڵەی گەلان، بەریتانیاش هەموو بەندەکانی پەیماننامەی (سیڤەر)ی تایبەت بەکوردو کوردستان رەت کردەوە ئینکاری لێکردن.

ئیتر ئەو کاتەش کەئیستعماری بەریتانی رازی بوونی تورکیای کەمالیستی سەبارەت بەسپاردنی کێشەی موسڵی بەکۆمەڵەی گەلان‌و رەوینەوەی مەترسی تورکیاشی لەسەر بەرژەوەندییەکانی لەعێراق‌و کوردستاندا بەشێوەیەکی عەمەلی مسۆگەر کردو لەهەمان کاتیشدا مسۆگەری بەکرێگیراوی‌و گوێ رایەڵی مەلیك فەیسەڵ‌و حکومەتە عەرەبییەکەی بەغداو ئامادەبوونیان بۆ پاسەوانی کردنی بەرژەوەندییە نەوتی‌و ستراتیژییەکانی بەریتانیا کردوو، گومانیشی لەوەدا نەما کە کوردستانی باشوری (سەربەخۆ) بەکەڵکی پاسەوانی‌و پاراستنی ئەو بەرژەوەندییانە نایەت، ئەمە جگە لەوەی کەبوونی کوردستانی سەربەخۆ کەمالیستەکان‌و رەزاخانی ئەڵقە لەگوێی بەریتانیا لەوڵاتی فارسدا نیگەران دەکات ناسیونالیستە دەمارگیرەکانی عەرەب بێزاردەکات پاش ئەوەش کەبەریتانیا دڵنیابوو لەوەی کە "دەوڵەتی سەربەخۆی کوردی" کرێگرتەی بەریتانیا ناکات‌و پاش ئەو سات‌و سەودا نێودەوڵەتییەی سەبارەت بەرەتکردنەوەی پەیمانی سیڤەرو گۆڕینی بەپەیمانی لۆزان کرا، ئیتر ئەو دەمە بۆ دواجار بەریتانیا پشتی کردە بڕیاردان‌و سەلماندنی مافەکانی گەلی کورد[٢٠]

دوابەدوای پەیمانی لۆزان‌و رام کردنی کەمالیستەکان، لەساڵی ١٩٢٤دا هەردوو حکومەتی بەریتانیاو عێراق لەدان پیانانەکەیان بۆ حکومەتی کوردستان پاشگەزبوونەوەو بۆ رووخان‌و لەبەین بردنی هێزی سوپای بەریتانیا هەڵیکوتایەسەر کوردستان‌و بەهێزی چەك‌و سەرەنێزەی سوپای بەریتانی‌و بەزۆرەملێ دوور لەخواستی خەڵکی کورد لەکوردستاندا، کوردستانی باشور هێدی هێدی لکێنرا بەعێراقی دەوڵەتە عەرەبییە داتاشراوو دەستنێژەکەی ئینگلیزەوەو هەر بەفیتی بەریتانیا لەڕۆژی ١٩٢٥/١٢/١٦دا کۆمەڵەی گەلان بەرەسمی ولایەتی موسڵ -کەبەشی هەرەگەورەی کوردستانی باشوری دەگرتەوە- بەعێراقەوە لکاندو لەو رۆژگارەشەوە دەوڵەتی ئێستای عێراق بەم قەوارەیەی ئێستایەوە پەیدابوو[٢١] لێرەوە دەگەینە ئەم ئەنجامانەی خوارەوە:-

١/دەوڵەتی عێراق، بەم قەوارەیەی ئێستایەوە دەوڵەتێکی تازەیەو تەمەنی هەشتا ساڵی تێنەپەڕاندووە.عێراق نەلە کۆنداو تەنانەت لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتی عوسمانییەکانیشدا وەکو ولایەتێکی یەکگرتوو بەم قەوارەیەی ئێستایەوە بوونی نەبووە. عێراق وەکو دەوڵەت دەستکردی ئیمپریالیزمی بەریتانییەو لەدیدی بەرژەوەندییە ئابوری‌و ستراتیژییەکانی بەریتانیاو بەتایبەتیش بەهۆی بوونی سەرچاوە دەوڵەمەندەکانی نەوت لەکوردستانی باشوردا پێکهات.

٢/پێش دامەزراندنی دەوڵەت‌و حکومەتی عەرەبی عێراق، کورد لەم پارچەیەی کوردستاندا سەرەتا وەکو دوو ولایەت‌و پاشان وەکو ولایەتێك شان بەشانی هەموو ولایەتەکانی دەوڵەتی عوسمانی‌و لەوانەش ولایەتەکانی بەغداو بەسرە هەبووە پێش ئەوەی عێراق ببێتە حکومەت، کوردستانی باشور لە ١٩١٨دا حکومەت بووە، بەوپێیە کوردستان سێ ساڵ پێش دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق، بۆخۆی قەوارەیەکی سیاسی بووە ئەگەرچی سەربەخۆش نەبووە.

٣-کوردستانی باشور لەمیانەی بەرژەوەندییەکانی وڵاتە ئیمپریالیستەکانی جیهان‌و بەتایبەتیش ئیمپریالیزمی بەریتانیدا کرایە قوربانی‌و وەکو قەوارەیەکی لەبیرکراو حسابی بۆکرا. ئەگینا بەپێی هەموو ڕێکەوتن‌و پەیماننامەکانی دوای جەنگ دەبوا کوردستانیش وەکو قەوارەیەکی جیاو نەتەوەی کوردیش وەکو سەرجەم نەتەوە سەردەستەکانی ئێستای حسابی بۆبکرایە. ڕاپەڕینە چەکداری‌و شەڕەکانی بەرگریکردن‌و لەکوردستان‌و ئینجا دەنگدانی کورد دژ بەمەلیك فەیسەڵ، هەموو ئەوانە خواستی کورد بۆ سەربەخۆیی‌و ڕەتکردنەوەی داگیرکاری دەردەخەن.

٤-کوردستانی باشور بەزەبری چەك‌و هێزی سوپا داگیرکراوە. سوپای ئیمپریالیزمی بەریتانی بەزۆری زۆردارەکی‌و دوور لەخواستی گەلی کورد خۆی کوردستانی باشوری بەعێراقەوە لکاندووە. دەوڵەتی عێراق هەر لەسەرەتاوە وەکو دەوڵەتێکی عەرەبی هاتۆتە کایەوەو بەهیچ شێوەیەك خواستەکانی گەلی کوردی لەسەربەخۆیی‌و ژیانی ئاسایی وەکو گەلانی ناوچەکەو جیهان فەراهەم نەکردووە.

(٣-٢-٢) واقیعی بەکۆلۆنیکردنی کوردستانی باشور

یەکەم / سەرهەڵدانی مێژوویی کۆلۆنیالیزم

زاراوەی کۆلۆنیال[٢٢] لەبنەڕەتدا لەوشەی (Colonus)ی لاتینی کەمانای چاندنی زەوی دەگرێتەوە، وەرگێڕاوە.

گریکە کۆنەکان هەر لەسەدەی هەشتەمی پێش زایینەوەو بەمەبەستی ئابووریو سیاسی جیاجیا، لەدەرەوەی سنوری دەوڵەتەکەیانو لەسەر خاکی وڵاتانی تر، دەستیان کرد بە مرومۆڵگە دروستکردنو نیشتەجێکردنی هاوڵاتیانی خۆیان لەو ناوچانەدا. لەمەدا رۆمانەکانیش چاویان لەگریکەکان کردو هەمان کاریان ئەنجامداو ئەو وڵاتە نوێیانەی دەرەوەی نیشتمان بە چەند پێوەندییەکی جۆراوجۆر بەنیشتمانی دایکەوە گرێدرانو ناویان لێنرا کۆلۆنی.

کۆلۆنییەکان دەوڵەتێکی نوێی جیاوازبوون، کەجگە لەیەکێتی باوەڕو هێندێک جاریش رایەڵەیەکی هاوسۆزی، ئیتر هیچ شتێکی تر بە وڵاتە ئەسڵییەکانیانەوە نەیدەبەستنەوە. هەربەوپێیە کۆلۆنییەکان بەشێکی جیاوازبوون لەگەڵە بنەڕەتیەکەو بەمەبەستی دامەزراندنی ژیانێکی نوێ بۆ کۆچبەرەکان لەخاکی وڵاتانی تردا چێنرابوون.

زۆروستەمی رژێمی دەرەبەگایەتی لەئەوروپای سەدەکانی ناوەڕاستدا مۆتیڤی کۆچو رەوێکی گەورە بوو بەتایبەتیش بۆ خەڵکی چەوساوەو کۆیلەکانی زەوی بەڵام هێشتاش ئەم کۆچو رەوو هەوڵدانانە بۆ نیشتەجێبوون لەدەرەوەی وڵاتی خۆدا، گیروگرفتی سیاسی دروست نەدەکرد، چونکە:-

١-ئەم کۆچکردنانە بەپلانی فەرمانڕەوایانو پلانی عەسکەری روویان نەدەدا.

٢-کۆچبەران بەئاسانی تێکەڵاوی خەڵکی ئەو ناوچانە دەبوون کە کۆچیان بۆ دەکردنو لەناویاندا دەتوانەوە.

٣-بەژمارەی کەمو دەستەی بچوکو دیاریکراو کۆچیان دەکرد.

٤-ئـەم كـۆچ و رەوانـە لەبەشـێكی زۆریـداو بەتایبـەتیش لەسـەردەمی دەرەبەگایەتیدا، بەمەبەستی خۆرزگاركردن بوو لەدەست زۆرو ستەم لـەوڵاتانی خۆدا.

٥-ئەم كۆچ و رەوانە زۆرتر روویان دەكردە ئەو شوێنانەی چۆڵ بوون و پێشتر یـان خـەڵكی تێدا نیشـتەجێ نـەبوون، یـان دانیشـتوانیان كـەم بـوون. بـۆ نیشتەجێبوون كۆچبەران كەسیان لەشوێنەكانیان هەڵ نەدەكەند[٢٣]

سەدەی شانزە رێنیسانسی ئەوروپی پرشنگی دا.. رێنیسانس كە شۆرشێكی تەكنیكی بەشوێن خۆیدا هێنا، سـەرەتای كاری فراوانخوازانـەی ئەوروپییـەكان بوو بەهێزی چەك و سەرباز بۆدەرەوەی سنورەكانی ئەوروپا.

هەڵپـەی دەوڵـەتە گـەورەكان بۆ دۆزینـەوەی بازارو بـەتاڵان بردنـی كەرەسـتەی خاوو هەوڵدان بۆ داگیركردنی عەسكەرییانەی وڵاتـانی تـر، تـا دەهـات لـەبرەودا بـوو. پورتوگـاڵ و ئێرلەندەییـەكان لـەرێی دەسـت بەسـەراگرتنی هینـدسـتان و دورگەكانی سۆندەوە، بازرگانییان بۆ خۆیـان كۆنتـرۆڵ كـرد. ئیسـپانییەكانیش ئەمریكایان داگیركرد. ئـەمریكا وای لێهات چەندین كۆڵۆنـی بـەناوی جیاجیـای وەكو فەرەنسەی نوێ كە كەنەدای دەگرتەوە، ئینگلتـەرەی نوێ كـە ولایـەتـەكانی باكورو خۆرهەڵاتی دەگرتەوە، ئیسپانیای نـوێ كەمەكسیك و، كاسـتیلیای نـوێ كەپیرۆی دەگرتەوە، دامەزران. ململانێی كۆڵۆنیالیستە ئەوروپییـەكان تادەهـات گەورەتر دەبوو. سـەدەی هـەژدە سـەدەی یەكلاییكردنـەوەی بەشـێكی زۆری ئـەو ململانـێ و ناكۆكییانـە بـوو. ئەگـەرچی ئینگلتـەرە هـەموو كۆڵۆنییـەكانی خـۆی لەئـەمریكادا لەدەسـت دا، بـەلام بـووە گـەورەترین كۆڵۆنیالیسـتی جیـهان. فەرەنسەش پاش شەرە یەك لەدوایەكەكانی ناپلیۆن، زۆربەی كۆڵۆنییـەكانی تەخشان و پەخشـان بوون و هـەردوو ئیمپراتۆریـەتی كۆڵۆنیالیسـتی هۆڵـەندەو ئیسپانیا زەبـری گـەورەیان بەركـەوت و هـەموو ئـەوەی ئیسـپانیا لەئـەمریكادا هەیبوو، لەدەستیدا.

هەرلەمیانـەی گـەرمبوونی ململانـێ و شـەری نێـوان هـێزە كۆڵۆنیالیسـتەكاندا ماناو چەمكی كۆڵۆنیش گۆرانی گەورەی بەسەردا هات. ئیتر كۆڵۆنـی ئـەو مانـا كۆنەی خۆی ون كرد كە بەوڵاتی كۆچبەرە هەڵاتووەكان بناسرێت.

تەنانەت خودی وڵاتەکانی ئەمریکاو کەنەداو ئەمریکای لاتین و ئوسترالیاش کە کۆچەرییەکان ئاوەدانیان کردبوونەوە، پێناسە کۆنەکەی کۆلۆنی نەیدەگرتنەوە.

پیشکەوتنی تەکنیکی و پیشەسازی تادەهات سیستمە کۆلۆنیالیستەکانی هارترو درتر دەکرد، بەجۆرێك کەئیتر لەکۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتاکانی سەدەی بیستداو پاش رووداننی چەندین شەڕی گەورەو خوێناوی نێوان دەوڵەتانی کۆلۆنیالیست، جیهان یەکپارچە کەوتە ژێر چەپۆکی چەند دەوڵەتێکی کۆلۆنیالیستی گەورەوە. بەمەبەستی دووبارە دابەشکردنەوەی کۆلۆنییەکان، جەنگی جیهانی یەکەم بەرپاکرا.

لەهەمان سۆنگەوە چەمکی کۆلۆنیالیزمیش لەچوارچێوە کلاسیکییەکەیدا نەمایەوە. کۆلۆنیالیزم لەچەرخی نوێدا یاخود لەقۆناغی سەرمایەداریدا، لەبنەڕەتەوە گۆڕاو چەمکی ئیمپریالزمی بەسەردابرا.

ئەگەرچی دەرکەوتن و سەرهەڵدانی کۆلۆنیالیزم زۆر پێش ئیمپرایالیزمەو بەریشە لەوکۆنترەو تەنانەت هی سەردەمی پێش سەرمایەداریشە، بەڵام هەردووکیان یەك سروشتیان هەیەو ناکرێت لەیەکدی جیابکرێنەوە.

بەشێوەیەکی گشتی کۆلۆنیالیزم پرۆسێسێکی داگیرکارانەی دەست بەسەراگرتنی زەوی و زارە بەزەبری هێزو دوور لەخواستی دانیشتوانی وڵاتە داگیرکراوەکە، بەمەبەستی نیشتەجێبوون و نیشتەجێکردن و رەنیوهێنانی و بەتاڵان بردنی ئابوری و هێزە مرۆییەکەی.

کۆلۆنیالیزم لەپرۆسێسی کۆلۆنیکردنی گەلاندا پشت بەسێ بنەما دەبەستێت، ئەوانیش:-

١-تیۆری داگیرکارێتی: ئەویش لەڕێی بڵاوکردنەوەی بیری چەواشەکەرانەی وەکو بەشارستانیکردنی گەلان و بڵاوکردنەوەی ئایین و رۆشنبیری و ئەدەب و هەوڵدان بۆ پێشخستنی گەلانی دواکەوتوو.

٢-میلیتارێتی: ئەویش لەڕێی مل کەچ پێکردنی گەلان بەهەموو شێوەکانی کوشتوبڕ، راوەدوونان و هەڵکەندن و نیشتەجێکردنی زۆرەملێیانەو سڕینەوەی سیمای نەتەوەیی و شارستانی و رۆشنبیری گەلی ژێردەست.

٣-پاشان بەپاشکۆکردنی وڵاتان لەڕووی ئابورییەوەو بەستنەوەیان بەبازاڕی دەوڵەتانی کۆلۆنیالیستەوە[٢٤]

دووەم/ رەفتارە کۆڵۆنالیستەکانی دەوڵەتی عێراق لەکوردستانی باشوردا.

هەموو رژێمە کۆڵۆنیالیستەکانی جیهان لەدوو خەسڵەتی هاوبەشدا یەکدەگرنەوە، ئەوانیش، یەکەمیان لێدانی فاکتەری مرۆییە واتە دانیشتوان، دووەمیشیان بەتاڵان بردنی ئابورییە.

بۆ ئەوەی لەسیمای کۆڵۆنیالیستانەی دەوڵەتی عێراق لەکوردستانی باشوردا تێبگەین، رەفتارەکانی ئەو دەوڵەتە لەو دوو رووەوە تاووتوێ دەکەین.

یەك- لەڕووی دانیشتوانەوە

لەدەرەوەی سیاسەتی قڕکردندا، لێدانی فاکتەرە مرۆییەکان راگواستن دەگەیەنێت. راگوستن سێ شێوەی سەرەکی هەیە کەئەمانەن:-

١-بەزۆر کۆچ پێکردن و بەزۆر نیشتەجێکردن لەئۆردوگای زۆرە ملێدا ئەوەش هەروەکو نازییەکان لەوڵاتانی داگیرکراوداو، ئەمریکییەکانیش لە ڤێتنامدا جێبەجێیان دەکرد.

٢-بەزۆر کۆچ پێکردن لەوڵاتانی داگیرکراوەوە بۆ ناو سنوری وڵاتانی سەردەست و کۆڵۆنیالیست. ئەمەش هەروەکو هێندێك لەکۆڵۆنیالیستە ئەوروپییەکان لەئەفریقادا بۆ بەکۆیلەکردنی دانیشتوانەکەی دەیانکرد.

٣-کۆچ پێکردن بۆ دەرەوەی سنوری وڵاتانی داگیرکراوو لەهەمان کاتیشدا بۆ دەرەوەی سنوری وڵاتانی کۆڵۆنیالیست و سەردەستە. ئەمەش بەو شێوەیەی کە ئیسرائیل دژ بە فەلەستینیەکان ئەنجامی دا[٢٥]

عێراق و حکومەتە عەرەبییەکانی تا بە بەعس دەگات، هەمیشە کوردیان بەمەترسییەکی گەورە لەسەر ئاسایشی دەوڵەتی عێراق داناوە. پێبەپێی ئەو ئیدەیە رژێمە جیاجیاکانی عێراق و لەسەروو هەمووشیانەوە بەعس پەنایان بۆ هەموو شێوازەکانی تەفروتوناکردنی هێزی مرۆیی بەراگواستن و لەهەمان کاتیشدا تەعریبکردنی کوردستان بردووە.

سیاسەتی تەعریب داهێنانێکی بەعسیانە نییە، تەعریب رەگوڕیشەی کۆنی هەیە، دەتوانین ئاکارەکانی سیاسەتی تەعریب و راگواستن و بەزۆر نیشتەجێکردن لەکوردستانی باشوردا بۆ سێ قۆناغی سەرەکی دابەش بکەین. بەم شێوەیە:

١-قۆناغی پیش دامەزراندنی دەولەتی عیراق.
٢-قۆناغی پاش دامەزراندنی دەولەتی عیراق.
٣-قۆناغی دەسەلاتداریتی بەعس.

١-قۆناغی پیش دامەزراندنی دەولەتی عیراق

پیداچوونەوەیەکی خیرای میژووی دانیشتوانی سەرزەمینەکانی عیراق، ئەوە دەردەخەن کە لەکاتیکدا تا هەزار سالی پیش زایین هیچ بەلگەیەك بۆ نیشتەجیبوونی عەرەب لەعیراقدا نییە، کەچی هەشت هەزار سالٚ پیش زایین لەناوچە شاخاوییەکەی سەروو میسۆپۆتامیادا، ژیان بەردەوام بوو.
ئەکەدییەکان یەکەم گروپی سامی گەورە بوون کە لەکۆتایی ٤٠٠٠سالی پیش زایین لەدورگەی عەرەبەوە بەرەو ناوچەکانی باشوورو ناوەراستی عیراقی ئیستاو ئاشوورییەکانیش بەرەو باکور هەلکشان.
واپیدەچیت بۆ یەکەمجار چەند سەد سالیك پیش زایین ئاشوورییەکان ناوی عەرەب یان ناویکی لەو بابەتەیان تیدا هەلکەوتبیت[٢٦]
فتوحاتی ئیسلام یەکەمین هۆکاری گەورەی هاتنی عەرەبو نیشتەجێ بوونیانە لەدورگەی عەرەبەوە بەرەو عیراقی ئیستا. ئیسلامەکان هەر ناوچەیەکیان دەگرت خیلە عەرەبەکانیان تیدا نیشتەجێ دەکرد. فتوحاتی ئیسلام لەکوردستانی باشوردا لیشاوی خیلە عەرەبەکانی بەدوای خۆیدا هینا. هەموو ئەو خیلە عەرەبانەی کە لەگرتنی شاری موسلٚو شنگاردا بەشداربوون، پاشان جییان نەهیشتو تییدا نیشتەجێ بوون. موسلٚو دەوروبەرەکەی کەزۆربەی دانیشتوانەکەی کورد بوون، لەسەردەمی راشدینداو پاشانیش لەسەردەمی ئەمەوی‌و عەباسییەکاندا، چەندین خیلی عەرەب لەبەسرەو کوتەوە رژانە سەری‌و تاوای لیهات بەقسەی بەلازوری بووە یەکیك لەگەورەترین شارەکانی موسلمانان.
لیشاوی تەعریب لەسەردەمی عەباسییەکاندا گەیشتە ئەوپەری.. حەمەوی باس لەوەدەکات کەزۆربەی دانیشتوانە کوردەکەی شاری هەولیر لەژیر کاریگەری ئەو لیشاوە بەخورەدا بوونە عەرەب.
دواجار لەناوەراستی سەدەی حەڤدەدا کۆچ‌و رەویکی گەورەی خیلەکیی لەناوچەی جزیرەی خۆرئاوای فوراتەوە رویدا، ئەو کۆچبارە بەشیکی زۆری

خێلی گەورەی شەمەری لەنەجدەوە رژانە سەر عێراق. ئیتر لەو دەمەو بەرەودوا، پێکهاتەی رەگەزی دانیشتوانی عێراق بەکوردستانی باشوریشەوە، بەتایبەتیش پاش سیاسەتی نیشتەجێکردنی ئەو ئیلە عەرەبانە لەسەر دەستی والیە عوسمانییەکاندا، ئاڵوگۆری گەورەی بەسەرداهات و وای لیهات عەرەب بوونە زۆرینەی دانیشتوانی عیراق[٢٧]

٢-قۆناغی پاش دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق

ئەگەرچی هەروەکو پیشتر باسی لیوەکرا، سیاسەتی تەعریب رەگوریشەی کۆنی هەیە، بەڵام ئەم سیاسەتە بەشێوەیەکی گشتی و لەچوارچیوە سیستماتیکییەکەیدا بۆ سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عیراق دەگەریتەوە.

دەوڵەتی تازەپیکهاتووی عیراق و دەستنیژی ئینگلیز، هەر زوو دەیزانی کەبێ کوردستانی باشور توانای بەردەوامبوون و ژیانی نابیت. (فەیسەڵ لەوتاریکدا کە لەموسڵ خویندرایەوە وتی: حکومەتی بەغدا بەبێ کوردستانی باشورو موسڵ رۆژیك ناژی[٢٨] عیراق ئەوەشی دەزانی کە کوردستانی باشوری بەزۆرو بێگویدانە خواستی دانیشتوانەکەی بەعیراقەوە لکاندووە. بۆیە هەمیشە ترسی جیابوونەوەو یاخیبوونی ئەو وڵاتە بەزۆر لکینراوەی لەبەرچاودا بوو، سلی لەهیچ هۆکاریك بۆ گەیشتن بەو ئامانجە نەکردۆتەوە.

ئەگەر ماوەی دەسەڵاتداریتی پادشایەتی بەهۆی نەبوونی سەرژمیری وردی دانیشتوان و چۆنیتی نیشتەجێ بوونیان واز لیبهینین و کۆلینکاری پاش ئەو ماوەیەو بەتایبەتیش لەمیژووی سەرژمیری دانیشتوان لەعیراقدا لەسالی ١٩٥٧دا بکەین، ئەوا بۆمان روون دەبیتەوە کە تەنیا لەماوەی بیست سالی نیوان سەرژمیرییەکەی دانیشتوان لەسالی ١٩٥٧دا کە بەیەکەمین سەرژمیری راست و دروست دادەنریت و سەرژمیری ١٩٧٧دا کەئیتر دەسپیکی تەعریبکردنی بەرنامە بۆ داریژراوی بەعس بوو، کۆچکردنی عەرەب بۆ پاریزگاکانی کوردستانی باشور بەشیوەیەك زیادی کردووە، کەهیچ گومانیك بۆ جێبەجیکردنی ئەو پلانە ناهیلیتەوە کە لەسەردەستی حکومەتە جیاجیا عەرەبییەکانی عیراقداو بەمەبەستی کەمکردنەوەی ژمارەی کوردو زۆرکردنی ژمارەی عەرەب لەکوردستاندا جێبەجیکراوە. ئەوەتا "لەکاتیکدا زیادبوونی ریژەی عەرەب لەماوەی نیوان ١٩٥٧-١٩٧٧دا لەپاریزگاکانی ناوەراست و باشوری عیراقدا دابەزیوەتە خوار، هەمان ریژە لەنیو دانیشتوانی پاریزگاکانی

کوردستاندا پەرەی‌سەندووە (.....)، ئەم زیادیە (زیادبوونی ژمارەی عەرەب) بەرێژەی ٤٠٠٪ لەپارێزگای سلێمانیدا پەرەی سەندو زیاتر لە ٩٠٪ لەپارێزگای کەرکوك‌و نزیکەی ٦٤٪ لەپارێزگای هەولێر. لەپارێزگای موسڵیش (بەدهۆکەوە) رێژەی زیادەکە لە ٣٠٪ رەت بوو."[٢٩]

بەوپێیە (رێژەی عەرەب لەپارێزگای موسڵ لەماوەی ساڵانی نێوان ١٩٥٧-١٩٧٧دا لە ٥٦٪ەوە بۆتە ٧٤٪ی سەرجەمی دانیشتوان، رێژەی کوردیش لە ٣١٪ەوە دابەزیوەتە سەر ٢٥٪.. لەپارێزگای هەولێریش رێژەی دانیشتوانی عەرەب لە ٠.٧٪ەوە بۆ لە١٠٪ی سەرجەمی دانیشتوانی پارێزگا زیادی کردووەو، لەسلێمانیدا لە ١٪ەوە بۆتە ٦٪ (٠٠٠)، کەچی رێژەی دانیشتوانی عەرەب لەپارێزگای کەرکوك لە ٢٨٪ەوە بۆ ٤٤٪ زیادی کردووەو، بەرامبەر بەمەش هی کورد لە ٤٨٪ەوە دابەزیوەتە سەر ٢٨٪.[٣٠])

ئەم رێژانە ئەگەر شتێك بگەیەنن، ئەوە دەردەخەن کەئەم پرۆسێسە لەخۆوەرا نەبووەو کارێکی پێشوەخت بەرنامەرێژ بووەو کرۆکی سیاسەتی حکومەتە ناوەندییە جیاجیاکانی عێراق بووە بەمەبەستی زۆرتری نیشتەجێکردنی ئێلە عەرەبە خێوەتنشینەکان لەناوچە ئاوەدانەکانی کوردستانداو جێ‌پێ‌لێژکردنی دانیشتوانە کوردەکەی ئەو ناوچانەو تەنگ پێ‌هەڵچنیان بۆ کۆچکردن.

٣-قۆناغی دەسەڵاتداریێتی بەعس

بەدرێژایی مێژوو پێش دامەزراندن‌و پاش دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق، هیچ رژێمێك هێندەی بەعس حسابی بۆ (مەترسی کورد) لەسەر پاشەرۆژی عێراق‌و دەسەڵاتەکەی نەکردووە.

لەسۆنگەی ئاسایشی ناوخۆیی عێراقی بەعسەوە، کورد یەکەمین‌و گەورەترین مەترسیە لەسەر ئاستی ناوە وە. بۆ بەگژداچوونەوەی ئەو مەترسییە، بەعس پلانی جەنگێکی بێ‌بڕانەوەی بۆ تەفروتوناکردنی هێزی مرۆیی کورد پیادە کردووەو دەیکات.

بەعس بەشێوەیەکی سیستماتیکی‌و قۆناغ بەقۆناغ کەوتە دەستنیشانکردن‌و سنور بۆکێشانی ژمارەی کورد، ئەویش بەسێ رێگەی جیاواز، یەکەمیان تەعریبکردن، دووەمیان راگواستن‌و، سێیەمیشیان قڕکردن بوو.

لەئیدەی بەعسەوە، کورد کەمینەیەکی نەتەوەییو کوردستان بەشێکی خاکی عێراقە، کورد میوانی خاکی عەرەبەو بەوپێیەش جگە لەکۆمەڵێك مافی کلتوریو پێکەوە ژیانی هەمیشەیی لەگەڵ عەرەبدا، هیچ مافێکی تریان نییە.
بەعس لەرێی دەستکاریکردنی سەرژمێرییەکانو دەستێوەردانی راستەوخۆ بۆ کەمکردنەوەی ژمارەی کورد، چەندین خێڵو ئاینو ئایننراو تەریقەتی لەکورد دابڕیو (لەساڵی ١٩٧٧دا بڕیارێکیان دەرکرد کەبە گوێرەی ئەو بڕیارە چەندین عەشیرەتو پەیڕەوکەرانی ئاینی جیاجیای کوردستان بەعەرەب لەقەڵەم درانو لەناونووسی گشتی ١٧/١٠/١٩٧٧دا عەرەب نوسیان کردن[31])،لەوانەش (یەزیدییەکان، کیکان، گەرگەری، شەبەك، گێژ، بالانی، ساڵەیی، شێخ بزێنی، دیانەکانی کوردستانو شێخو سەیدەکانی کوردستان[32]).
روپێوی خاکی کوردستانی باشور بەزۆرتر لە (٨٥٠٠٠ کچگ) دادەنرێت، لەو رووبەرەدا مەڵبەندی پێنج پارێزگا؛ سلێمانی، کەرکوك، هەولێر، موسڵو دهۆكو سیو حەوت قەزاو سەدوسی ناحیەی تێدەکەوێت. ئەو رووبەرە بەشی هەرەگەورەی چڕی دانیشتوانو سەرچاوە بێشومارەکانی نەوتو ئاوو کانزاکانی هەموو عێراقی ئێستای تێدەکەوێت. بەپێی ئەو سنورەی کەلە ساڵی ١٩٧٤دا بۆ ناوچەی ئۆتۆنۆمی دانراو بەعس بەکوردستانی لەقەڵەمدا، تەنیا (٣٦,٣٤٧ کچگ)ی لەو روپێوە هێشتەوە کە مەڵبەندەکانی هەرسێ پارێزگای سلێمانیو هەولێرو دهۆكو بیستویەك قەزاو، حەفتا ناحیەی لەخۆگرتووە. بەمەش زۆرتر لە (٤٨,٦٥٣ کچگ)ی لەخاکی کوردستانی باشور دابڕیو هەموو ناوچە ستراتیجییەکانی کەرکوكو موسڵو خانەقینو دەوروبەریانی لەسنوری ناوچەی ئۆتۆنۆمی دەرهێنا و بەخاکی عەرەبی لەقەڵەم دانو بەکاوەخۆ کەوتە تەعریب کردنیان.
سیاسەتی تەعریب، راگواستنو نیشتەجێکردنی زۆرەملێیانەی بەدوای خۆیدا هێنا.
هەر لەسۆنگەی ئاسایشی ناوخۆیی عێراقەوە، راگواستنی کورد چەند هۆکارێکی بۆکراوەتە بنەما، کەبەپێی ئەو هۆکارانە چەندین ناوچەی جیاجیای سەر بەکوردستانی باشور لەخەڵکەکەی چۆڵکرانو بەهێزی سوپاو دانیشتوانی عەرەب پڕکرانەوە.

نەخشەی ژمارە (١٨)

ناوچەی ئۆتۆنۆمی بەنیسبەت کوردستانی باشورو عیراقەوە

هۆکارەکانی ڕاگواستن جیاوازن، گرنگترینیان ئەمانەن:-

١-ڕاگواستن بەهۆی تەوەرە ستراتیجییەکانەوە: کەقەزاکانی بەدرەو مەندەلیو خانەقینو شێخانو تلکێفو تەلەعفەرو شنگارو بەشێك لە قەزاکانی تووزو زاخۆی گرتۆتەوە.

٢-ڕاگواستن بەهۆی ناوچە نەوتاوییەکانەوە: قەزای کەرکوكو هەریەکە لەقەزاکانی دوبزو کۆیەی گرتۆتەوە.

٣-ڕاگواستن بەهۆی ناوچە سنورییەکانەوە: قەزاکانی هەڵەبجەو پێنجوێنو شارباژێر دوکانو پشدەرو چۆمانو ڕەواندزو زێبارو ئامێدیو زاخۆی گرتۆتەوە

٤-ڕاگواستن بەهۆی جەنگی کوردستانەوە: هەموو گوندو ئاواییەکانی کوردستانی گرتۆتەوە کەهێزی سوپا ناتوانێت ڕاستەوخۆ بیانخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە.

ئەنجامی ئەم سیاسەتە، لەنێوان ساڵانی ١٩٦٨-١٩٨٢دا پتر لە (٢٠٠٠٠٠) کوردی فەیلی لەشارەکانی بەغداو قەزاکانی بەدرەو مەندەلیو خانەقین دەرکرانو ڕەوانەی ئێران کرا. بەشی زۆری ناوچە ڕاگوێزراوەکانی سنوری ناوچە نەوتاوییەکانیش بەرەو قولایی شارو شارۆچکەکانی سەر بەناوچەی ئۆتۆنۆمی کۆچیان پێکراو لەئۆردوگای زۆرەملێدا نیشتەجێکران بۆ ئەو مەبەستەش تەنیا لەپارێزگای سلێمانیدا، عێراق (٢٩) ئۆردوگاو، لەپارێزگای هەولێردا (١٦) ئۆردوگاو، لەپارێزگای دهۆکدا (١٤) ئۆردوگای زۆرەملێی دروستکردبوو[٣٤]

لەساڵی ١٩٨٥ بەدواوەو لەگەرمەی جەنگی عێراق- ئێرانو، عێراق- کوردستاندا، سیاسەتی سوتماککردنی کوردستان ئاقارێکی مەترسیداری گرتەبەر، ئەوسیاسەتە لەماوەی تەنیا چوارساڵدا تاکۆتایی هاوینی ١٩٨٨ کە پرۆسێسەکانی ئەنفال گەیشتنە ترۆپك، لەکۆی(٤٦٥٤) گوند سەر بەهەر سێ پارێزگای سلێمانیو هەولێرو دهۆك، (٤٠٠٦)گوندی لەگەڵ خاکدا تەختکرانو سوتێنران. لەکۆی (٢٠٣٥) گوندی تەنیا سەر بە پارێزگای سلێمانیدا، سەرجەم (١١٩٢) گوندی خاپورکران. لەپارێزگای هەولێریشدا لەکۆی (١٤٩٦) گوند، سەرجەم (١٢٠٥) گوندی خاپورکران. دواجار لەپارێزگای دهۆکدا لەکۆی (١١٢٣) گوند، سەرجەم (٨٠٩) گوندی خاپورکران. (بڕوانە خشتەی ژمارە "٩"). ئەمە سەرەڕای کاولکردنی سەدان گوندو دەیان قەزاو ناحیەی سەر بەناوچە کوردنشینەکانی دەرەوەی ناوچەی ئۆتۆنۆمی.

خشتەی ژمارە (٩)

رادەی خاپور کردنی گوندەکانی سەر بەپارێزگاکانی ناوچەی ئۆتۆنۆمی/ ساڵی ١٩٨٨

پێش پرۆسێسەکانی ئەنفال، بەشێکی زۆری دانیشتوانی ئەو ناوچانەی رادەگوێزران دەبرانە ئۆردوگاوە بەڵام ئەنفال لەدەرەوەی راگواستندا ئامانجە شاراوەکەی بەعسی لەپشتەوەبوو، ئامانجی کەمکردنەوەی ژمارەی کورد ئەگەرچی بەقڕکردن و قەڵاچۆکردنیش بێت.

جینۆساید کە رەشەکوژی و قڕکردن دەگرێتەوە، یەکێکە لەو تاوانانەی کەبەپێی بڕیاری نەتەوەیەکگرتووەکان نەك هەر دژ بەو کەسانەیە کە کارەکە دەیانگرێتەوە، بەڵکو تاوانێکە دژ بەمرۆڤایەتی.

بەپێی ئەو کۆنڤێنشنەی کە نەتەوەیەکگرتووەکان بەتێکڕای دەنگ قبوڵی کردو لە (١٩٥١/١/١٢)ەوە کاری پێدەکرێت، پێناسەی قڕکردن بەیەکێك لەم هەڵسوکەوتانەی کە بەئەنقەست بۆ لەناوبردنی سەرجەم یان بەشێك لەگروپێکی نەتەوەیی یان نەژادی یان ئاینی ئەنجام دەدرێت، پێناسەکراوە[٢٥] :-

(ا-کوشتنی ئەندامەکانی گروپێك "نەتەوەیەك").

ب-زیانگەیاندن بەتەواوی ئەندامانی گروپەکە، چ لەرووی فیزیکییەوە، چ لەرووی عەقڵییەوە.

پ-دانانی گروپەکە لەژێر باودۆخێکی ئەوتۆ کەببێتە هۆی لەناوچوونی هەموو یان بەشێکی ئەندامەکانی.

ت-رێگاگرتن بەهەر شێوەیەك لەزاوزێ و گەشەکردن لەناو گروپەکەدا.

ج-بەزۆر منداڵ گواستنەوە لەگروپێکەوە بۆ گروپێکی تر[٢٦]

بەپێی ئەم کۆنڤێنشنە بێت، عێراق پێش پرۆسێسی ئەنفالەکانیش لەساڵی ١٩٨٨دا، جینۆسایدی دژی کورد ئەنجامدراوە.

لەشاڵاوی فڕاندنی زۆرتر لە (٨٠٠٠) کەسی سەر بەبارزانییەکان لە تەمموزی ١٩٨٣دا، سەدام حسێن تەنیا دوو مانگ دوای ئەو کارە مەبەستی رژێمەکەی لەوکارە نەشاردەوەو بەئاشکرا لەدەزگاکانی میدیاوە وتی:

ئێمە سزای هەموو ئەو کەسانە دەدەین کەهاریکاری لەگەڵ کوڕەکانی بارزانیدا دەکەن.. ئەوانە بە توونـدی سزای خۆیان وەرگرت و فڕێدرانە جەهەنەمەوە. هەروەها لەسەرەتای ساڵی خوێندنی ١٩٨٥-١٩٨٦دا، عێراق (١٥٠٠) منداڵی کوردی تەمەن (٨-١٤) ساڵانی وەك بارمتە لەقوتابخانەکاندا فڕاند بەبیانوی تۆڵەکردنەوە لەدایك و باوك و خزم و کەس وکارەکانیان[٢٧]

پێش شالاوەكانی ئەنفالو لەدەرەوەی ئەو پرۆسێسەدا، لەچەندین شوێنی جیاجیای كوردستان. چەكی كیمیایی دژی دانیشتوانە سیڤیلەكەی كوردستان بەكارهێنرا. لەبۆردومانی شاری هەڵەبجە لە ١٩٨٨/٣/١٦دا، دەوروبەری (١٠٠٠٠)كەس كوژرانو بریندار بوون. پاش كوشتارەكە هەزاران ساوای بێدایكو باوكو بەشێكی دانیشتوانەكەی ئەوشارە، لەلایەن هێزەكانی عێراقەوە دەستگیركرانو راپێچی شوێنی نادیار كران.

لەمێژووی نوێی كوردا، هیچ پرۆسێسێكی عەسكەریی هێندەی پرۆسێسەكانی ئەنفال روو لەناوبردنی كورد نەبووە. لەدەرەوەی راگواستنو تەعریبدا، بەمەبەستی كەمكردنەوەی ژمارەی كورد، ئەنفال روو لەقڕكردنو قەلاچۆكردنی كوردبوو ئەنفال كاردانەوە نەبوو... پێش دەسپێكی ئەو پرۆسێسە، دەوڵەتی عێراق پێشتر پلانی كارەكەی داڕشتبوو؛ ناوچەكانی قڕكردنی دیاریكردبوو، بەپێی بڕیارێكی ئەنجومەنی سەركردایەتی شۆڕش لە ١٩٨٧/٦/٣٠دا، عێراق هەموو بەڕێوەبەرایەتییەكانی كشتوكاڵیی شارو دێهاتەكانی كوردستانی هەڵوەشاندەوەو هەموو كەرەسە كشتوكاڵییەكانیشی قەدەغەكرد[٢٨]

سەرجەم قوتابخانەو نەخۆشخانەو كارە خزمەتگوزارییەكانی كێشایەوەو زۆنێكی ئاسایشی دروستكرد. بەپێی چەند بڕیارێكی نهێنیتر كە (مەكتەبی تەنزیمی شیمال) دەریكرد، داواكرا وەكو ناوچەیەكی عەسكەری مامەڵە لەگەڵ ناوچەكانی ناو زۆنە قەدەغەكراوەكەدا بكرێتو هەر كەسێكی تەمەن ١٥ ساڵ بەبانەوە دەستگیركرا، پاش وەرگرتنی زانیاری لێی، بكوژرێت.

كەهێرشەكانی ئەنفال دەستیان پێكرد، ئیتر زۆنە قەدەغەكراوەكە، كە روبێوەكەی دەیان هەزار كیلۆمەتری چوارگۆشەی خاك بوو، هەزاران گوندو ئاوایىو، سەدان هەزار كەسی سیڤیلی تێدا دەژیا، سەرلەبەر بووە یەك نیشانی عەسكەریی سوپای عێراق.

یەكێك لە رزگاربووانی ئەو پرۆسێسە كەخەڵكی گوندی (رەبات)ی سەربە ناوچەی گەرمیانەو لە ١٩٨٨/٤/٤ لەلایەن هێزەكانی سوپای عێراقەوە دەگیرێت، دەگێڕێتەوەو دەڵێت: "دوژمن زۆر بێ بەزەییانەو بێگوێدانە گریانو هاواری ژنو منداڵ، هەموومانی رەوانەی (قۆرەتوو)ی نزیك خانەقین كرد.

شەپۆلێکی زۆری تریشیان لەو دەوروبەرە هێنابووە ئەوێ، ئەو شەپۆلەی ئێمەی تێدابووین دەگەیشتە پەنجا هەزار کەس. دوو شەو بێ نان و ئاو ماینەوە. ئینجا لە ١٩٨٨/٤/٦دا ئێمەیان گواستەوە بۆ (تۆپزاوا)ی کەرکوك، لەوێ بەمجۆرە لەیەکتری جیاکراینەوە:

یەکەم: تەمەنی دوازدەساڵ تاچل وپێنج ساڵ.

دووەم: تەمەنی پەنجا ساڵ و سەرووتر.

سێیەم: کچ.

چوارەم: ژن و منداڵ.

(.....)، یەکەم هەنگاو بێسەرو شوێنکردنی مێردمنداڵ و گەنجەکان بوو. واتە ئەوبەشە لەدوازدە تاچل و پێنج ساڵ دەبوو. بەچاوی خۆم بینیم دوو دوو بەدەست و چاو بەستراوی سواری پاسی ئۆتۆمبیلی سەرگیراوکران. پاسەکان پەنجەرەکانیان بۆیەکرابوون و ناوەوەیان دیارنەبوون. لەدوای ئەوان نۆرەی ئێمەهات (.....)[٣٩]

دوای کیمیابارانکردنی گوندی شێخ وەسانان لە ١٩٨٧/٤/١٥دا، کەبووە هۆی کوشتنی (٢١٠)کەس و برینداربوونی (٣٦٠)کەسی تر، لەسەرەتاوە بریندارەکان بۆ نەخۆشخانەی هەولێر رەوانەکران و پاشان بۆگرتوو خانەی دائیرەی ئەمن و لەوێش هەموویان گوللەباران کران.

گروپێکی تر کەژمارەیان (٤٠٠)کەس دەبوو، دوای بۆردومانێکی کیمیایی لە ناوچەی سلێمانی، بەرەو نەخۆشخانەی شارەکە کەوتنەرێ، بەڵام دەزگا ئەمنییەکانی عێراق دەستگیری کردن و، لەرۆژی ١٩٨٨/٤/٢ لەسەر بازگەی تانجەرۆ هەموویانی گوللەباران کردو بەکۆمەڵ لەگۆڕنران.

هەر لەدوا دوای شاڵاوەکانی ئەنفال و لەکۆتایی مانگی ئابی ١٩٨٨دا، هەزاران کوردی سیڤیل لەناوچەی ئامێدی لەلایەن هێزەکانی عێراقەوە دەستگیرکران و دواییتر هەموویان گوللەباران کران[٤٠]

ئەم پرۆسێسە کە لەمانگی شوباتەوە تاسەرەتاکانی ئەیلولی ١٩٨٨ درێژەی هەبوو، دەکرێت دوای (هۆلۆکۆست) بەگەورەترین تاوانی جینۆساید دابنرێت، کەتێیدا بەدەوربەری (١٨٢٠٠٠) کەس شوێن بزرکران.

دوو- لەڕووی ئابوورییەوە

ڕوپێوی عێراق بێ لەکوردستان (٣٥٠,٠٥٢ کچگ)یە. لەو ڕوپێوە (١٦٨,٥٥٢ کچگ) کە نزیکەی نیوەی خاکەکەی دەکات بیابانەو هیچ سەرچاوەیەکی ژیانی نییە[٤١] ئەوەشی کەدەمێنێتەوە ڕوپێوێکی تێکەڵەی خاکە گردۆڵکەییو دەشتە لیتییەییەکانە، کەجگە لەڕەشە خاکەکانی کەنارەکانی هەردوو ڕوباری دیجلەو فورات، ئیتر لەبەشێکی گەورەیدا ڕوبەرە ئاوییەکانی زۆنگاوو عەماراو دایدەپۆشن. بۆیە عێراق لەبژێوی خۆیدا پشتی تەواو بەکوردستان دەبەستێت.

لەولاتانی کۆلۆنیو نیمچە کۆلۆنیدا شەڕی ئابوری دواشەڕی کۆلۆنیالیستەکان بووە دژی گەلانی کۆلۆنی. لەو شەڕەدا ئەوپەڕی هێزو توانا بەمەبەستی دزینو بەتالانبردنی سەرچاوەکانی ئابوری ولاتانی کۆلۆنی خراوەتە گەڕ.

لەکوردستانداو بەپێچەوانەی هەموو کۆلۆنییەکانی جیهانەوە، عێراق لە تایبەتمەندێتی بارودۆخی کۆلۆنی بوونی کوردستانەوە کە هەر لەسەرەتاوە کوردستانی باشور وەکو پارچەیەك لەخاکی عێراق حسابی بۆکراوە، شان بەشانی هەموو شێوازو ئامڕازە جۆراوجۆرەکانی ڕامکردنی کوردو داگیرکردنی خاکەکەی، دەوڵەتی عێراق بەئاسانترین شێوە شەڕی ئابوری بەرپاکردو درێژەی پێداو بەئەنجامی گەیاند.

خاکی کوردستان بەگشتیو کوردستانی باشور بەتایبەتی، سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی هەمە جۆر کانزاو کانی ژێر زەویو نەوتو ئاوی سازگارە. ئەو سەرچاوە گەورەیە کە تادرەنگانێك دەستی مرۆڤی پێڕانەگەیشت، تا ئەمڕۆ مایەی چاوتێبڕینو هۆکاری داگیرکارییە.

عێراق وەکو عەمارێکی گەورە تەماشای کوردستانی کردووە، کەبەردەوام کەرەستەی پێویستی لێدەرهێناوە. بۆ ئەوەشی تا دەکرێت زۆرترینی بڕی کەرەستەو سەرچاوە ئابورییەکان لەکوردستانەوە ڕەنیوبهێنێتو خاوەنە ئەسڵییەکەی دەست نەهێنێتە ڕێگایو لەئاییندەشدا مەترسی بۆ سەر

تالآنییەکەی دروست نەکات، بۆ ئەو مەبەستە عێراق چەند هەنگاوێکی هەڵهێناوە، کە گرنگترینیان:-

١-سەرەداوی هەر پێشکەوتن و پەرەپێدانێکی ئابوورییانەی کوردستانی باشوور، لەدەستی دەوڵەتی عێراق خۆیدا بوو. عێراق لەدیدێکی کۆلۆنیالیستانەوە هیچ پلانێکی هەرێمیی بۆ کوردستانی باشوور وەکو هەرێمێکی جیاواز لەهەرێمەکانی تری عێراق لەڕووی ژمارەی دانیشتوان، چڕی و دابەشبوونیان، شێوەی خاکەکەی برو جۆری سەرچاوە ئابوورییەکان.... هتد. دانەدەنا. کوردستانی باشور کە زۆرترین سەرچاوەی ئابوری لێبەتالآن دەبرا، لەسەر ئاستی پلان دانانی ئابوری نەك هەروەکو پارچەکانی تری عێراق حسابی بۆ نەدەکرا، بەڵکو بەئەنقەست پلانی پاشکۆکردن و پاشکەوتە بوونی بۆ دادەنرا. عێراق هەموو بوارە گرنگەکانی ئابوری کوردستان؛ پیشەسازیی کشتوکاڵ، بازرگانی، بۆخۆی و لەلایەن خۆیەوە کۆنترۆڵ کردبوو.

٢-هەر لەهەمان سۆنگەوەو لەپێناوی لەبۆتەدانی ئابوورییانەی کوردستانی باشورو مل کەچ پێکردنی لەمیانەی سیاسەتی ئابوری سەرجەم عێراقدا، عێراق لەرێی داسەپاندنی جۆرێك لەپێوەندی بەرهەمهێنان کەسیستەمەکە خۆی خوازیاری بوو، کۆنترۆڵی هێزی بەرهەمهێنانی کوردیی کرد. ئەویش بە لادان و بەلاڕێدا بردنی گەشەسەندنی ئابوری کوردستان لەو شاڕێ ئاساییەی کە دەکرا لێیەوە پێبگرێت و گەشەی سروشتی خۆی بکات. بەتایبەتیش لەرێی دوو کارکردەوە:

ا-نەخشەی ئابوری- جیۆلۆجی عێراق و کوردستانی باشور، بەئاشکرا ئەوەمان پیشان دەدات، کەبەشی هەرە گەورەی سەرچاوەو کانزاو کانەکانی ژێر زەوی (نەوت، ئاسن، مس، گۆگرد، قوڕقوشم، ئەلەمنیۆم... هتد) دەکەونە خاکی کوردستانی باشورەوە "بڕوانە خشتەی ژمارە ١٩"، بەلآم عێراق زۆرینەی پرۆژە ستراتیجییەکانی کەپشت بەکەرەستە خاوەکانی کوردستان دەبەستن، لەناوەڕاست و باشوری عێراق دامەزراندوە، بەشێوەیەك

نەخشەی ژمارە (١٩)
دابەشبوونی کەرەسەی خاو لەکوردستانی باشورو عێراق/١٩٧١[٤٢]

نەخشەی ژمارە (٢٠)

پرۆژەی پیشەسازییەکانی پلانی پەرەپێدانی ساڵەکانی ١٩٧٠-١٩٧٤و ١٩٧٤-١٩٧٩ لەعێراق و ناوچەی ئۆتۆنۆمیدا[٤٣]
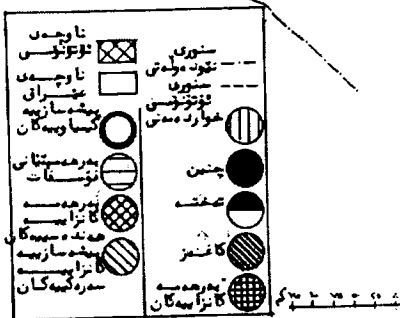
كە كارگەو پرۆژەكان صەدان كیلۆمەتر لەشوێنی ئەسڵی دەرهێنانی كەرەستە خاوەكانیانەوە دوورن بەرامبەر بەمەو بۆ چاوو راكردن لەگەشەسەندنی ئابوری كوردستان، عێراق تەنها ئەوپرۆژە كەم بایەخانەی لەناوچەی ئۆتۆنۆمیدا دامەزراندووە (شەكر، چیمەنتۆ، رستن‌وچنین، جگەرە، بەرد...)، كەئەگەر لەڕووی دەستكەوتەوە زیانیان نەبێت ئەوا هیچ قازانجێكی ئەوتۆیان نییە. "بڕوانە نەخشەی ژمارە ٢٠" بەمەش لەسەرێكەوە كوردستان‌و دانیشتوانە كوردەكەی لەخێروبێری سەرچاوەی خاكەكەی خۆی دوورخستۆتەوە، لەوسەرەكەی تریشەوە لەدەرەوەی كوردستان‌و بەمەبەستی دوورخستنەوەی هێزی بەرهەمهێنانی كوردی، لەناوچەكانی ناوەڕاست‌و باشوری عێراقدا هەموو ئەو پرۆژانەی بەهێزی بەرهەمهێنانی عەرەبی، یان بەدەوڵەت سپاردووە.

ب-هەموو ئەو سەرمایە گوزارییانەی كەعێراق لەكوردستاندا خستبوونیەگەڕ، لەچوارچێوەی زۆرتركردنی كەرەسەی خاوو دواجار زۆرتركردنی بەرهەم لە ناوچەكانی تری عێراقدا، واوەتر سەری نەكردووە. سەرمایەگوزارییەكانی عێراق بەپێی پلانی حكومەتی ناوەندیی‌و دوور لەدابینكردنی پێداویستییە سەرەكییەكانی دانیشتوانی كوردستان‌و، تەنیا بەمەبەستی دابینكردنی هەلومەرجی باشتر رەنیوهێنانی كوردستان بووە بۆ عێراق.

٣-كوردستانی باشور هەر بەتەنیا عەمارێكی گەورەو بێ‌شوماری كەرەستەی خاو نەبووە، بەڵكو سەرچاوەیەكی مەزنی ئاوی سازگاریش بووە.

روباری دیجلە كە گەورەترین روباری عێراقە، هەموو لقەكانی لەكوردستانەوە هەڵدەقوڵێن‌و، لەكوردستانی باشورەوە تێی دەڕژێن. تێكڕای بڕی ئاوی لقەكانی (خاپور، زێی گەورە، زێی بچوك، خاسە، سیروان) (٦٥,٧٧٪)ی هەموو ئاوی دیجلە پێكدەهێنن. عێراق بەمەبەستی كۆنترۆڵكردنی ئاوی دیجلەو دابینكردنی زۆرترین بڕی ئاوی خواردنەوەو ئاودێری ناوچەكانی ناوەڕاستی عێراق‌و پاشانیش نەهێشتنی مەترسی لافاو، لەسەر هەریەكێك لەلقەكانی دیجلە لەكوردستانی باشوردا، چەندین عەماراوو بەنداوی دامەزراندووە، بەمەش بەشێكی گەورەو بەپیتی خاكی كوردستان ژێر ئاو خراوون بێ ئەوەی كوردستانی باشور پێویستی بەو هەموو بەنداوو عەماراوانە بێت، ئەمە لە سەرێكەوە، لە سەرێكی تریشەوە كوردستانی باشور ناچاركراوە بۆ بەدەستخستنی وزەی كارەبا، تەنیاپشت بەو وزەیە ببەستێت كە لە

قەڵبەزەکانی ئەو بەنداوانەوە بەرهەم دەهێنرێن. ئەمە لە کاتێکدا ناوچەکانی ناوەڕاست و خواروی عێراق لە ڕێی وێستگەی کارۆگەرمییەکانەوە کارەبایان بۆ دابین دەکرێت. ئەمەجگە لەوەی عێراق لە رووی عەسکەریشەوەو بۆ دروستکردنی ناوچەی دابڕ سودی لەهێندێکیان وەرگرتووە.

* * *

ئێستا دەکرێت لە کۆتایی ئەم فەسڵەدا، کورتەی پایەکانی ئاسایشی دەوڵەتی عێراق لەمیانەی تەوەر ستراتیجییەکانی عێراقدا کەلەسەر بنەمای مەترسیەکانی ناوەوە/ کورد دارێژراوون، بەم شێوەیە ئەنجامگیر بکەین:

عێراق تەوەرە ستراتیجییەکانی ناوەوەی دژبە مەترسی کورد، بەشێوەیەك دارشتووەکە:

*هەموو ناوچە ستراتیجییەکان، ناوچە ئابورییەکان، ناوچە گەورەکانی کۆبوونەوەی دانیشتوان، گرێکانی هاتوچۆ، ناوچەکانی نزیك ناوچە عەرەبنشینەکان، لە ناوچەی ئۆتۆنۆمی دابڕێت.

*ئەگەری جیابونەوەی کوردستان لە عێراق کزولاواز بکات و هەرکاتێیش هەلومەرجێکی واهاتە پێشەوە کوردستان بەدەوڵەتی سەربەخۆ شاد بێت، ئەو دەوڵەتە مەترسی گەورە نەخاتە سەر عێراق و ناوچە ستراتیجییەکان هەر لەدەست عێراقدا بمێنێتەوە.

*ئەو تەوەرانە بەشێوەیەك دارێژراون، کە قوڵایی ستراتیجی و جوگرافی بۆ کەرکوك و موسڵ و خانەقین و دەوربەری دروست بکەن. ئەمەش بەگۆڕینی ئیداری ناوچەکانی کوردستان و دەرکردنیان لەسنوری ناوچەی ئۆتۆنۆمی و ڕاگواستن و تەعریب کردنیان.

*دامەزراوە پەترۆڵییەکان و شوێنە گرنگە ستراتیجییەکان لە زەبری هێزی پێشمەرگە بپارێزێت، بەجۆرێك کەچەکی پێشمەرگە نەگاتە ئەو دامەزراوەو شوێنە گرنگانە.

هەربۆیە دارشتنی تەوەرەکانی ناوەوە روو لەپاراستنی سێ شوێنی ستراتیجییە:

١-کەرکوك.

٢-موسڵ.

٣-خانەقین.

١-تەوەرە ستراتیجییەکانی پاراستنی شاری کەرکوك

بەمەبەستی پاراستنی دامەزراوە پەترۆڵییەکانی شاری کەرکوك‌و سڕینەوەی سیمای کوردستانی لەو شارەو کەمکردنەوەی چڕی زۆرتری کورد تێیدا، عێراق قەزا کوردنشینەکانی (توزخورماتو، کفری، کەلار، چەمچەماڵ)ی بەهەموو ناحیەکانیانەوە، لەسنوری ئیداریی پارێزگاکە دابڕی‌و بەسەر پارێزگاکانی (سەلاحەدین)و (دیالە)و (سلێمانی)دا پەرش‌و بڵاویکردنەوە. پاشان ئەم تەوەرانەی بەدەوری شارەکەدا داڕشت:

أ-تەوەرەی یەکەم بریتی بوو لەزنجیرە چیاکانی سنوری خۆرهەڵاتی عێراق کەدەکەوێتە پارێزگاکانی (دیالە، سلێمانی، هەولێر)و بەشێوەیەکی بنچینەی تا چیای بەمۆ.

ب-تەوەرەی دووەم کە تەوەرەیەکی بنچینەیی نییە، بریتی بوو لەزنجیرە چیای سەگرمە تا دەربەندیخان‌و رووباری سیروان.

پ-تەوەرەی سێیەم بریتی بوو لەچیای کانی دۆمەڵان‌و گردۆڵکەکانی نێوان کەرکوك‌و چەمچەماڵ (ناوچەی شوان) تا چیای ئاشداخ.

٢-تەوەرە ستراتیجییەکانی پاراستنی شاری موسڵ

بەپێچەوانەی کەرکوکەوەو بەهۆی کەمبوونەوەی ژمارەی کورد لەشاری موسڵ‌و دەوروبەریدا، بەمەبەستی پاراستنی شارەکەو دوورخستنەوەی لە ناوچەی ئۆتۆنۆمی، عێراق قەزا کوردنشینەکانی (تلکێف، ئاکرێ، شێخان، حەمدانیە، شنگار، تەلەعفەر)ی بەهەموو ناحیەکانیانەوە، لەناوچەی ئۆتۆنۆمی دابڕی‌و لەرووی ئیدارییەوەو لەشێوەی نیوە ئەڵقەیەکدا بە پارێزگای (نەینەوا)ی گرێدان. عێراق تەوەرەکانی پاراستنی شاری موسڵ لەم ناوچانە داڕشت:

أ-ناوچەی تلکێف.

ب-ناوچەی ئاکرێ.

پ-ناوچەی شێخان.

ج-ناوچەی حەمدانیە.

ت-خۆرهەڵاتی دیجلە.

-تەوەرە ستراتیجییەکانی پاراستنی شاری خانەقین

عێراق بەمەبەستی پاراستنی شاری خانەقین، سنوری قەزاکەو هەموو قەزاو ناحیەکانی دەوروبەری (مەندەلی، بەدرە، کفری)ی بەهەموو ناحیەکانیانەوە لەناوچەی ئۆتۆنۆمی دەرهاویشت و لەڕووی ئیدارییەوە دابەشی سەر هەردوو پارێزگای (دیالە)و (واسط)ی کردن. عێراق بۆ پاراستنی شاری خانەقین زۆنێکیئاسایشی بەدەوری شارەکەو دەوروبەریدا دامەزراند، سەرەتا خەڵکە کوردەکەی کۆچ پێکرد، ئینجا ناوچەکەی تەعریب کرد[٤٤]

[١]-بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە: محمد أزهر سعيد السماك (الدكتور) واخرون، العراق- دراسه اقليميه، ج١، جامعه الموصل، مديرية مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥

[٢]-چیا، ئەمنی ستراتیجی عێراق و سێ کوچکەی بەعسییان: تەرحیل، تەعریب، تەبعیس، لەبڵاوکراوەکانی دەزگای ناوەندی رۆشنبیری کۆمەڵەی رەنجدەرانی کوردستان، ١٩٨٧. ل١٦٠،١٦١

[٣]-تەوەرەکانی جموجۆڵی عەسکەریی عێراق بەدراوسێکانیەوە، لەم سەرچاوانەوە تاووتوێ کراوە:

-الجمهورية العراية، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، بغداد، مطبعة الكلية العسكرية، ١٩٧٥.

-الجمهورية العراقية، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، دائرة الشؤون الآدارية، بغداد، مطبعة العسكرية، ١٩٨٤.

-سلمان الدركزلي (العقيد الركن)، جغرافية العراق العسكرية، بغداد، مطبعة البرهان، ١٩٥٦

-محمدحسن شلاش (المقدم الركن)، الجغرافية العسكرية، بغداد مطبعة الآرشاد، ١٩٦٩.

[٤]-بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە: محمد امين زكي، کوردو کوردستان، جلدا، بەغدا چاپخانەی دارالسلام، ١٩٣١.

[٥]-فەتاحی قازی، کورد لەئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا، وەرگێڕانی حەمەکەریم عارف، (دەستخەت).

[٦]-الأتحاد الوطني الكردستاني، اغد ديمقراطي أم حرمان شعب حتى من حق الحلم؟ من منشورات الأتحاد الوطني الكردستاني، ل٣١.

[٧]-كمال مظهر أحمد (الدكتور)، بعض قضايا الشرق الأوسط، بغداد.

[٨]-بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە: فاضل حسين (الدكتور)، مشكلة الموصل، بغداد مطبعة الرابطة، ١٩٥٥.

[٩]-الأتحاد الوطني الكردستاني، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[١٠]-هەمان سەرچاوە. ل٣٣.

[١١]-بۆ دەقی هەرسێ بەندی پەیماننامەکە کەپێوەندییان بە کوردەوە هەیە، بۆ نمونە بڕوانە:
-وليم ايغلتن الأبن، جمهورية مهاباد ١٩٤٦ الكردية، ترجمة جرجيس فتح الله، بيروت، دار الطليعة، ١٩٧٢، ل٣٠. هەروەها- منذر الموصلي، عرب وأكراد، دمشق، دارالعلم، ١٩٩١، ل٦٨

[١٢]-كمال مظهر أحمد (الدكتور)، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، بغداد، مطبعة الحوادث، ١٩٧٨.

[١٣]-بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە: کەمال مەزهەر ئەحمەد (الدكتور)، چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، چاپخانەی ئەدیبی بەغدادی بغداد، ١٩٨٥، ل١١٦.

[١٤]-الأتحاد الوطني الكردستاني، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣٥٦.

[١٥]-هەمان سەرچاوە.

[١٦]-هەمان سەرچاوە.

[١٧]-هەمان سەرچاوە.

[١٨]-چیا، سەرچاوەیەکی پێشتووتر.

[١٩]-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، المجموعة الأحصائية السنوية لسنة ١٩٩٠، بغداد.

[٢٠]-الأتحاد الوطني الكردستاني، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣٦١.

[٢١]-بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە: فاضل حسين (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێوو.

[٢٢]-هوبير ديشان، نهاية الأستعمار، ترجمة زهير السعداوي، بيروت مطبعة قلفاط، ١٩٥٣.

[٢٣]-هەمان سەرچاوە.

[٢٤]-روجر اوين و بوب سوتكليف، دراسات نظرية في الآمبريالية، ترجمة الدكتور و ميض جمال عمر والدكتور كاظم هاشم نعمة، جامعة الموصل، مطبعة مؤسسة دار الكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٠.
[٢٥]-هەمان سەرچاوە.
[٢٦]-خەليل ئيسماعيل (الدكتور) گۆڤاری سياسەتی دەولی، "ژمارە١١.
[٢٧]-هەمان سەرچاوە.
[٢٨]-چيا، سەرچاوەيەكی پێشووتر. ل٩٤.
[٢٩]-خەليل ئيسماعيل (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو.
[٣٠]-هەمان سەرچاوە.
[٣١]-چيا، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٢٧٠
[٣٢]-هەمان سەرچاوە. ل١٣٤
[٣٣]-هەمان سەرچاوە. ل١٣٠.
[٣٤]-هەمان سەرچاوە.
[٣٥]-جاسم تۆفيق (الدكتور) گۆڤاری سياسەتی دەولی، ژمارە٣.
[٣٦]-هەمان سەرچاوە.
[٣٧]-هەمان سەرچاوە.
[٣٨]-الوقائع العراقيه، العدد ٣١٥٨، بغداد، ١٩٨٧/٧/١٣.
[٣٩]-عەبدوڵڵا كەريم مەحمود، چارەنووسێكی ناديار- چەند ديمەنێك لە ئەنفالەكانەوە، بڵاوكراوەی كۆميتەی بەرگری لەمافی قوربانيانی ئەنفالەكان، ١٩٣٣.
[٤٠]-جاسم تۆفيق (الدكتور)، سەرچاوەيەكی پێشوتر.
[٤١]-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، سەرچاوەيەكی پێشووتر.
[٤٢]-سميره الشماع (الدكتوره).
[٤٣]-هەمان سەرچاوە.
[٤٤]-چيا، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل١٧٣.

بەشی چوارەم

کوردستانی باشورو تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن

فەسلی یەکەم

فاکتەرەکانی جموجۆڵ و ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور

(٤-١-١): هۆکارە کارتیکەرەکانی ریگاوبان

پیشەکی:

بەپیی رای (گۆتمان) مەبەست لەفاکتەرەکانی جموجۆڵ؛ ریگاوبانەکانی گواستنەوەو هاتۆچۆی وشکایی‌و دەریایی‌و ئاسمانی‌و جموجۆلی دانیشتوان‌و گواستنەوەی شمەك‌و سەرمایەو بیروبۆچوون‌و چاپکراوو تەلەفۆنە.تیکرای ئەم توخمانەش پیکەوە هیزی بنەرەتی ریکخستنی سیاسی‌و ئابوری هەر دەولەتیك پیکدەهینن[1]

فاکتەرەکانی جموجۆڵ توخمی بنەرەتی یەکگرتنی هەریمایەتی دەولەتە، هەروەکو یەکیکیشە لەهۆکارەکانی (کیشکردن بەرەو ناوەند) کەدواجار یەکیتی‌و پیوەندی هەریمە جیاجیاکانی سەر بەیەکەیەکی سیاسی دەستەبەر دەکات. هۆکاری سەرەکی بەیەککگرتوویی مانەوەی هەریمە پەرشوبلاوەکانی هەردوو دەولەتی پانۆپۆری روسیاو ئەمریکا، هیلە ئاستە دوورو دریژەکانی ئەو دوو دەولەتەو مەرجی سەرەکی بە یەککگرتوویی مانەوەیان بوو.

لەرووی ئابورییەوە فاکتەرەکانی جموجۆڵ گرنگترین توخمی بینای ئابوری ولات‌و یەکەمین کەرەستەی هەر هۆکاری پەرەسەندنیکی لەوجۆرەن. هەروەکو لەرووی کۆمەلایەتیشەوە ئەو فاکتەرانە هۆکاری سەرەکی گواستنەوەی

داب ونەریتە شارستانییەکانن لەریی گواستنەوەی خێرای بیروباوەرە جیاجیاکان. لە رووی عەسکەریشەوە فاکتەرەکانی جموجۆڵ گرنگترین توخمەکانی هەر ستراتیجیکی عەسکەری پێکدەهێنن[٢]

پرۆسەی راکیشانی ریگاوبان لەعیراقدا تا پەنجاکانی ئەم سەدەیە برەوی نەبوو... سالی ١٩٥١ کە ئەنجومەنی ئاوەدانکردنەوە پێکهات، توانرا تۆریکی ریگاوبان کە سەرجەم دریژییەکەی دەگەیشتە ٢٣٠٠کم، رابکیشریت. پاشانیش لەریی پشت بەستن بەپسپۆرو ئەندازیاری بیگانە، تۆرەکانی ریگاوبان فراوانترکران.

ئەو ریگاوبانانەی دەکەوتنە کوردستانەوە، تا کاتی خۆئامادەکردن بۆ هەردوو پرۆژەی بەنداوی دوکان و دەربەندیخان، بەکەندو کۆسپ و چەوت و چەویڵ بوون. لەدەستپیکی هەردوو پرۆژەی ناوبراو بەدواوە ریگاکانی (بەغدا- جەلەولا- دەربەندیخان)و (کەرکوک- دوکان) راکیشران و، ریگاکانی (کەرکوک- بەغدا)و (کەرکوک- سلیمانی) دەستیان پیداهینراو قیرتاوکران.

تاسەرەتای حەفتاکان، ریژەی دریژی ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور ٢٥٪ی هەموو ریگاوبانەکانی عیراقیان پیکدەهینا، کەسەرجەم دریژییان خۆی لە ٥١٦٤ کم دەدا[٣]

جۆری ریگاوبان	١٩٦٩	١٩٧٠	١٩٧١
قیرتاوکراوی نوێ	٢٤٥٠	٢٧٥٦	٣٠٥٦
قیرتاوکراوی کۆن	١٩٩٤	٢٠٣٦	٢١٠٨

خشتەی ژمارە (١٠)

دریژی ریگاوبانە سەرەکیو فەرعییەکانی عیراق (کم[٤])

بەپێی پلانێک کە لەسالی ۱۹٦٦داو بەهۆی چڕبوونەوەی تۆڕی ڕیگاوبانەکان مشتومری لەسەرکرا، پلان دانرا کە بەشیوەیەکی تیشکاویژ کە بەغدای پایتەخت بکریتە مەلبەندی تیشکەکە، ڕیگاوبانەکانی عیراق سەرجەم پیکەوە ببەسترینەوە. هەربەوپێیە ڕیگاوبانەکان کران بەسێ پۆلی جیاجیاوە، بەم شیوەیە:

۱-ڕیگاوبانە سەرەکییەکان: ئەو ڕیگاوبانانەی دەگرتەوە کە لەهەموو لایەکەوە شاروشارۆچکە جیاجیاکانی بە مەلبەندی پاریزگاکانەوە دەبەستەوەو هەمووشیانی بە پایتەختەوە گرێ دەدا. هەر ئەم ڕیگاوبانانە بەشیکی گرنگی ڕیگا نیودەولەتییەکانیشی پیکدەهینا.

۲-ڕیگاوبانە پەرشوبلاوەکان: ئەو ڕیگاوبانانە دەگریتەوە کە ناوچە جیاجیاکانی ناویەك پاریزگا پیکەوە دەبەستیتەوەو پاشانیش هەموویان بەڕیگاوبانە سەرەکییەکانەوە گرێ دەدرینەوە.

۳-ڕیگاوبانە ناوخۆییەکان: ئەمیش ڕیگاوبانە فەرعییەکانی ناویەك پاریزگاو بەتایبەتیش شوینەکانی بەرهەمهینان دەگریتەوە°

ئەم ڕیگاوبانانە پێبەپێی هەریمە جیاجیاکانی عیراق و کوردستانی باشور جیاوازییان هەیە.. لەکاتیکدا ڕیگاوبانەکانی عیراق بەشیوەیەکی تیژڕەوو بەدریژایی هەر دوو ڕووباری دیجلەو فورات و لەشیوەی دوو هیلی سەرەکیدا بەرەشەخاکەکانی عیراقدا دریژ بوونەتەوە، لەکوردستانداو بەتایبەتیش لەهەریمی شاخاویدا، فاکتەرە هایدرۆگرافییەکان وایانکردووە کەڕیگاوبانەکان بەهەموو لایەکدا لەشیوەی پریشکدا گوزەربکەن و هەرچۆنیك تۆبۆگرافیای هەریمەکە ڕێ پیدەدات شان بەشانی قەدپالی چیاو گردو گردۆلکەکان بەناو شیوو دەربەندە جیاجیاکاندا دریژببنەوە.

سەرەرای بوونی ڕیگاوبانە ناوخۆییەکان، چەند تۆڕیکی تر لەڕیگاوبان کە بەڕیگاوبانە نیودەولەتییەکان ناسراوە، هەریەکە لەعیراق و کوردستانی باشور بەولاتانی دراوسێ دەگەیەنیت، گرنگی ئەم ڕیگاوبانانە بە نسبەت عیراقەوە بریتین لەوەی کە:-

أ-مەلبەندی پاریزگاکان پیکەوە گریٚ دەدات.
ب-عیراق بەدەولەتە دراوسیکانەوە دەبەستیتەوە.
پ-شادەماری بازرگانیکردنی عیراق پیکدەهینیت[٦]

ژمارەی ریگا[٧]	دریژی بە (کم)	ئەو مەلبەندانەی ریگاکەیان پیدا دەروات
١	٥٢١	لەبەغداوە هاوریك لەگەڵ رووباری دیجلەدا -موسڵ (الیتربیە) لەسەر سنوری عیراق و سوریا- سوریا.
٢	٥٥٤	لەبەغداوە- کەرکوك- هەولیر- موسڵ.
٣	١٩١	لەهەولیرەوە- ریگای هاوینە هەوارەکان- رایات- ئیران.
٤	٣٠٢	لەقزلرباتی سەر بەپاریزگای بەعقوبەوە- هاوریك لەگەڵ روباری سیرواندا بۆ سلیمانی- کەرکوك.
٥	١٧٨	لەبەغداوە هاوریك لەگەڵ رووباری سیرواندا- بەعقوبە- خانەقین- مونزریەی سەر سنوری ئیران- ئیران.

خشتەی ژمارە (١١)

ژمارەو دریژی ریگاوبانە سەرەکیە نیودەولەتییەکانی عیراق بەولاتانی دەوروبەرەوە (ئەوانەی بەکوردستانی باشوردا تیدەپەرن[٨]).

ناکریت لە دەرەوی هۆکارە سروشتی و مرۆییەکان، لەجۆری ریگاوبان و چۆنیتی راکیشانی و پیکهاتەو چرییەکەی بکۆلریتەوە. بۆیە لەم بەشەدا هەول دەدەین کارایی هەریەك لەو دوو هۆکارە لەسەر ریگاو بانەکانی کوردستانی باشور (مەبەست لەریگاوبانە وشکاییەکانە) بخەینەروو.

یەکەم/ هۆکارە سروشتییەکان

بەشیوەیەکی ریژەیی هۆکارە سروشتییەکان چەند هۆکاریکی جیگیرو نەگۆرن. بۆیە لیکۆلینەوە لەپیکهاتەکانی رووی خاك، کەشوهەوای هەریمە جیاجیاکان مەوقیعی جوگرافی، ئینجا کارایی هەر یەکیك لەو کارتیکەرانە لەسەر گواستنەوەو توانای هەر خاکیك، جۆری نەخشەکیشانی ریگاوبان و ئاقارو ئاراستەکانیان، گریی هاتوچۆو جۆری چالاکییە ئابورییەکانی ناوچە جیاجیاکانمان بۆ دەستنیشان دەکات.

قسەکردن لەسەر پیوەندی نیوان ریگاوبان و هۆکارە سروشتییەکان، وا دەخوازیت لەهەریەك لەم توخمانە بکۆلریتەوە[٩]:

١-مەوقیعی جوگرافیی

ئەگەرچی سروشتی سەختی خاك و کەمی ریگاوبانە وشکایی و ئاسمانییەکان و نەبوونی ریگاوبانی دەریایی لەکوردستانی باشوردا، کۆسپی گەورەی گواستنەوەی خولقاندووە، بەلام هەلکەوتەی کوردستان بەشیوەیەکی گشتی لەبەشیکی گرنگی خۆرهەلاتی ناوەراستدا، لەنیوان بانی ئیران و بانی ئەنەدۆل و دورگەی عەرەبدا، گرنگییەکی گەورەی بەخشیوەتە مەوقیعەکە. هەلکەوتەی کوردستانی باشوریش لەنیوان ئیران و عیراق و شامداو تیپەربوونی بەشیکی گەورەو گرنگی ریگاوبانە وشکاییەکانی ئەو ولاتانە بەخاکی کوردستانی باشوردا، مەوقیعەکەی کردۆتە ویستگەیەکی هاتوچۆی نیوان ولاتانی دەوروبەر.

لەو سۆنگەیەی کەبەشی هەرەگەورەی ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور بە دەشتە شاخاوی و دەشتە گردۆلکەییەکاندا گوزەردەکەن، ئەو دوو ناوچەیە لە رووی ستراتیجی عەسکەرییەوە گرنگی گەورەیان هەیە.

لەپشتینەی دەشتە شاخاوییەکاندا، دەشتی شارەزور لەریی هەردوو گەروی پینجوین و هەلەبجەوە، لەباکوری خۆرهەلات و باشوری خۆرهەلاتییەوە لە میانەی ریگاکانی (پینجوین- مەریوان- سنە)و (هەلەبجە- نەوسود- کرماشان)ەوە دەروازە بەرووی ئیراندا دەکاتەوە. دەشتەکانی رانیەو حەریر بەشی هەرە گرنگی ریگاوبانەکانی هاتوچۆی نیوان سلیمانی و کۆیەو هەولیر، لەرانیەو شەقلاوەوە پیکدەهینن. هەروەکو دەشتەکانی رەواندزو سندی باشترین گریی هاوتۆچی نیوان دیاربەکرو ورمێ، لەجزیرەی بن عومەرو رەواندزەوە دەستەبەر دەکەن.

پشتینەی دەشتە گردۆلکەییەکانیش شارێ گرنگەکانی نیوان بانی ئیران و موسڵ خۆرهەلاتی دەریای ناوەراستی پیدا دەروات و رەشەخاکەکانی عیراق و بەغدا بەموسڵ و سوریاو توركیاوە گرێ دەدات.

لەوپەری باشوری خۆرهەلاتیشەوەو لەدامینی چیاکانی پشتکۆوە، هەریەکە لەشارۆچکەکانی بەدرەو خانەقین، دەروازە بەرووی عیراقدا دەکەنەوە.

٢-جیۆمۆرفۆلۆجیا

بەشیوەیەکی گشتی خاکی کوردستانی باشور لەدوو هەریمی جیاواز پیکدیت، ئەوانیش هەریمی شاخاوی و هەریمی نیمچە شاخاوییە.

هەریمی شاخاوی کە ٢٧,٤٩٪ی روپیوی کوردستانی باشور پیکدەهینیت، دەکەویتە نیوان بەشیك لەسنورەکانی ئیستای عیراق- ئیران و سنوری عیراق- تورکیاوە لەباکورەوەو، سنوری هەریمی نیمچە شاخاوی لە باشورییەوە. ئەم هەریمە کەشیوەی داسولکەیەکی وەرگرتووە، ئاقاری چیاکانی بەئاراستەی باکوری خۆرئاواو باشوری خۆرهەلات و بەرزی چیاکانی لەنیوان ١٠٠٠-٣٦٠٠ مەتردان.

لەهەریمی شاخاویدا ریگاوبانەکان بەهەمان ئاراستەی چیاکان و بەدەشتەکانی نیوانیاندا رەت دەبن، ئەم ئاراستەیە تەنیا لەو ناوچانەن بەشیوەیەکی ئەستون چیاکان دەبرن کە دەربەندو گەلییەکان بەشیکی ریگاوبانەکان پیکدەهینن. هەروەکو لەریگاوبانەکانی کەرکوك- سلیمانی بەهۆی دەربەندی بازیانەوەو، ریگەی هەولیر- رایات بەهۆی دەربەندو گەلییەکانی میراوەو سپیلك و گەلی عەلی بەگ و جوندیان و بەرسرین و رازانۆك و حاجی ئۆمەراندا دەبینرین.

بەشێوەیەکی گشتی ئەم هەرێمە بەکەمی ڕێگاوبان و سەختی ڕێگاوبانەکانی ناسراوەو، جگە لەڕێگاوبانی وشکایی نەبێت ئیتر هیچ جۆرە هۆکارێکی تری بۆ جموجۆڵ تێناکەوێت.

هەرێمی دووەمی کوردستانی باشور، هەرێمی نیمچە شاخاوییە کە ٧٢,٥٢٪ی ڕووپێوی کوردستانی باشور تەواو دەکات و دەکەوێتە نێوان هێڵی سنوری هەرێمی شاخاوی لەباکورەوەو هێڵی سنوری عێراق- کوردستان لەباشورەوە.

سنوری سروشتی ئەم هەرێمە لەشارۆچکەی بەدرە لەوپەری باشوری خۆرهەڵاتی کوردستانی باشورەوە دەست پێدەکات و، لەچیاکانی شنگار- لەوپەری باکوری خۆرئاوا کۆتایی دێت.

بەرزی خاکی ئەم هەرێمە لەنێوان ١٠٠-١٤٦٣ مەتردایە، ڕووتەنی خاکی ئەم هەرێمەو نەبوونی کۆسپی گەورە لەخاکەکەیدا، وایکردووە ڕێگاوبانی درێژترو لەبارتر لەهی هەرێمی پێشوو بگرێتەخۆی کەجگە لە ڕێگاوبانی وشکایی، دوو هێڵی ئاسنیشی تێدەکەوێت؛ یەکەمیان هەولێر بە بەغدای پایتەختەوە گرێ دەدات و، دووەمیشیان موسڵ بە بەغداوە دەبەستێتەوە. هێلی یەکەمیان لەبەغداوە بەئاراستەی ڕووباری سیروان بەرەو باکور هەڵدەکشێت و لەبەعقوبەو قزلرباتەوە دەبێتە دوو بەش: یەکێکیان بەرەو خانەقین و ئەوی دیکەیان بەرەو باکوری خۆرئاوا بەکەرکوکدا ڕەت دەبێت و تاهەولێر دەکشێت. ئەوەکەی موسڵیش جگە لەو بەشەی نەبێت کە دێتە ناو موسڵەوە، ئیتر باقی بەشەکانی تری بەکەنارەکانی خۆرئاوای ڕوباری دیجلە لەدەرەوەی سنوری کوردستانی باشور تابەغدا درێژ دەبێتەوە.

٣- پێکهاتەی خاک

خاکی کوردستانی باشور پێکهاتەیەکی ناجۆرو جیاوازە. بەشێوەیەکی گشتی خاکی هەرێمی شاخاوی بڕێکی زۆر بەردی کلس و گەچ و کۆنکلۆمۆرێت خاکەکەی پێکدەهێنن و هەموو ئەو ماددانەش جارێکی تر لەبیناکردنی ڕێگاوباندا ڕۆڵێکی بنەڕەتی دەگێرن. بۆیە ئەگەرچی ڕاکێشانی ڕێگاوبان لەناوچە شاخاوییەکاندا بەشێوەیەکی دژوار بەڕێوەدەچێت، بەڵام ڕێگاوبانەکانی چیا ماوەی دوورودرێژ دەمێننەوەو کەمتر پێویستیان بەبیناکردنەوە هەیە. بەتایبەتیش گەر زانیمان کە پێکهاتەکانی خاکی ئەم

هەریمە توانایەکی باشی هەلمژینی باراناوی هەیەو، لەئەنجامی کارلیکی ئاوو ماددەپیکهینەرەکانی ئاویتەی ریگاوبانەکان، بەشیکی ریگاوبانەکان بەتیپەربوونی کاتو بۆ جۆریك لەجۆرەکانی کۆنکریت دەگۆرین.
پیکهاتەی خاکی هەریمی نیمچە شاخاویش، بەتایبەتی لەناوچە دەشتاییەکاندا خاکیکی کلسییەو لم شیلی نیشتوو سەرەوەی خاکەکەی روپۆش دەکەنو خاکی ئەم هەریمە باشترین جۆری خاکە بۆ راکیشانی ریگاوبان.
٤-کەشوهەوا
بەوپییە کوردستانی باشور لەژیر کاریگەری دوو هەریمی سەرەکی کەشوهەوا دایە، بۆیە کەشوهەوای هەر هەریمیك جیا لەوی‌تر، کارایی خۆی بەسەر جۆری ریگاوبانی ولاتەکەوە جیٰهیشتووە.
هەریمی شاخاوی کە کەشوهەوای دەریای سپی ناوەراست بەسەریدا زالەو سالانە بری ٦٠-١٠٠ملم بارانی لیٰدەباریت، وایکردووە ریگاوبانەکانی بەتایبەتیش لەوەرزی بەفرانبارو باراندا بەگریٰو گۆلو هاتوچۆ تیایاندا دژواربیت.
بەلام لەهەریمی ئیستیبسدا کەوەکو هەریمیکی گواستراوە لەژیر کاریگەری هەردوو کەشوهەوای دەریای ناوەراستو بیاباناویدا بەو سالانە بری ٤٠-٦٠سم بارانی لیٰدەباریت، کارایی هەردوو هەریمەکەی بەسەرەوەیە.
دووەم/ هۆکارە مرۆییەکان
پیوەندی نیوان تۆرەکانی ریگاوبانو دانیشتوان، پیوەندییەکی ئۆرگانییە.. لەهەر جیگایەك چری دانیشتوان زۆر بیت، ریگاوبانیش چروپر دەبن. چروپری ریگاوبانیش کاریگەری لەسەر راکیشانو جیگیربوونی دانیشتوان هەیە. بەوپییە تۆرەکانی ریگاوبانو رۆلیکی تایبەت لەهەلبژاردنی شاروشارۆچکەو مەلبەندەکانی نیشتەجیبووندا وازی دەکات. چونکە هەرکاتیك ریگاوبانەکان چروپربوون، چالاکی ئابوریو هاتوچۆکردنی دانیشتوانیش بەرفراوان دەبیت هەر لەهەمان سۆنگەوە دەکریت بوتریت کەپیوەندی نیوان ریگاوبانو چری دانیشتوان، پیوەندییەکی راستەوخۆیە.

بۆ دیاریکردنی پیوەندی نیوان ریگاوبان‌و هۆکارە مرۆییەکان‌و کارایی هەریەکیکیان لەسەر ئەوی تر، دەبیت لەم توخمانە بکۆلریتەوە:

١-دانیشتوان

مەبەست لەراکیشانی ریگاوبان پیش هەرشتیك، خزمەتکردنی دانیشتوانە. بۆیە راکیشانی ریگاوبان پیوەندییەکی گەورەی بە مەلبەندەکانی چری دانیشتوانەوە هەیە.

بوونی چیابەرزەکان، بیابانە وشکەکان، روبەرە ئاوییە گەورەکان، کە هەموویان کەم تازۆر بەناوچەی پەرتەوازەکردنی دانیشتوان نەك کۆکردنەوەیان دادەنرین، کارایی لەسەر چری دانیشتوان‌و پاشانیش جۆری ریگاوبانەکەوە هەیە.

ئەگەرچی کوردستانی باشور روپیویکی لەبەرچاوی خاکەکەی چیایە، بەلآم بەهۆی بوونی سەرچاوە زۆرەکانی ئاوی شیرین‌و لەباری خاکەکەی بۆ هەمە جۆر کشتوکالّ، چری دانیشتوان تییدا بە بەراورد لەگەلّ ناوچەکانی عیراقدا، چرییەکی گەورەیە. کەچی ئەم چرییە واینەکردووە تۆری فراوان‌و لەباری ریگاوبان بەدوای خۆیدا بهینیت، کەدیارە سیاسەتی گوینەدانە پەرەسەندنی کوردستان لەلایەن حکومەتە جیاجیاکانی عیراقەوە بەبیانوی تیچوونی زۆرو سەختی خاکی کوردستان لەراکیشانی ریگاوباندا چری ریگاوبانەکانی کوردستانی باشورو جۆری دابەشبوونیان پیّبەپیی چری دانیشتوان‌و دابەشبوونیان، نەبووە.

٢-بەرهەمی کشتوکالی

دابەشبوونی جوگرافیانەی کیلگەو باخ و مەزراکان و گواستنەوەی بەروبوومە کشتوکالییەکان، یەکیکی ترە لەو هۆکارانەی پیوەندییان بەتۆری ریگاوبانەوە هەیە... ئەگەرچی گواستنەوەی شتومەك جگە لەریگاوبان پیوەندی بەهۆیەکانی گواستنەوەشەوە هەیە، بەڵام لەبەستنەوەی ناوچە کشتوکالییە جیاجیاکان بەیەکترەوەو پاشانیش ساغکردنەوەی ئەو بەروبومانە، ریگاوبان توخمی یەکەم و سەرەکی ئەو پرۆسیسە پیکدەهینیت.

کوردستانی باشور وڵاتیکی کشتوکالییەو ساڵانە بەشیکی گەورەی خاکەکەی بە بەروبومی هەمە جۆر دادەچینرین و، جگە لە دابینکردنی پیداویستییەکانی خۆی بەشی زۆربەی ناوچەکانی عیراقیش دەدات کەچی تۆرەکانی ریگاوبان لەهیندیك ناوچەدا ویران و لەبەشیکی گەورەی تردا هەربوونیان نییە.

ئەگەر ناوچەی سلیمانی وەکو گەورەترین ناوچەی بەروبومە کشتوکالییەکانی کوردستانی باشور تەماشا بکەین، دەبینین سەرجەم دریژی تۆری ریگاوبانی هەموو پاریزگاکە تەنیا (١٤٩٦کم)ە، لەو ژمارەیەش تەنیا (١٨١کم)ی ریگاوبانی سەرەکییەو (١١٨٣کم)ی ریگاوبانی فەرعییەو (١٣٢کم)یش نیاز وابووە دروست بکریت.

هەموو پاریزگاکە کەروپیوەکەی (١٥٧٥٦ کچگ)ە، تەنیا یەك ریگای سەرەکی هەیە کە لە کەرکوکەوە بەرەو چەمچەماڵ و پاشان بەرەو مەلبەندی سلیمانی و لەویشەوە بەرەو کەلارو ناوچەکانی خواروتر دەکشیت. بەشی یەکەمی ریگاکە نەبیت لەنیوان کەرکوك- سلیمانیدا دوو سایدە ئیتر سەرجەم ریگاکە یەك سایدە[١٠].

ناوچەی ریگاوبان	ریگاوبانی سەرەکی (کم)	ریگاوبانی فەرەعی (کم)
مەلبەندی پاریزگای سلیمانی		
مەلبەندی قەزای هەلەبجە	٢٠	٦٠
مەلبەندی قەزای پینجوین	٢٠	٧٤
مەلبەندی قەزای شاربازێر	-	٣٨
مەلبەندی قەزای پشدەر	٢٠	١٤٦
مەلبەندی قەزای رانیە	٢٠	١٢١
مەلبەندی قەزای دوکان	٢٠	٤٥
مەلبەندی قەزای دەربەندیخان	٧٢	-
مەلبەندی قەزای چەمچەماڵ	٧١	-
مەلبەندی قەزای کەلار	١٤٣	-

خشتەی ژمارە (١٢)

دریژی ریگاوبانە سەرەکیو فەرعییەکانی پاریزگای سلیمانی[١١]

٣-بەرهەمی كانزایی

بوونـی بەرهەمـە كـانزاییو كانـەكانی ژێـر زەوی لەناوچــە جیاجیاكـانداو، رەنیوهینانیو هینانو گواستنەوەی ئەو بەرهەمانە، تۆری ریگاوبانی جیاجیای دەویت.

نەخشەی ژمارە (٢١)
چری ریگاوبانە سەرەكیو لاوەكییەكانی ناوچەی ئۆتۆنۆمی

سەرەرای بریکی گەورەی سەرچاوەو ماددە خاوەکانی وەکو (نەوت، ئاسن، مس....... هتد). لەکوردستانی باشوردا بەلأم بەهۆی نەخستنەگەری ئەو کەرەستە خاوانە لەکوردستانداو بردنی بۆ ناوچەکانی عیراق، بوونی ئەو کەرەستانە کاریکی ئەوتۆی نەکردۆتە سەرجۆری ریگاوبان لەکوردستاندا. بە پیچەوانەوە، هەبوونی ئەو سەرچاوانە لەکوردستانداو بەتایبەتیش نەوت، وایکردووە دەبوا هەبوونی سەرچاوەیەکی وەکو نەوت مایەی چربوونەوەی دانیشتوان‌و کۆبوونەوەیان بووایە، کەچی دانیشتوانە کوردەکەی ئەو ناوچانە پەرشوبلأوەیان پیکراوەو ناوچەکانی سەرچاوەکان بوونەتە زۆنی پاراستنی ئاسایشی عیراق.

وەکو سپاردە، بۆ چاککردن‌و چارەسەرکردنی تۆری ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور، دەکریت بۆ داهاتوو چەند هەنگاویك بگیرینە بەر، گرنگترینیان:-

١-ئەگەرچی ناوچەکانی گەرمیان ژمارەیەکی زۆر شارو شارۆچکەو مەلبەندی چری دانیشتوان‌و کشتوکالی بەشیکی زۆر ولأتەکەی تیدەکەویت، کەچی دەولەتی عیراق لەروانگەی تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردنی خۆی لەمەترسییەکانی دەرەوە (ئیران)و، مەترسییەکانی ناوەوە (کورد)، لەکۆنەوە ناوچەکەی پشت گویٚ خستووە.

بەمەبەستی گریدانی قەزاکانی خانەقین، مەیدان، کەلار، کفری، چەمچەمالٚ، کۆیەو سەرجەم ناحیەکانیان، دەکریت تۆریکی ریگاوبان بۆ ئەو ناوچانە رابکیشریت.

٢-ناوچەی هەریمی شاخاوی، بەتایبەتیش هەریمی چیا بەرزەکان، ناوچەیەکە بە بەراورد لەگەلٚ ناوچەکانی تری کوردستانی باشوردا کەمترین ریگاوبانی تیدەکەویت. جگە لەمەسەلەی خەرجی‌و بری تیچوون، دیسانەوە دەولەتی عیراق لەروانگەی تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردنی خۆی لەمەترسییەکانی دەرەوە (ئیران‌و تورکیا)و، مەترسییەکانی ناوەوە (کورد)، ناوچەکەی کردۆتە ناوچەیەکی دابرو نیازی نەبووە ئاوەدانتربیت. دەکریت تۆریکی ریگاوبان بەدریژایی تخوبەکانی ئیستای تورکیا- کوردستانی باشور، ئیران- کوردستانی باشور، لەزاخۆوە تا هەلەبجە دریژبیتەوەو هەموو قەزاکانی

زاخۆ، ئامیدی، زیبار، چۆمان، رەواندز، رانیە، قەلادزێ، چوارتا، پینجوین، هەلەبجەو سەرجەم ناحیەکانیان پیکەوە گرێبدات.

٣-دامەزراندنی تۆریکی ریگاوبانی ئاسن کە مەلبەندی هەموو پاریزگاکانی کوردستانی باشور، کەرکوك، موسڵ، سلیمانی، هەولیر، دهۆك پیکەوە گرێ بداتو، کەرکوك ویستگەو گریی هاتوچۆی تۆرەکە بیت.

(٤-١-٢): ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور

ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور، دەکرین بەدوو پۆلەوە:

یەکەمیان: ریگاوبانەکانی ناوخۆی کوردستانی باشور.

دووەمیان: ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور بەعیراقو ولاتانی دەوروبەرەوە.

یەکەم: ریگاوبانەکانی ناوخۆی کوردستانی باشور

ریگاوبانەکانی ناوخۆی کوردستانی باشور هەموو ئەو ریگاوبانانە دەگریتەوە کە گوندەکانی بەناحیەکانەوەو ناحیەکان بەقەزاکانەوەو، قەزاکان بەمەلبەندی پاریزگاکانەوەو، پاریزگاکانیش پیکەوە دەبەستیتەوە. ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور جۆراوجۆرن، قیرتاوو چەوریژو خاکۆخۆلن. تیایاندا سەرەکیو ناسەرەکی هەیە، لەسەرەکییەکانیشدا ریگاوبانی یەك سايد يان دووسايد هەیە. لەسەر ریگاوبانەکان پردی جیاجیا هەیە.

لەسۆنگەی جوگرافیای عەسکەرییەوە ریگاوبانەکان ماکی هەر ستراتیجیکی عەسکەرین. وەسفی گشتی ریگاوبانەکانیش ئەرکیکی گرنگی کۆلینکارییەکانی جوگرافیای عەسکەرییە.

بۆ لیکۆلینەوە لەریگاوبانەکانی ناوخۆی کوردستانی باشور، پیویستمان بە وەسفی هەریەکیك لەریگاوبانەکانی پاریزگاکانی سلیمانی، هەولیر، کەرکوك، دهۆك،و ناوچە کوردنشینەکانی سەر بەپاریزگاکانی موسڵو دیالەو سەلاحەدینو واست دەبیت.

١-تۆری ریگاوبانەکانی پاریزگای سلیمانی[١٢]

	بەشەکانی ریگاوبانەکانی پاریزگای سلیمانی	قیرتاو (کم)	چەورریژ (کم)	خاکوخۆڵ (کم)	پردەکانی سەر ریگاکە
١	سلیمانی- چەمچەماڵ	٦٥			قلیاسان/ کەندەکەوە/ تەینال/ شیوەسور
٢	سلیمانی- دوکان- رانیە- قەلادزێ	١٦٤			تابین/ کانی سارد/ دوکان/ گۆمەجولەکە/ باداوان/ بیستانە/ هیزۆپ/ کانی ماران/ قەرەنی ئاغا/ گردە جان/ چوارقورنە/ تووەسوران/ سەنگەسەر/ ژاراوە/ باوەبان/ بەستەستین.

٣	سلیمانی- عەرەبەت- سەیدسادق- هەڵەبجە	٨٣			چەناخچیان/ سەیدسادق/ زەلم.
٤	سەیدسادق- پینجوین	٤٥			کەولۆس/ نالپاریز/ کانی مانگا.
٥	سلیمانی- عەربەت- دەربەندیخان- کەلار	١٤٠			قەرەگۆل/دیوانە/ دارەدۆین/ قەترە/ باوەنوور/ بۆنگلە/ تازەدێ/ تۆپ خانە/ کۆمۆک/ ئاوەخویری/ دەربەندیخان/ عیسایی/ برلوت/ کەلار(١)/ کەلار(٢).
٦	سلیمانی- قەڵاچۆلان- ماوەت	٦٠			قەڵاچۆلان- خیوەتە.

٧	قـــــەلاچۆلان- چوارتا	٥			-
٨	دوریانی زەلم- خورمـــــاڵ- بیارە- تەویلە	٤٠			بیارە.
٩	دوریـــــانی چــەناخچیان- بەرزنجە	٢٥			-
١٠	ســــلیمانی- قەرەداغ	٤٢			تانجەرۆ.
١١	قــــەرەداغ- سەنگاو	٣٠			-
١٢	چەمچــــەماڵ- سەنگاو	٥١			-
١٣	بیستانە- کۆیە	١٠			-
١٤	ســــلیمانی- سەرچنار	٤			-
١٥	دوریـــــانی تەکیـــــــە- ئاغجەلەر	٥٣			-

١٦	بیستانە- کۆلکەرەش	٢٣			کۆلکەرەش(١)/ کۆلکەرەش(٢).
١٧	چوارقورنە- بالیسان	٤٠			-
١٨	نالپاریز- چوارتا	٤٠			-
١٩	سلیمانی- قەیوان- مۆکەبە	٩	١٣		-
٢٠	چوارتا- پینجوین	٤٠			-
٢١	قەڵاچۆلان- بەرزنجە	٣٢			تەگەران/ قەڵاچۆلان.
٢٢	کەلار- تیلەکۆ			٤٠	-
٢٣	دوکان- بنگرد	٢٩			-
٢٤	سەرسیان- بنگرد	١٨			-
٢٥	قەڵادزێ- دارەشمان	١٤			-
٢٦	قەڵادزێ-	٢١			-

	شیوەرەز				
٢٧	قەڵادزێ- هیرۆ	٢٢			بادین(٢)/ ئاڵاوە.
٢٨	قەڵادزێ- گەناو	١٥	١٠		قەڵادزێ/ دیرشین/ بادین(١).
٢٩	قەڵادزێ- هەلشۆ	١٣			هەلشۆ/ بادین
٣٠	رانیە- پلنگان	٢١			-
٣١	سەنگەسەر- شەهیدان	٤			شەهیدان.
٣٢	قەڵادزێ- دەروین	٢٥			-
٣٣	هەلەبجە- میرەدێ	٣٤			-
٣٤	پینجوین- نزارە گۆخلاَن	٥		٣٠	-
٣٥	پینجوین- گەرمك	٨		١٢	-
٣٦	عەربەت-	٣٠			-

	دوكانیان				
٣٧	هەلەبجە- عەبابەیلی- بنان		٢٢		-
٣٨	كانی سپیكە- كەولۆس- نالپاریز	٣٢			-
٣٩	بەرزنجە- گوڵانی سەروو	٢٤			-
٤٠	هەلەبجە- عەربەت- گوڵانی سەروو		١٢		-
٤١	سلیمانی- بەكرەجۆ- هەزارمیرد		٩		-
٤٢	تاسلوجە- دیلیژێ	١٨			-
٤٣	بازیان- گەورەدێ	١٨,٥			-
٤٤	چوارتا-	٣٩			باسنێ

	باســــــنێ- شیوەکەڵ				
٤٥	مــــــــاوەت- قامیش-گەڵاڵە		٢٧	–	
٤٦	گەڵاڵە-سەفرە- زەرون			١٦	–
٤٧	ســــــلیمانی- گلـــــەزەردە- قەرەداغ	٤٦			–

٢-تۆری ریگاوبانەکانی پاریزگای هەولیر (ئەربیل)

بەشەکانی ریگاوبانەکانی پاریزگای هەولیر		قیرتاو (کم)	چەوریژ (کم)	خاکوخۆڵ (کم)	پردەکانی سەر ریگاکە
١	هەولیر-پردێ	٥٠			قەتەوی (١)و(٢).
٢	هەولیر-کەلەك	٣٤			کەلــــەکی کــــۆن/ کەلـــــــــــەکی نوێ(١)و(٢).
٣	هەولیر-حاجی ئۆمەران	١٧٥			بەســـــتۆرە/ کـــۆرێ/ دەربـــەندی شـــەقلاوە/ مــــــــــــیراوە/ سورســـورە/گەلیعـــەلی بــــــەگ (٦دانــــــە)/

					بەرسیرین/حافیز/ رازانۆك/دارولسەلام/گەڵاڵە/ چۆمان/ رایات.
٤	هەولیر- كۆیە	٧٥			كەسنەزان/ دیگەلە/ كۆیە.
٥	هەولیر- مەخمور	٦٢			قەتەوی.
٦	هەولیر- گویر	٤٥			هۆیرە/ گامیش تەپە/ دۆلی گویر
٧	دەشتی حەریر- قەندیل	١١	٩		قەندیل.
٨	شەقڵاوە- هیران	٢٥			-
٩	مەخمور- گیارە	٢٨			گیارە
١٠	مەخمور- قەراج	١٥			-
١١	هەولیر- عینكاوە- بەحركە-تازیی	٤٠			-

	گەورە				
١٢	دیگەلە- بیستانە- ریگای هەولیر/ کەرکوك	٣٠			-
١٣	بیستانە- قەشقە-پردێ	٢٨			-
١٤	کۆیە- تەقتەق	٢٣			روباری کۆیە/ تەقتەق.
١٥	گۆمەسپان- خانزاد	١٥			گۆمەسپان
١٦	خانزاد- رەشوان	٣٣			-
١٧	گەراو- سەری رەش	١٤			-
١٨	سپیلك- هاودیان-دیانا	٤٦			خەلان/ شاوراوا
١٩	خەلیفان- ئالانە-خەتێ	٢٣			-
٢٠	خەلیفان-	٢٣			خەلیفان

	لوتکەی کۆرەك				
٢١	هـــاميلتۆن-بيخاڵ	٩			بيخاڵ
٢٢	رەواندز-بيخاڵ	٧			-
٢٣	ديانـــــا-رەوانـــــدز-جونديان	١٠			کـــــاولۆك(١)/ کـــــاولۆك(٢)/ جونديان.
٢٤	رەوانـــــدز-گەرەوانی ژۆری	١٥			-
٢٥	باپشـــــتيان-ميرگەسور	٣٥			باپشتيان/مەزنە/لەيلۆك
٢٦	ميرگەســـور-شيروان مەزن	٣٠			چامە.
٢٧	ميرگەســـور-ريزان		٣٠		ريزان
٢٨	ديانـــــا-سيدەکان	٣٨			شيوان/ قليتان
٢٩	ريگـــــای ســـەرلوتکەی تاتان	٥			-

٣٠	ریگـــــای سـەرلوتکەی زۆزگ	٦			–
٣١	حەسەن بـەگ- سەری بەردی	١٣			–
٣٢	سـيدەکان- لۆلان			٣٥	بیرکمان
٣٣	نـــاوپردان- مەران	١٢			ناوپردان
٣٤	دوریـــــانی بیشـــێ- دارولسـەلام- گولاله			٤٠	چاوگه
٣٥	میرگەسـوور- پیران	١٢			–
٣٦	دۆلەمـەیدان- هــەواری مەلامستەفا		٢٠		–
٣٧	زارگـــەلی- شـــەهیدان-	٦٥			خانەقا

	قەڵادزێ				
٣٨	چۆمبالوك- ریگای گشتی			٥	چۆمبالوك
٣٩	کەلەکی ئاشکەفتە	٣٠	١٥	٢٠	-
٤٠	گۆمەسپان- گەروتە	١٨		٧	دەربەندی گۆمەسپان
٤١	ریزان- رەشدور- قەسرێ	١٢			قەسرێ
٤٢	سەلاحەدین- سەری رەش	٧			-
٤٣	سپیلك- بیخمە		٥	١٠	-
٤٤	ریگای سەرلوتکەی برادۆست			٨	-
٤٥	سارداو-چیای قەلەندەر	١٥			-
٤٦	سیدەکان- لیتان-لۆلان	١٢		١٥	لیتان

٤٧	ریگای سەرلوتکەی سەکران	٨		٨	–
٤٨	مەمی خەلان-لوتکەی گردمەندیل	٨			–
٤٩	مەمی خەلان-لوتکەی واراس			١٠	–
٥٠	کەوەرتێ-وەردێ-ناوەندە			١٧	–
٥١	سمیلان-پیرۆمەر-روستێ			٢٧	–
٥٢	حەسەن بەگ-گوشینە			٢٠	–
٥٣	قەسرێ-مامەروت			٩	–
٥٤	دارلسەلام-بەردەبوک	١٢		٨	–
٥٥	دوریانی شماشە-کیوەشوان-			١٨	–

	سروکە				
٥٦	شیروان مەزن- قادریە			٣٥	میرۆ
٥٧	چامە- لیلکان			٤٥	-
٥٨	خیریزۆک-کانی رەش			٢٥	خیربزۆک

٣-تۆری ریگاوبانەکانی پاریزگای دهۆک

بەشەکانی ریگاوبانەکانی پاریزگای دهۆک		قیرتاو (کم)	چەوریژ (کم)	خاکوخۆل (کم)	پردەکانی سەر ریگاکە
١	فایدە-دوریانی دهۆک- زاخۆ	١٢			ئالوکەی کۆن/ ئالوکەی نوێ
٢	دهۆک-دوریانی دهۆک-زاخۆ	٨			سێ پردی ناو دهۆک
٣	دوریانی دهۆک- زاخۆ-زاخۆ	٥٠			باستکی(٢)/ کانی سپی/ مریبە
٤	دهۆک- سەرسەنگ- ئامیدی				

٥	زاخۆ-ئیبراهیم خەلیل	١١			ئیبراهیم خەلیل(١)و (٢)
٦	ئامیدی-بالندە	٤٠			دیرەلوك
٧	زاخۆ-کانی ماسی	٨٧			بیکوفە/ دیمکە
٨	ئینشکێ-ئەرەدنێ-بامەرنی	١٠			-
٩	فیشخاپور-ئیبراهیم خەلیل	٤٠			-
١٠	زاویتە-مانگیش	٣٠			سادیە/دیلیا
١١	کوریت گاڤانا-دزی	٢٠			-
١٢	حوجاوە-دیرگەزەنگ	٤,٦			-
١٣	داودیە-مانگیش	١٨			زفنکی
١٤	زاویتە- ئەتروش	٣٤			-
١٥	ئاشاوا- بامەرنی	١٢			-
١٦	باستکی- گەلی زاخۆ	٨			-

١٧	دوریانی شرانش- شرانش- کورك	١٠			-
١٨	قەسرۆك-سندی		٧,٥		-
١٩	قەسرۆك- میرگەشیش	٨			-
٢٠	دەرکاری عەجەم- دەشتاخ	٢٦			براخ
٢١	قدش-بیناڤە	١,٥			
٢٢	ئالوکە-دهۆك- بیسەرێ	١٣			بیسەرێ
٢٣	ریگای چیای دهۆك		٥		-
٢٤	ریگای چیای بیخر		٥		-
٢٥	قەسرۆك- شرانش- مەلاعب	٢٧			-
٢٦	ئەتروش-پردی حسینیە		٥٣		-
٢٧	پردی حسینیە- ئاکرێ	٣٣			حسینیە

٢٨	ئـاكرێ–پـردێ قەندیل	٣٨			قەندیل
٢٩	ئاكرێ– دینارتە	٣٥			زەنتا(١)و (٢).
٣٠	گەلی زنتا– بجیل	٤			–
٣١	ئاكرێ– كویلان	١٢			–
٣٢	سوارەتوكە– گارە	٢٤			–
٣٣	ئاشاوا– ئینشكێ	٦			–
٣٤	سەرسەنگ– گارە	٢٤			–
٣٥	سەرسەنگ–كاروك–سەرسەنگ	٨			–
٣٦	ئاشاوا–گەلی سەرسەنگ	٤,٢			–
٣٧	كرشین–باوردە	٢			–
٣٨	سومیل– شنرێ	٦			–
٣٩	سومیل–پرۆژەی ئاوی دهۆك	١٢			–
٤٠	ریگای ستراتیجی هیلی نەوت	١٠			–
٤١	گەلی زاخوا– بیتاس	٨			–

٤٢	بیگوڤە- نـازدرو- هورکی	٢١			–
٤٣	دەهێ-بریفکا		٣١		–
٤٤	باگیران-مانگیش	١١			–
٤٥	دهـۆک-زاویتـەی کۆن	٢٠			–
٤٦	دەهـێ- کوڤکـی- باتوفە	٦	١٨		–
٤٧	کـانی ماسـی- تروانش	٨			–
٤٨	دهۆک-باعەدرێ	٢	١	٣٧	–
٤٩	ئەتروش-بلکیف	٤			–
٥٠	ئـەتروش- ئەشکەفتە	٣٥			–
٥١	پـردی حسـینیە- شەرمن	٢٠			–
٥٢	شەرمن-ئاکرێ	١٥			–
٥٣	حەسناوە-دەرگەلی شیخ	١٠	٨		–

٥٤	مـــــــانگیش- بەروشـــــــکێ سەعدون			٤	-
٥٥	سومیل- خانك	١٥			-

٤-تۆری ریگاوبانەکانی پاریزگای کەرکوك (تەئمیم)

بەشەکانی ریگاوبانەکانی پاریزگای کەرکوك		قیرتاو (کم)	چەورریژ (کم)	خاکوخۆڵ (کم)
١	کەرکوك- حەویجە	٥٨		
٢	حەویجە- ریاز			١٥
٣	کەرکوك-قادرکەرەم	٦٥		
٤	کەرکوك-داقوق	٢٧		
٥	کەرکوك-دوریانی کۆیە	١٢		
٦	کەرکوك-پردێ	٣٩		
٧	کەرکوك-قەرەهەنجیر	٢٠		
٨	دوریانی کۆیە-پردێ	٢١		
٩	کەرکوك-شوان			
١٠	کەرکوك-دوبز	٣٨		

٥-تۆری ریگاوبانی ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپاریزگای موسڵ

بەشەکانی ریگاوبانەکان		قیرتاو (کم)	چەورریژ (کم)	خاکوخۆڵ (کم)
١	موسڵ- شنگار	١٢٠		
٢	موسڵ- تەلەعفەر	٦٩		

٣	موسڵ- ئەلکیش	٤٧		
٤	موسڵ- شیخان	٤٣		
٥	موسڵ- ئاکرێ	٨٩		
٦	موسڵ- تەلکوچك	٦٥		
٧	ئاسکی کەلەك- دوریانی ئاکرێ	٢٠		
٨	دوریانی ئاکرێ- موسڵ	١٨		
٩	موسڵ- ئالوکە	٦١		
١٠	تەلەعفەر- شنگار	٥٦		
١١	شیخان- ئەتروش	٢٤		
١٢	دوریانی ئاکرێ- ئاکرێ	٧٣		
١٣	ئاکرێ- زفنا	١٠		
١٤	دوریانی مریبە- مریبە	٣٨		
١٥	مریبە- ئاکرێ	٥٠		

٦-تۆری ریگاوبانی ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپاریزگای بەعقوبە (دیالە)

بەشەکانی ریگاوبانەکان		قیرتاو (کم)	چەورریژ (کم)	خاکوخۆڵ (کم)
١	قزلربات- جەلەولا	١١		
٢	شارەبان- قزلربات	٣٣		
٣	خانەقین- قزلربات	٢٩		
٤	خانەقین- سنوری ئیران			
٥	خانەقین- شارەبان	٤٠		
٦	خانەقین- مەندەلی	٧٨		
٧	شارەبان- بلدروز			٤٣
٨	جەلەولا-کفری			٥٥

٧-تۆری ریگاوبانی ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپاریزگای تکریت (سەلاحەدین)

بەشەکانی ریگاوبانەکان		قیرتاو (کم)	چەورریژ (کم)	خاکوخۆڵ (کم)
١	دوزخورماتو- ئامرلی	٤٠		
٢	دوزخورماتو- سلیمان بەگ	٢٠		
٣	دزوخورماتو- قادرکەرەم			

٨-تۆری ریگاوبانی ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپاریزگای کوت (واست)

بەشەکانی ریگاوبانەکان		قیرتاو (کم)	چەورریژ (کم)	خاکوخۆڵ (کم)
١	بەدرە- زرباتیە			١١
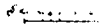
نەخشەی ژمارە (٢٢)

ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور

دووەم: ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور بەعیراق و ولاتانی دەوروبەرەوە

١-بەعیراقەوە

*ریگاوبانی وشکایی

أ-مەندەلی- بلدروز- بەعقوبە- بەغدا (١٥٢کم).

ب-خانەقین- جەلەولا- بەعقوبە- بەغدا (١٦٠کم).

پ-کەرکوک- دوزخورماتو- خالص- بەغدا (٢٥٥کم).

ت-موسڵ- بیجی- تکریت- سامەرا- بەغدا (٣٩٥کم).

*هیلی ئاسن

أ-خانەقین- بەغدا (١٧٦).

ب-هەولیر- کەرکوک- بەغدا (٤٠٥کم).

پ-موسڵ- بەغدا (٤١٠کم).

هیلی ئاسمانی

أ-کەرکوک- بەغدا

ب-موسڵ- بەغدا

٢-بەئیرانەوە

أ-بەدرە- زرباتیە- مەهران- ئیسلام ئاباد.

ب-مەندەلی- ئیسلام ئاباد.

پ-خانەقین- قەسری شیرین- کرماشان- هەمەدان- تاران.

ت-سلیمانی- پینجوین- مەریوان.

ج-سلیمانی هەلەبجە- کرماشان.

چ-سلیمانی- چوارتا- بانە- سەقز- کرماشان.

ح-سلیمانی- ماوەت- سەردەست.

خ-سلیمانی- قەلادزێ- سەردەشت.

د-هەولیر- رەواندز- رایات- مهاباد.

٣-بەتورکیاوە

أ-موسڵ- زاخۆ- جزیرە- دیاربەکر.

ب-موسڵ- دهۆك- ئامیدی- جولەمیرگ.

پ-موسڵ- مەندان- ئاکرێ- بلە- بارزان- نیرێ- وان.

ت-موسڵ- زوممار- تەلئەبەزاهیر- شەلەگییە- جزیرە

ج-موسڵ- عەوینات- تەلکوچك- قامیشلی- نوصەیبین- دیاربەکر

چ-هەولیر- باپشتیان- میرگەسور- شیروان مەزن- نیرێ -وان.

٤-بەسوریاوە

أ-موسڵ- تەلکوچك- قامیشلی- حەلەب.

ب-موسڵ- تەلەعفەر- دیرلزور- حەلەب.

پ-موسڵ- شنگار- شەدادی- دیرلزور- حەلەب.

ت-زاخۆ- تەلکوچك- قامیشلی- حەلەب.

نەخشەی ژمارە (٢٣)

ریگاوبانە جۆراوجۆرەكانی كوردستانی باشور بەعیراقەوە

فەسلی دووەم

کوردستانی باشور و
تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن/ گشتی

(٤-٢-١): دیاریکردنی گۆرەپانی جموجۆل

گرنگی پراکتیکیانەی جوگرافییای عەسکەری لە شیکردنەوەی گۆرەپانی جموجۆلی عەسکەریدا خۆدەنوێنێت. گۆرەپانی جموجۆل یەکێکە لە کارکردە بنەرەتییەکانی دانانی نەخشە ستراتیجییەکان و هەروەها لایەنێکی بنچینەیی خەملاندنی هەلویستی عەسکەری و پرۆسیسی نەخشە دانانی عەسکەری پێکدەهێنێت. توخمەکانی شیکردنەوەی گۆرەپانی جموجۆل بریتین لە:-

أ-وەسفی گشتی گۆرەپان.

ب- هەلسەنگاندنی توخمە عەسکەرییەکانی گۆرەپان.

پ-خەملاندنی ئەو کاریگەرە چاوەروانکراوانەی کەدەشێت لە تایبەتمەندیتی گۆرەپانی جموجۆل و رەوەندەکانی جموجۆل و کارکردەکانی دۆست و دوژمندا رووبدەن.

لە هەمان سۆنگەوەو پێبەپێی ئەو توخمانە، دەتوانین گۆرەپانی جموجۆلی عەسکەریی نێوان عیراق و کوردستانی باشور بەم شێوەیە شیتەل و دیاری بکەین:

١-گۆرەپانی جموجۆل بە نیسبەت عیراقەوە بریتیە لە: شارەکانی بیجی، تکریت، سامەرا، عوزەیم، خالص، بەغدا، بەعقوبە، کوت. ئەمە لە باریکدا کە موسل لە ژێر دەستی کوردا بێت، ئەگەر نا ئەوا موسل بەشە گرنگەکەی گۆرەپانی عیراقی پێکدەهێنێت.

بەڵام گۆڕەپانی جموجۆڵ بە نیسبەت کوردستانەوە بریتیە لە: لەشارەکانی بەدرە، مەندەلی، خانەقین، کەلار، کفری، توزخورماتو، کەرکوك، هەولیر، موسڵ، لە باریکدا کە موسڵ لەژێر دەستی کوردا بیت، ئەگەر نا دهۆك و زاخۆ بەشیکی تری گۆڕەپانەکە دەبن.

٢- ئامانجە ستراتیجییەکان بە نیسبەت عیراقەوە بریتین لە: شارەکانی خانەقین، کەرکوك، هەولیر، موسڵ (یان دهۆك و زاخۆ).

بەڵام بە نیسبەت کوردستانەوە ئامانجە ستراتیجییەکان بریتین لە: شارەکانی تکریت، بەغدا، بەعقوبە، کوت، ئەمە ئەگەر موسڵ لە ژێر دەستی کوردابیت، لە باریکدا موسل لە ژێر دەستی عیراقدا بیت ئەوایەکەمین ئامانجی ستراتیجی بە نیسبەت کوردستانەوە موسل دەبیت.

٣- بەعس و هەر رژیمیکی داهاتوی عیراق، بۆ دارشتنی تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن لە عیراق دژ بە کوردستان پاراستنی ئەم شارانە دەکاتە بنەما.-

١- بەغدای پایتەختی عیراق بۆ ئەم مەبەستەش هەر سێ پاریزگای واست و دیالەو سەلاحەدین لە نەخشەی پاراستنی پایتەختدا دەبن (ئەمە لەباریکدا ئەگەر موسڵ لەژێر دەستی کوردا بیت).

ب-ئەگەر موسڵ لەژێر دەستی کوردا نەبیت، ئەوا یەکەمین ناوچەی بەرگریکردنی دەبیت بەنسبەت عیراقەوە. موسڵ لەژێر دەستی عیراقیشدا بیت، هەر قەوارەیەکی کوردی کە لەباکوریەوە دادەمەزریت لەسێ لاوە دەورەی موسڵ دەدات.

(٤-٢-٢): هەریمە عەسکەرییەکانی رووبەروو بوونەوە

سنوری کوردستانی باشور بەعیراقەوە لەباکورو باکوری خۆرئاواوە (سنوری عیراق- سوریا) لە خۆرئاوای شارۆچکەی شنگارەوە دەست پیدەکات، بەرەو باشورو باشوری خۆرهەڵات تا خالی سنوری نیوان عیراق- ئیران لەسەروو شارۆچکەی عەلی غەربییەوە.

بەشیوەیەکی گشتی سنوری کوردستان لەگەڵ عیراقدا هیلیکی ناریکوپیکە، ئەو ناریکوپیکییە لە ناوچەکانی موسڵ و ئەو بەشەی رووباری دیجلە کەسنوری نیوان هەردوولا پیکدەهینیت و هەروەها لەناوچەکانی شارەبان و

دەوروبەریدا بەشیوەیەکی ئاشکرا دەردەکەویت. بەنسبەت کوردستانەوە لەناوچەی موسلدا سنوری قۆقزو لەناوچەکانی دەوروبەریدا رووچالە. هەروەها لەدیجلەی سنوردا هیلەکە دیسانەوە شیوەیەکی رووچالانەی هەیەو بەلام لەناوچەکانی شارەبان و دەوروبەریدا بەنسبەت کوردستانەوە شیوەیەکی قۆقز وەردەگریتەوە لەکاتیکدا روباری دیجلەو زنجیرە چیای حەمرین بەنسبەت هەردوولاوە دوو لەمپەری بەرگریکردن پیکدەهینن، بەشەکانی باشورو باشوری خۆرهەلاتی کوردستان لەرووی عەسکەرییەوە لاوازترین ئەلقەی کوردستانی باشور پیکدەهینن.

دەتوانین سنوری کوردستان لەگەڵ عیراقدا لەسۆنگەی جوگرافیای عەسکەرییەوە بۆسێ هەریمی جیاواز دابەش بکەین، بەم شیوەیە:-

١-هەریمی یەکەم (باکوری خۆرئاوا)

٢-هەریمی دووەم (ناوەراست)

٣-هەریمی سییەم (باشوری خۆرهەلات)

١-هەریمی یەکەم (باکوری خۆرئاوا)

ا-ئەم هەریمە لەو ناوچەیەوە دەست پیدەکات کەتییدا سنوری عیراق-سوریا لەخۆرئاوای شارۆچکەی شنگارەوە پیکدەگەن و شاری موسڵ لەخۆدەگریت و کۆتایی ئیداریی ئەم شارە کۆتایی هەریمەکە دەستنیشان دەکات.

شیوەی سنوری بەنسبەت کوردستانەوە قۆقزو بەنسبەت عیراقەوە رووچالە. هەریمەکە لەژیر کاریگەری ئاووهەوای دەریای سپی ناوەراستدایەو ناوچە سنورییەکانی دەکەونە بەشی باکوری ناوچەی جزیرەوە.

ب-موسڵ گرنگترین گریی هاتوچۆی هەریمەکەیە، ناوچەی جزیرە لەدیوی عیراقەوە دوو کۆمەلە ریگای تیدەکەویت؛ یەکەمیان ریگاکانی باکورە کە بە سەرووی ناوچەی هیلالی خەسیبدا تیپەر دەبن و بەشی هەرە زۆریان دەکەونە خاکی کوردستانەوە، دووەمیان ریگاکانی باشورە کە بەریگای دۆلی فورات دەناسریت. ریگاکانی باکور جگە لەوانەیان کەبەجزیرەدا گوزەردەکەن، بەشیکیان لەخۆرهەلاتی دیجلەوە تەواوکەری ریگاوبانەکانی خۆرئاوای روباری ناوبراو دەبن.

پ-بەنسبەت عیراقەوە موسڵ ئامانجی ستراتیجی دەبیت، لەو سۆنگەیەی کەئەم ناوچەیە ناوچەیەکی دەولەمەندی پەترۆلە، گرنگییەکی ئابوری گەورەی هەیە.

٢-هەریمی دووەم (ناوەراست)

أ-دریژترین روپیوی هەریمەکانی رووبەروو بوونەوەی عەسکەریی نیوان کوردستانی باشورو عیراق پیکدەهینیت. راستەوخۆ لەباشوری شاری موسلەوە تا خالی پیکگەیشتنی سنوری عیراق- ئیران و کۆتایی چیای حەمرین لەخۆرهەلاتی شارۆچکەی مەندەلی دەکشیت.

هیلی سنوری لەم هەریمەدا لەباکورەوە بەشیوەیەکی ستونی بە کەنارەکانی خۆرهەلاتی دیجلەدا دادەبەزیتە خوارەوە تا شارۆچکەی فەتحەو، ناوچەیەکی رووچاڵ بۆ کوردستان و قۆقز بۆ عیراق پیکدەهینیت. لەویشەوە هیلی سنوری بەشیوەیەکی ریک بەچیای حەمریندا هەلدەزنیت تا سەر سنوری ئیستای عیراق- ئیران لەخۆرهەلاتی مەندەلی دەکشیت. ئەم هەریمە لەژیر کاریگەری ئاووهەوای دەریای سپی ناوەراست و بیابانە وشکەکانی خۆرئاواو باشوری خۆرئاوای عیراقدایەو ناوچە سنورییەکانی دەکەونە دەشتە گردۆلکەییەکانەوە.

ب-هەردوو لەمپەری سروشتی، راکیشانی روباری دیجلە لەباشوری موسلەوە بەرەو شارۆچکەی فەتحەو دریژ بوونەوەی زنجیرەی حەمرین بەرەو کۆتایی سنووری هەریمەکە، لەسەریکەوە دەستنیشانکەری سروشتیی سنورەکەو، لەم سەرەکەی تریشەوە لەمپەری بەرگریکردنی ناوچە کوردنشینەکانی ئەم دیو خۆیان دەبن. دەست بەسەرداگرتنی دەربەندو دەروازەکانی حەمرین، کۆنترۆلکردنی شاریکانی هاتوچۆو جموجۆڵ لەعیراقەوە بۆ کوردستان، هەر جۆرە پیشرەوییەکی سوپای عیراق ئیفلیج و پەك دەخات. ئەگەرچی روباری دیجلە لەو بەشەیدا کەهیلی سنوری نیوان کوردستان و عیراق پیکدەهینیت بەکەلکی کەشتیرانی نایەت. بەلام تیپەر بوونی هیلی هاتوچۆی موسڵ- بەغدا بەکەنارەکانی رووبارەکەداکە گرنگترین تەوەرەی جموجۆلی ئەو بەشە پیك دەهینیت. داشی عەسکەرییانەی کوردستان بەسەر عیراقدا سوار دەکات.

پ-ئەم بەشەی سنور جگە لەهەردوو تەوەرەی ستراتیجی موسڵ- بەغداو کەرکوك- بەغدا، لەهەردوو دیوەوە چەند ئامانجیکی ستراتیجی تیدەکەویت؛ بە

نسبەت کوردستانەوە پایتەختی عیراق و شاری تکریت دەبنە ئامانج، بەڵام بەنسبەت عیراقەوە ناوچە پەترۆلیە گرنگەکانی کەرکوك و خانەقین و ئینجا هەولیر ئامانجە ستراتیجییەکان دەبن.

ت-لەوپەری باشوری هەریمەکەوە، گرنگترین تەوەرەی جموجۆلی نیوان عیراق- ئیران پیدا رەت دەبیت، کەئەویش تەوەرەی بەغدا- کرماشان- تارانە.

٣-هەریمی سییەم (باشوری خۆرهەلات)

أ-دەتوانین شارۆچکەی شارەبان بەسەرەتای سنوری ئەم هەریمەو، دواخالی سنوری کوردستانی باشور لەسەروو شارۆچکەی عەلی غەربی بەکۆتایی هەریمەکە دابنیین. شیوەی سنور بەشیوەیەکی گشتی ریکەو هەریمەکە لەژیر کاریگەری ئاووهەوای بیاباناویدایەو ناوچە سنورییەکانی دەکەونە رەشەخاکەکانەوە.

ب-ئەم هەریمە بەشیوەیەکی ترسناك بەنسبەت عیراقەوە لەبەغداو شارەکانی بەعقوبەو کوت نزیك دەبیتەوە.

پ-تەوەرەی جموجۆلی ستراتیجی نیوان عیراق- ئیران بەم هەریمەدا تیپەردەبیت کەبریتیە لە تەوەرەی بەغدا- ئیسلام ئاباد- تاران.

ت-بەهۆی دوورە دەستی ئەم هەریمە لەدوو هەریمەکەی ترو تەسکی روپیوەکەی و کەمی ژمارەی دانیشتوان و نەبوونی شاری گەورەو مەلبەندی ئابوری گرنگ تییدا، لەرووی عەسکەرییەوە لاوازترین ئەلقەی کوردستانی باشور پیکدەهینیت.

ج-بۆ هەر سوپایەکی هیرشبەر، لەهەر دوو هەریمەکەی تر داگیرکردنی ئاسانتر دەبیت و پیش هەردوو هەریمەکەی تر هیرشی دەکریتە سەر.

(٤-٢-٣): تەوەرەکانی جموجۆلی عەسکەری

<u>باری یەکەم: ئەگەر موسڵ سەر بەکوردستانی باشور بیت</u>

لەگۆرەپانی جموجۆلی عەسکەریی کوردستان لەگەڵ عیراقدا، سێ تەوەرەی سەرەکی هەن، کەئەمانەن:-

١-تەوەرەی خانەقین- بەغدا
٢-تەوەرەی کەرکوك- بەغدا
٣-تەوەرەی موسڵ- بەغدا

١-تەوەرەی خانەقین- بەغدا

أ-گرنگیو وەسفی گشتی

*نزیکترین ریگایە لەبەغدای پایتەختی عیراقەوە، هەر بەوپییەش ئەم تەوەرەیە گەورەترین فشاری مەعنەوییە لەسەر عیراق.

*کاریتەکانی ئەم تەوەرەیە کەبریتین لەرووباری سیروانو بەرزاییەکانی حەمرینو قزلرباتو دارەوشکەو پاشانیش روباری ئەلوەن، ریگر نابن لەبەردەم پیشرەوی هیزەکانی هەردوولا.

*لەکاتی گردکردنەوەی هیزەکان لەتەوەرەی بەغدا- خانەقین بەئاقاری کوردستان، دەکریت هیلی جموجۆلی مەندەلی- بەغدا کە ریگای پیشوو نزیکترە وەکو هیلیکی یاریدەدەر شان بەشانی تەوەرەی ناوبراو سوودی لیوەربگیریت.

*کاتی تیکشکانی بەرگرییەکانی عیراق لەبەعقوبە، بەری چەپی رووباری سیروان ئەو بەشەی نیوان بەعقوبەو بەغدا کە بەرووباری دیالە ناودەبریت، دوا هیلی بەرگریکردن دەبیت لەبەغدا.

*لەمەندەلیو بەدرەوە هەر هیرشو بەرگرییەك ئەگەر لەخۆرهەلاتەوە پشتگیری نەکریت، ئەوا چارەنووسیان بەچارەنووسی خانەقینەوە گریٚ دەدریت. لەریگای نیوان خانەقین- مەندەلی (٧٨کم) کۆمەكو پشتگیری ئالوگۆردەکریت.

*لەم تەوەرەیەوە پیوەندی عیراق بەبانی ئیرانو تەوەرەی جموجۆلی بەغدا- تاران دەستەبەرو ئاراستە دەکریت.

*هیلی جموجۆلی ئەم تەوەرەیە، ریگایەکی قیرتاوکراوی یەك سایدەو دووری هیلەکانی جموجۆڵ بەم شیوەیەیە: خانەقین- بەغدا (١٦٠کم)، شارەبان- بەعقوبە (٤٢کم)، شارەبان- بەغدا (٩٧کم)، مەندەلی -بەغدا (١٥٢کم) بلدروز- دوریانی بەعقوبە (٤٠کم).

ب-ناوچەکانی گردکردنەوەی هیزەکانو نیشانەکان بەم شیوەیەیە:

بەنسبەت کوردستانەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هیزەکان: خانەقین، مەندەلی، بەدرە، بەشی پیشەوەی هیزەکانیش لەجەلەولاو شارەبان دەبن.

*نیشانەکان: بەعقوبە، خالص، کوت، بەغدا.

بەنسبەت عیراقەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: خالص، بەعقوبە، کوت، زۆنگاوی شویجە.
*نیشانەکان: شارەبان، چواررییانی، جەلەولا، خانەقین.
پ-بۆ بەرگریکردن لەخانەقین سوپای کوردستان دوو پلانی لەبەردەستدایە:
١-خستنە خزمەتی هەرسێ هێلی جموجۆڵ؛ (خانەقین- مەندەلی- بەدرە)، (خانەقین- جەلەولا- کفری- توزخورماتو)، (خانەقین- جەلەولا- کەلار- دەربەندیخان)و خستنەگەریان لەجموجۆڵەکانی تەوەرە سەرەکییەکەی خانەقین- بەغدادا.
٢-بۆ دوورخستنەوەو نەهێشتنی فشار لەسەر خانەقین، لەبەدرەو مەندەلییەوە پەلاماری زۆنگاوی شویجە بدرێت و مەترسی بخرێتە سەر شاری کوت. لەخانەقینیشەوە پەلاماری بەعقوبەو خالص بدرێت و ئاوی سیروان لەبەنداوی دەربەندیخانەوە بگیرێتەوە یان هەوڵی گۆڕینی ئاوەڕۆکەی بدرێت، بەمەبەستی دامالینی بەغدا لە گرنگترین کارێتەی سروشتی.
٢-تەوەرەی کەرکوک- بەغدا
أ-گرنگیو وەسفی گشتی
*لەو پێودانگەی کەرکوک بە یەکێك لە گەورەترینو درێژترین چالە نەتەوەکانی جیهان دادەنرێت و گرێی هاتوچۆی هەرێمەکەشە، بۆیە بەگرنگترین تەوەرەکانی جموجۆڵی کوردستان- عیراق دەژمێردرێت.
*هەر هێرش و پێشرەوییەك لەخۆرهەڵاتی تەوەرەکەوە- ئاقاری خانەقین-و لەخۆرئاوای تەوەرەکەوە- ئاقاری موسڵ- هەنگاو هەڵگرێت، ئەم رێگایە دەبێتە یەك هێلی بەرگریکردنی سەرلەبەر.
*رێگا کە بەناوچەیەکی تەختانیو نیمچە بیابانـاویدا گوزەردەکات، لەبەرئەوە بەشێوەیەکی فراوان ماشێنی تێدا بەکاردێت. چیای حەمرین رێگر نابێت لەبەردەم پێشرەوی هەردوولادا. دووری نێوان کەرکوك و بەغدا (٢٥٥کم)ەو رێگاکە قیرتاوکراوەو جگە لەهەردوو بەشی نێوان کەرکوك- داقوق و خالص- بەغدا، ئیتر سەرجەم رێگاکە یەك سایدە.
ب-ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکانو نیشانەکان بەم شێوەیەیە:
بەنسبەت کوردستانەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هیزەکان: توزخورماتو، سلیمان بەگ، کفری بەشی پیشەوەی هیزەکانیش لەحەمرین.
*نیشانەکان: عوزیم، خالص، بەغدا.
بەنسبەت عیراقەوە:
*ناوچەکانی گردکردنەوەی هیزەکان: خالص، عوزیم، بەشی پیشەوەی هیزەکانیش لەحەمرین.
*نیشانەکان: توزخورماتو، کفری، کەرکوك.
پ-بۆ بەرگریکردن لە کەرکوك سوپای کوردستان دووپلانی لەبەردەستدایە:
١-لەهیلی جموجۆلی (توزخورماتو- سلیمان بەگ- کفری- جەلەولا- قزلربات (٩٢کم)، بگاتە سەر تەوەرەی خانەقین- بەغداو پەلاماری بەعقوبەو خالص بداتو لانی کەم دەست بەسەر بەعقوبەدا بگریت.
٢-کۆنترۆلکردنی هەموو دەروازەو دەربەندەکان بەدریژایی چیای حەمرینو ناردنی تۆری هەوالدزیو مەفرەزەی گەرۆك بۆ زەوییەکانی پشتەوەی حەمرین.
٣-تەوەرەی موسڵ- بەغدا
ا-گرنگیو وەسفی گشتی
شاری موسڵ کە گریی هاتوچۆی هەریمەکەو ناوچەیەکی پەترۆلیو دووەمین شاری ستراتیجی کوردستانی باشورە، بە بەغدای پایتەختی عیراقەوە دەبەستیتەوە. گرنگترین ریگاوبانەکانی هاتۆچۆی وشکاییو هیلەکانی ئاسن لەموسلەوە بەرەو تورکیاو سوریا دەچیت.
*ئەم تەوەرەیەو شاری موسڵ ریگا بەرووی پیوەندییەکانی عیراق بە تورکیاو بەشیکی باکوری سوریا ئاوەڵا دەکات.
*لەنزیك شارۆچکەی شرگاتو جاریکی تریش لەنیوان سامەراو بەغدادا، ریگاکە ئامبازی هیلە ئاسنەکانی نیوان موسڵو بەغدا دەبیت، ئەو هیلە تۆری ئاسنی (دیاربەکر- حەلەب- بەغدا) پیکدەهینیت.
*لەو سۆنگەیەی سنوری کوردستان لەموسلەوە تا شارۆچکەی فەتحە چەند کیلۆمەتریکی کەم لەخۆرئاوای رووباری دیجلەو تەوەرەکەوە دوورە، بۆیە رۆلی ستراتیجی ئەم ریگەیە بەنسبەت عیراق کەمو بەنسبەت کوردستانەوە گەورە دەبیت.
*مەترسیدارترین تەوەرەی هیرشکردنە سەر عیراقە.

*بەشێوەیەکی گشتی ریگاکە قیرتاوکراوو دووسایدە، دریژییەکەی (٣٩٥کم)ەو بەخاکیکی تەختاییدا گوزەر دەکات.
ب-ناوچەکانی گرکردنەوەی هیزەکان و نیشانەکان:
بەنسبەت کوردستانەوە:
*ناوچەی گرکردنەوەی هیزەکان: موسڵ، قەرەقوش، مەخمور، حەویجە، هیزەکانی پیشەوەش لەدەوروبەری کەنارەکانی خۆرهەلاتی دیجلە.
*نیشانەکان: کەنارەکانی خۆرئاوای دیجلەو ئەو شارانەی ریگاکەی پیدا دەروات؛ بیجی، تکریت، سامەرا، بەغدا.
بەنسبەت عیراقەوە:
ناوچەکانی گردکردنەوەی هیزەکان: سامەرا، تکریت، بەشی پیشەوەی هیزەکانیش لەبیجی و شرگات.
*نیشانەکان: کەرکوک، هەولیر، موسڵ.
پ-بۆ بەرگریکردن لەموسڵ و بەری خۆرهەلاتی روباری دیجلە، سوپای کوردستان پیویستە بێ سێ‌ودوو پەلاماری خۆرئاوای دیجلە بدات و کۆنترۆلی تەواوی ئەو بەشەی تەوەرەکەی (موسڵ- بەغدا) بکات. ئەگەرچی روباری دیجلە لەم ناوچەیەدا کە تەوەرەکەی پیدارەت دەبیت بەکەلکی کەشتیرانی نایەت، بەلام دەکریت لەریی کەلەک و پردی خیراوە هیزە هیرشبەرەکان بگوازرینەوە هەردوو بەری روبارەکە. ئینجا پەلاماری شارەکانی بیجی و تکریت و سامەرا بدات. بەدەست بەسەراگرتنی ئەوبەری روباری دیجلە تا سامەرا، بەغدا دەکەویتە مەترسی گەورەوە. بەتایبەتی کەهیزی هیرشبەر لەتوانایدا دەبیت هەموو بەنداوو بەستەکانی بیجی و سامەرا کۆنترۆڵ بکات و بەنداوەکانی سەر زیی بچوک و بەنداوی دەربەندیخان لەیەک کاتدا بەربداتەوەو بەغدای پایتەخت رووبەرووی مەترسی لافاو بکاتەوە[١٣]

* * *

باری دووەم: ئەگەر- موسڵ سەر بەعیراق بیت

لەگۆرەپانی کوردستان لەگەڵ عیراق، جگە لەهەردوو تەوەرەی (خانەقین- بەغدا)و (کەرکوک- بەغدا)- کەپیشتر هەردووکیان باسکران، دوو تەوەرەی تری سەرەکی جموجۆلی عەسکەری هەیە، کەئەمانەن:-

١-تەوەرەی هەولیر- موسڵ.
٢-تەوەرەی دهۆك- موسڵ
تەوەرەی هەولیر- موسڵ
أ-گرنگیو وەسفی گشتی
*موسڵ لەریی ئەم تەوەرەیەوە دەگاتە تەوەرەی (هەولیر- رایات)و دەستی بەئیران دەگات.
*ئەم تەوەرەیە هەولیر بەشاری ستراتیجی موسلەوە دەبەستیتەوە.
*بەرگرییەکانی هەردوولاو بالی هیزەکانی سوپای کوردستانو سوپای عیراق دەکەونە ئەمبەرو ئەوبەری زیی گەورە.
*بەهۆی نزیکی مەلبەندی شاری هەولیر لەسنوری پاریزگای نەینەوا، هیزەکانی پیشەوەی سوپای عیراق بەشیوەیەکی ترسناك لەناوەندی شارەوە نزیك دەبنەوە (٣٠-٣٥کم)، هەر بۆیە لەهەلگیرسانی هەر جەنگیكو پەلاماردانیکی بەربلاوی سوپای عیراق، هەولیر دەکەویتە مەترسی دەست بەسەراگرتنی.
*بەشیوەیەکی گشتی ریگاکە تەختاییەو بە ناوچەیەکی دەشتاییدا دەروات، هەروەها قیرتاوکراوی دووسایدەو دریژییەکەی (٨٩کم)ە، جگە لەهەردوو پردی سەرزیی گەورەو چۆمی خازەر، هیچ کاریتەو لەمپەریك لەسەر ریگاکەدا نییە.
ب-ناوچەکانی گردکردنەوەی هیزەکانو نیشانەکان:
بەنسبەت کوردستانەوە
*ناوچەکانی گردکردنەوەی هیزەکان: هەولیر، گویر، مەخمور، بەشی پیشەوەی هیزەکانیش لەکەلەکی یاسین ئاغا.
*نیشانەکان: موسڵ.
بەنسبەت عیراقەوە:
*ناوچەکانی گردکردنەوەی هیزەکان: موسڵ، حەمدانیە، بەشی پیشەوەی هیزەکانیش لەحەمدانیەوە کەلەکی یاسین ئاغا.
*نیشانەکان: هەولیر، کەرکوك.
پ-بەمەبەستی نەهیشتنی مەترسی لەسەر هەولیر سوپای کوردستان لەسەریەتی لەسەریکەوە کۆنترۆلی بەشی گەورەی تەوەرەکە بکاتو هیزەکانی سوپای عیراق تاپشتی حەمدانیەوە بەرتەلە ناچاری پاشەکشەو بلاوەپیکردن

بکات، لەسەریکی تریشەوە تەوەرەی (دهۆك- موسڵ) بکاتە تەوەرەی فشارو هێزەکانی عیراق خەریکی بەرگریکردن لەموسڵ بکات.

٢-تەوەرەی دهۆك- موسڵ

أ-گرنگیو وەسفی گشتی

*موسڵ بەگریی هاتوچۆی بەشی باشوری خۆرهەڵاتی تورکیا کە دیاربەکرە دەبەستیتەوە. هەروەها بەبەشیك لەریگاکانی باکوری سوریاشەوە.

*ئەم تەوەرەیە دهۆك بەشاری ستراتیجی موسلەوە دەبەستیتەوە.

*لەباری پیشرەویکردنی سوپای عیراقدا بەرەو دهۆكو زاخۆ، چیای دهۆكو زیی خاپورو دەربەندی زاخۆ دەبنە شوینی بەرگریکردن.

*بەشیوەیەکی گشتی ریگاکە تەختاییەو بەکەلکی بەکارهینانی هەمەجۆر ماشینی دیت، جگە لەوەبەشەی دەکەویتە نیوان موسڵو دوریانی دهۆك-زاخۆ، سەرجەم ریگاکە یەك سایدە.

ب-ناوچەی گردکردنەوەی هیزەکانو نیشانەکان:

بەنسبەت کوردستانەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هیزەکان: دهۆك، ئاکرێ، بەشی پیشەوەی هیزەکانیش لەسومیلو فایدە دەبن.

*نیشانەکان: موسڵ.

بەنسبەت عیراقەوە:

*ناوچەکانی گرکردنەوەی هیزەکان: موسڵ، تەلکیف، شیخان.

*نیشانەکان: ئاکرێ، دهۆك، ئامیدی، زاخۆ.

پ-بەمەبەستی نەهیشتنی مەترسی لەسەر دهۆكو زاخۆ بەشیوەیەکی جوزئی، دەبیت کۆنترۆلکردنی بەشی گەورەی تەوەرەکە تاپشتەوەی فایدەو هەموو کەنارەکانی خۆرهەڵاتی روباری دیجلەو دەریاچەی سەدام، مسۆگەرو دەستەبەر بکریت.

سوپای کوردستان تەنیا ئەوکاتە دەتوانیت بەشیوەیەکی یەکجارەکیو هەمیشەیی، مەترسی سوپای عیراق لەسەر دهۆكو هەولیرو ناوچەکانی دەوروبەریان نەهیلیت، کەموسڵو هەموو ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپاریزگای نەینەوا بخاتە ژیر رکیفی خۆیەوە.

نەخشەی ژمارە (٢٤)
گۆرەپانی جموجۆلی عەسکەریی نیوان کوردستانی باشورو عیراق

فەسلی سێیەم

کوردستانی باشورو تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن/ هەرێمی رزگارکراو

(٤-٣-١): هەرێمی رزگارکراوی کوردستان- سنورو پێکهاتن

روپێوی هەرێمی رزگارکراوی کوردستان بە دەوروبەری (٤٠٠٠٠کچگ- کیلۆمەتری چوارگۆشە) مەزەنە دەکرێت. ئەم رووبەرە نیوەکەمتری سەرجەم خاکی کوردستانی باشور دەگرێتەوە (روپێوی کوردستانی باشور بەزۆرتر لە "٨٥٠٠٠ کچگ" دادەنرێت)و، هەروەها دەیەکی خاکی ئێستای عیراقە بۆ هەرێمەکە خۆی. (روپێوی عیراق بەکوردستانەوە (٤٣٧،٣٩٣کچگ)ە سنوری هەرێمی کوردستان بە هێلێك گەر لەباشوری خۆرهەڵاتەوە دەست پێبکەین، شارۆچکەکانی قۆرەتووو مەیدان و کەلارو کفری دەخاتە ناو سنورەکەیەوەو هێلی سنوری بەرەو باکورو باکوری خۆرئاوا شارۆچکەی قادرکەرەم لەژێر دەسەڵاتی عیراقدا جێدەهێلێت، ئینجا بە چەمچەماڵ و شواندا رەت دەبێت و یەکەمیان ئازادکراوو دووەمیان داگیرکراو، دارەمان و قوشتەپەو هەنجیرۆك دەکەونە ناوچە ئازادکراوەکەوەو پاشان هێلی سنور بەتەنیشت ئەلکیش و شێخان و فایدەی ژێر دەسەڵاتی عیراقدا رەت دەبێت و باختەمە بەئازادکراوی لەخۆ دەگرێت و دواجار بەشێك لە کەنارەکانی دەریاچەی سەدام و روباری دیجلە لەوپەری باکوری خۆرئاوای هەرێمەکە دەکاتە هێلی جیاکەرەوەی نێوان ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی کوردو سوپای عیراق. "بروانە خشتەی ژمار(١٣)"، هەروەها "نەخشەی ژمارە (٢٥)"

پاریزگا	ژێردەسەڵاتی کوردان	ژێر دەسەڵاتی عیراق	هێلی سنور
بەعقوبە (دیالە)	کفری- جلۆسۆزك- چیای برنجی- قۆرەتو- عەلی میر- تەپەداران.	سەرچەم- جەبارە- کۆکس-والی ئاغا	گادەگویزینە.
تکریت (سەلاحەدین)	شیخ جەلال- نەوجول-تالاو- رەندانە	قادرکەرەم- پەلکە	میکایل-چەمی قادرکەرەم- ئیبراهیم غولام.
سلیمانی	چەمچەماڵ- فیزاوە- گۆران- تەکیە-قوچالی- کەلار	-	-
کەرکوك	مامەرەش- عەلیمیکایل-چالاو- بانەسۆفی-کانی کۆمەك	شوان-تەرکە- عەلیموسا-بانگرد	چیای خالخاڵ-قادر شیرین-ئیبراهیم ئاغا.
هەولیر (ئەربیل)	قوشتەبە-دارەمان- تولکی	قەرەباغ-کورتیان- قازی خانە- گردەلانکە- قەرەسەلام	ساتور-کۆرتیك- ئۆمەرئاوا.
موسڵ	کەلەکچی-	ئەلکیش-شیخان-	بۆبلان-ئەوبەری

(نەینەوا)	بەردەرەش-گردەپا-هەنجیرۆك-کەلەك	زینۆمیری	خۆرئاوای زێی گەورە
دهۆك	باختەمە-کەنارەکانی خۆرهەلاتی رووباریدیجلە-بەشیك لە کەنارەکانی دەریاچەی سەدام	فایدە-کەنارەکانی خۆرئاوای رووباری دیجلە- بەشیك لە کەنارەکانی دەریاچەی سەدام	روباری دیجلە-بەشیك لەدەریاچەی سەدام.

خشتەی ژمارە (١٣)

ناوچە سنورییەکانی نیوان هەریمی رزگارکراوی کوردستان و عیراق.

جگە لەقەزای مەخموری سەر بەپاریزگای هەولیرو روپیویکی بچوکی سەر بە پاریزگای دهۆك، ئیتر هەریمی رزگارکراوی کوردستان هەرسێ پاریزگای سلیمانیو هەولیرو دهۆکی بەهەموو قەزاو ناحیەکانیانەوە لەژیر دەسەلاتدایەو، لەرووی دابەشبونی ئیداریشەوە چەند ناوچەیەکی رزگارکراوی کوردنیشینی سەر بەپاریزگاکانی موسلو تکریتو بەعقوبەو کەرکوکی تیکەلْ بەسنوری ئیدارییەکەی خۆی کردووە.
گرنگترین مەلبەندەکانی ئابوریو چری دانیشتوانو دامودەزگاکانی دەسەلاتی سیاسیی هەریمەکە لەهەرسێ شاری هەولیرو سلیمانیو دهۆك کۆبۆتەوە.
پیکهاتەی هەریمی رزگارکراوی کوردستانو خودی دەسەلاتە سیاسییەکەی رەنگدانەوەیەکی راستەوخۆی ئەو فاکتەرە دەرەکییەیە کەهاوپەیمانان،

ئەمریکاو بەریتانیاو فەرەنسە لەرێی هێزێکی عەسکەرییەوەو وەکو کارکردێکی بڕیاری ژمارە (٦٨٨)ی ئەنجومەنی ئاسایش، هێڵی پانی (٣٦)یان کردۆتە سنوری دەرەوەی دەسەڵاتی داگیرکەرانەی عێراق و تارادەیەك ئاسودەییان بۆ ئەو ناوچەیەو ناوچە پاشکۆکانی سەر بەهەمان دەسەڵاتی سیاسیی هەرێمەکە، بەرجەستەو دەستەبەر کردووە.

هێڵی پانی (٣٦) گەر لەخۆرهەڵاتەوە دەست پێبکەین، لەخاڵی بەیەکگەیشتنی سنوری ئێستای عێراق- ئێران، لەچەمی دوو ئاوانی سەر سنور لەسەرو شارۆچکەی ماوەت، بەنزیك کەنارەکانی باکوری شارۆچکەی دوکاندا دەکشێت، شارۆچکەکە دەخاتە دەرەوەی سنورەکەی خۆی و بەنداوی دوکان لەناوەوە، ئینجا بە باشوری کۆیەو قوشتەپەو گوێردا درێژدەبێتەوە، هەموو ئەو ناوچانە دەخاتە ناو سنورەکەیەوەو بەخواروی شارۆچکەی بەعاج لەنزیك سنوری ئێستای عێراق- سوریادا رەت دەبێت، پارێزگای دهۆك کەبچوکترین روپێوی پارێزگای کوردستانی باشوورەو هەموو ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپارێزگای موسڵ بەشاری موسڵیشەوەو بەشی هەرە زۆری پارێزگای هەولێرو ناوچەیەکی بچوکی سەر بەپارێزگای سلێمانی، دەکەونە سنورە پارێزراوەکەوەو، هەموو پارێزگای کەرکوك و بەشی هەرەزۆری پارێزگای سلێمانی و هەموو ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپارێزگاکانی بەعقوبەو کوت و تکریت لەدەرەوەی هێڵەکەدا دەمێننەوە. "بڕوانە نەخشەی ژمارە (٢٦)"

بەو پێیە نزیکەی (٣٥٠٠٠کچگ) لەسەرجەم روپێوی کوردستانی باشور هێڵی پانی (٣٦) دەیگرێتەوەو، تەنیا دەوروبەری (٢٣٠٠٠ کچگ) لەروپێوی ئێستای هەرێمی رزگارکراو دەکەونە ناو سنوری پارێزراوی هێڵی ناوبراوەوە.

ئەگەرچی کارێکی لەوجۆرە نەخشە داگیرکەرانەکەی بەعسی ساتمەو دەستەپاچە کردووە، بەڵام پەنابردنە بەرسنورکێشان لەرێی هێڵکارییە فەلەکییە نەگۆڕەکانەوە بێگوێدانە مێژووی جوگرافی و لایەنە ئەتنیکییەکانی ناوچەکە، چارەنووسی هەموو قەوارەکەی بەو پارچەیەشەوە کەئێستا لەژێر رەحمەت و سێبەری باڵی فڕۆکە تیژڕەوەکانی هاوپەیمانەندا مافی کەروێشکە خەوی پێ بەخشراوە، رووبەڕووی پرسیار کردۆتەوە. هێڵی پانی (٣٦) ئەوەندەی رەخساندنی بوارێکە بۆ دەستێوەردان و شەرعیەتدان بەو دەستێوەردانە، هێندە سنورێکی کۆنکرێتی و پیرۆز نییە.

نەخشەی ژمارە (٢٥)
هەرێمی رزگارکراوی کوردستان و عیراق

نەخشەی ژمارە (٢٦)
هەرێمی رزگارکراوی کوردستان بەنیسبەت کوردستانی باشورو عیراق و هێلی پانی (٣٦)ەوە

(٤-٣-٢): تەوەرەکانی جموجۆڵی عەسکەریی نێوان هەرێمی رزگارکراوی کوردستان و عێراق

ئەو هێڵە ئێستا بووەتە سنوری نێوان هەرێمی رزگارکراوی کوردستان و عێراق، هێڵی (هدنە)یەکی رانەگەیەندراوە کە دەرەوە بۆ هەردوولای دیاریکردووە.

بەشێوەیەکی گشتی سنور لەگەڵ ئێستای عێراقدا شێوەیەکی رێك (مستقیم)ی هەیە، جگە لەپارێزگای سلێمانی کەشێوەیەکی رووچاڵانەی لەگەڵ ناوچەکانی ژێردەسەلاتی سوپای عێراقدا وەرگرتووە، ئیتر هێڵی سنور قۆقزانەو بەشێوەیەکی ترسناك روو لەهەردوو شاری هەولێرو ناوچەکانی بادینانە. "بڕوانە نەخشەی ژمارە (٢٥)"

ئەو نوختەو مەڵبەندانەی کەلێیانەوە تەوەرە ستراتیجییەکانی عێراق گۆڕەپان بۆ هێرشکردن بەرەو ناوچەکانی ژێردەسەلاتی کوردان ئاوەلادەکەن و لەحاڵی رزگاربوونیاندا گۆڕەپان بۆ هێرشکردن بەرەو ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی عێراق خۆشدەکەن، هەموو ئەو نوختەو مەڵبەندانە حاڵی حازر لەژێر کۆنترۆڵی عەسکەرییانەی سوپای عێراقدان. شارەکانی موسڵ و کەرکوك و خانەقین، ئەو مەڵبەندانەی کوردستانی باشورن- کوردستانی باشور لەحاڵی رزگاربوونی سەرجەم خاکەکەیدا کە لێیانەوە تەوەرە ستراتیجییەکانی کوردستان بەئاقاری قولایی ناوچەکانی عێراق، بەم شێوەیە ئاڕاستە دەکرێن:-

یەکەم: تەوەرەی موسڵ- تکریت- بەغدا.

دووەم: تەوەرەی کەرکوك- بەغدا.

سێیەم: تەوەرەی خانەقین- بەعقوبە- بەغدا.

لەمڕۆدا جگە لە خانەقین، ئیتر لەهەموو ناوچەکانی سەر بەهەردوو مەڵبەندەکەی تری ژێر دەسەلاتی عێراقەوە، تەوەرە ستراتیجییەکانی عێراق بەئاقاری ناوچەکانی ژێردەسەلاتی کوردان بەم شێوەیە ئاڕاستە دەکرێن:-

یەکەم: تەوەرەی موسڵ- هەولێرو سلێمانی.

دووەم:تەوەرەی موسل — هەولیرو دهۆك

گرنگی ئەو سێ شارە هەر لەوەدا نییە کەسێ ناوچەی کوردیی ژێر دەسەلاتی سوپای عیراق، ئەو سێ شارە لەمرۆدا گریی هاتوچۆی داگیرکردنەوەی ناوچەکانی هەریمی رزگارکراوی کوردستانو، لەباری رزگاربوونیاندا سێ داشی سواری قەوارەی کوردستان دەبیت بەسەر عیراقی داهاتوی دراوسییەوە.

بۆ هەر هیرشیکی داهاتوی سوپای عیراق، هەرسێ شاری گەورەی هەولیرو سلیمانیو دهۆك سێ نیشانی ستراتیجی سوپای عیراقو هەموو روپیوی هەریمی رزگارکراو یەك گۆرەپانی جموجۆلی عەسکەریی دەبیت.

لەکاتی هەلگیرسانی جەنگدا هیزە مۆلخواردووەکانی سوپای عیراق بەدریژایی سنوری ناوچە رزگارکراوەکانو لەهیندیك ناوچەدا بەتایبەتیش لەدەوروبەری پایتەختی هەریمەکە، بەشیوەیەك نزیك دەبیتەوە هەر هیوایەکی بەرگریکردنو بەدەستەوە نەدانی پایتەخت ئەگەر هاوکاری عەسکەرییانەی دەرەوەی لەپشتەوە نەبیت، ناکامو بێ ئاکام دەکات.

ئەوە قسەی پیناویت لەهەر هیرشیکی بەربلاوی تری سوپای عیراقدا، پیش سلیمانی، هەولیر داگیردەکریتەوە،.

هەرچەندە سلیمانی بەپیچەوانەی هەولیرەوە، ناکەویتە سنوری پاریزراوی هیلی (٣٦)ەوە، کەچی یەکەم پاریزگای هەریمەکەیە کە هەموو خاکەکەی ئازاد کرابیتو دوورە دەست ترین شاری گەورەش بیت بەنسبەت هیزەکانی سوپای عیراقەوە.

دوو تەوەرە هەیە کەسوپای عیراق لییانەوە هیرش بکاتە سەر سلیمانی؛ تەوەرەی یەکەمیان (کەرکوك- سلیمانی)یەو، دووەمیان تەوەرەی (جەلەولا یان کفری- کەلار- دەربەندیخان- شارەزور یان "قەرەداغ")- سلیمانی)یە. لەتەوەرەی یەکەمدا هیزە مۆلخواردووەکانی سوپای عیراق بەدووری (٧٠کم)و، لەتەوەرەی دووەمدا دەوروبەری (١٨٠کم) لە ناوەندی شارەوە دوورن.

لەو پیودانگەی هیزە هیرشبەرەکانی سوپای عیراق پشت بەهیزی ماشینو زریپۆش دەبەستنو تەوەرەی جموجۆلی دووەمیش ریگەیەکی یەك سایدو

بەکەندو کۆسپ‌و دووره رییە، لەبەرئەوە تەوەرەی یەکەم تەوەرە سەرەکییەی هیرشکردن دەبیت.

لەرووی پیکهاتەی زەوی‌و رووەکانی خاکەوە، تەوەرەی کەرکوك- سلیمانی سێ ناوچەی جیاواز بەشەکانی پیکدەهینن؛ سەرەتای تەوەرەکە لەدەشتە گردۆلکەییەکانەوە (کەرکوك) دەست پیدەکات، پاشان بەرەو بانە گردۆلکەییەکانی نیوان کەرکوك‌و بازیان دەکشیت‌و بەناوچەی قەدپالە شاخاوییەکانی نیوان بازیان‌و سلیمانیدا تیپەر دەبیت.

ناوچەکانی گردبوونەوەی هیزەکانی سوپای عیراق، کەرکوك‌و قەرەهەنجیرو، هیزەکانی پیشەوەش لەبانی‌مەقان دەبن. هیزە هیرشبەرەکان لەسەنگاوو بانی‌مەقانەوە بەرەو چەمچەماڵ بەئاسانی پیشرەوی دەکەن‌و ریگاوبانە گردۆلکەییەکەی ئەم ناوچەیە تا دەوروبەری دەربەندی بازیان (١٥-٢٠کم)، کاریکی ئەوتۆ ناکەنە سەر ئاقاری جموجۆلەکان.

دەربەندی بازیان کەدەکەویتە زنجیرە چیای بازیانەوەو بەرزی چیاکە لەو خالەدا دەگاتە (١٤١٤م)، تاکە دەروازەی هەر جۆرە پیشرەوییەك‌و کلیلی داگیرکردنەوەی سلیمانی دەبیت.

بەدریژایی میژوو هەر سوپایەك لەخۆرئاواوە نیازی داگیرکردنی ولاتی سلیمانی هەبووبیت، سەری خۆی بەو دەربەندەدا کیشاوە. ئاشور ناسرپال (٨٦٠-٨٨٥پ.ز) پاش شەریکی خویناوی‌و کوشتنی (١٤٠٠) جەنگاوەری پاسەوانی دەربەندی ناوبراو ئینجا توانیویتی (زاموا)ی ولاتی لۆلۆییەکان داگیربکات. شەرەکانی نادرشا دژی عوسمانییەکان (١٧٣٣ز)و ئەورەحمان پاشای بابان دژی عوسمانییەکان (١٨٠٦ز)و پاشانیش دژی والی بەغدادا (١٨٠٦ز)، ئینجا شەرەکەی شیخ مەحمود دژی ئینگلیزەکان (١٩١٩ز)و، دواجاریش داگیرکردنەوەی سلیمانی پاش تیکشکانی راپەرین لە (١٩٩١ز)دا، گرنگترین ئەلقەکانی میژووی داگیرکردنی سلیمانی لەخۆرئاوای خۆیەوە پیکدەهینیت.

ئەگەرچی ئەو بەشەی تری تەوەرەکە لەبازیانەوە بۆ سلیمانی، ریگایەکی بەکەندو کۆسپەو بەرگریی لیدەکریت، بەڵام گرتنی دەربەندی بازیان لای هەر هیزیکی بەرگریکەری تیکشکاو، لەرووی مەعنەوییەوە ئاسەواری سەرتاسەری بۆ هەموو هیزە بەرگریکەرەکانی بەشەکانی تری تەوەرەکە دەبیت، هیزی بەرگریکەر تا دەربەندی تاسلوجەی دەروازەی سلیمانی ناتوانیت هەناسەی پشوو هەلمژیت، گرتنی ئەم دەروازەیە دەرگا بەرووی سلیمانیو شارەزووردا دەخاتە سەرگازەرای پشت. (بروانە نەخشەی ژمارە (٢٧)).

بەڵام بەنسبەت هەولیرەوە سوپای عیراق سێ تەوەرەی بەدەستەوەیە بۆ هیرشکردن، یەکەمیان تەوەرەی (کەرکوك- هەولیر)ەو ناوچەکانی گردبوونەوەی هیزەکان لەکەرکوكو بەشی پیشەوەی هیزەکان لەپردێ (ئالتون کۆپری) دەبیت. دووەمیان تەوەرەی (موسڵ- هەولیر)ەو ناوچەکانی گردبوونەوەی هیزەکان لەموسڵو بەشی پیشەوەی هیزە هیرشبەرەکان لەحەمدانیەو دەوروبەری کەلەکی یاسین ئاغا دەبیت. تەوەرەی سییەمیشیان (مەخمور- هەولیر)ەو ناوچەکانی گردبوونەوەی هیزەکان مەخمورو گویر دەبیتو بەشی پیشەوەش لەدیبەگە دەبیت.

حالی حازر دووری نیوان هیزەکانی سوپای عیراقو پایتەختی هەریمی رزگارکراوی کوردستان لەهیندیك ناوچەدا تەنیا (٢٥-٣٠کم) دەبیت، بەمەش تۆپی دوورهاویژو موشەکەکانی سوپای عیراق گەر تاقەتیان بیتەوە بەر لەتواناياندایە ناوەندی هەولیرو هۆلی پەرلەمان بکەنە نیشان.

لەهەرسێ تەوەرەی ناوبراوەوە کە دەکەونە ناوچە تەختانیو زەوییە دەشتاییەکانی باشورو باشوری خۆرهەڵاتو خۆرئاوای شاری هەولیرەوە جگە لەپردی سەر زیی گەورە لەنیوان هیزەکانی عیراقو هیزی پیشمەرگەدا لەکەلەکی یاسین ئاغا، ئیتر لەمپەرو کاریتەی سروشتی یا دەستکردی ئەوتۆ نییە کەبتوانیت رێ لەپیشرەوی هیزە هیرشبەرەکان بگریت. (بروانە نەخشەی ژمارە "٢٨").
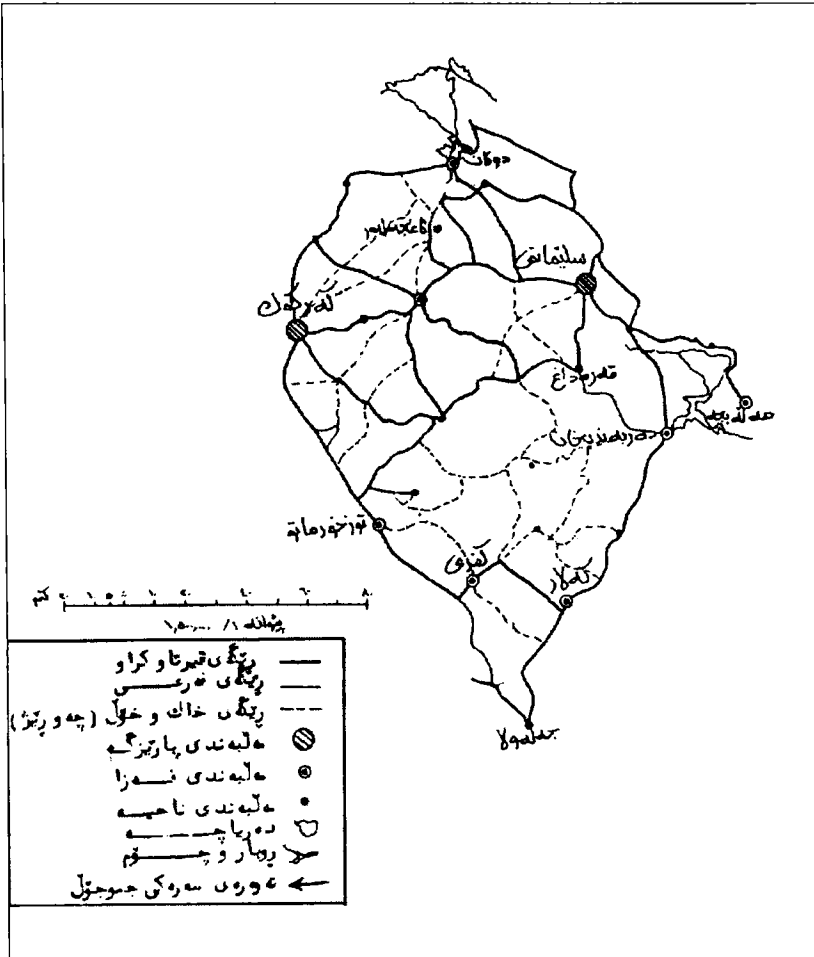
نەخشەی ژمارە (٢٧)

تەوەرەکانی جموجۆڵی عەسکەریی ناوچەی سلێمانی

نەخشەی ژمارە (٢٨)
تەوەرەکانی جموجۆلی عەسکەریی ناوچەی هەولیر
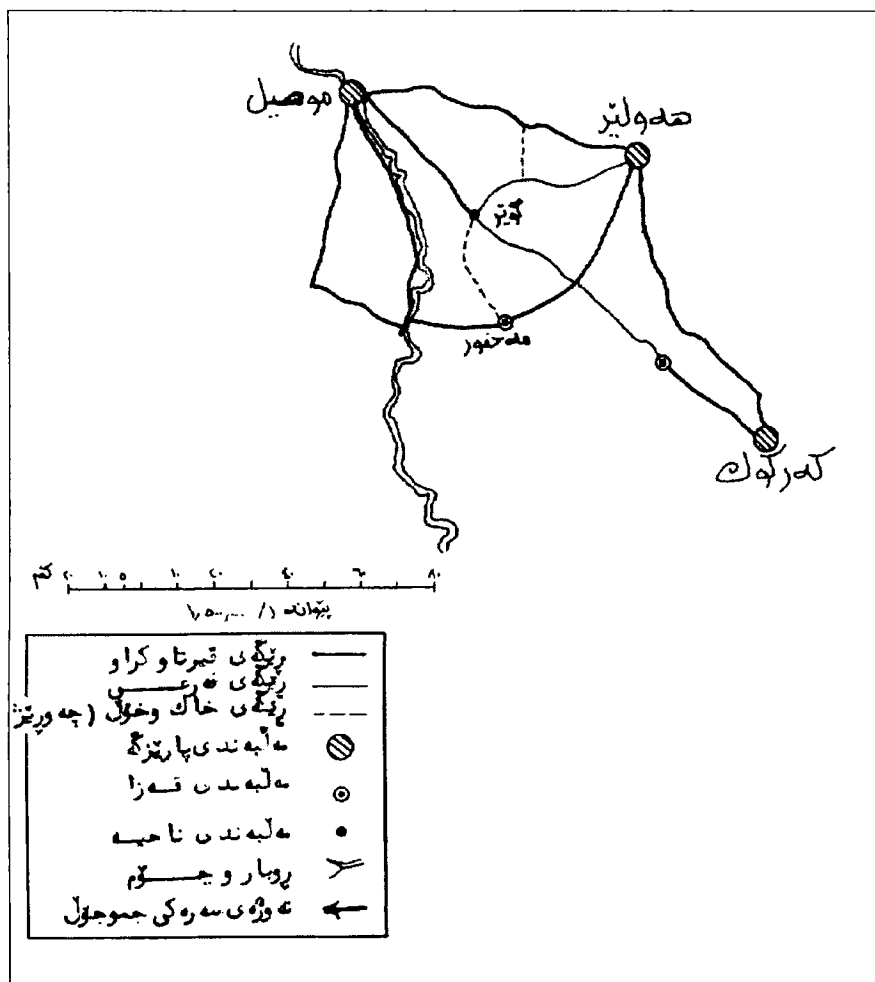
(٤-٣-٣): سلیمانی: خویندنەوەیەکی جیۆستراتیجی

حالی حازر جگە لەپاریزگای سلیمانی کە گەورەترین روپیوی پاریزگا لە کوردستانی باشوردا پیکدەهینیتو هەموو خاکەکەی رزگارکراوە، ئیتر باقی پاریزگاو شارەکانی تری کوردستانی باشور، بەشیك یا هەموو روپیوی خاکەکەیان لەژیر دەستی داگیرکەردایە.

بەروخانی دەسەلاتی بابانەکان بەرەودوا (١٨٥١ز)، ئیتر خەباتی ناوەراست-ناوەراستی کوردستان-، دریژبۆوەی ئەو رابوونە گردە نشینەی بابانییەکان و هەولدان بووە بۆ دەسەلات خستنەوە دەست.

سەدەیەك تینەپەریبوو، ناوەراست دوای بابانییەکان دووجار دەسەلاتی هاتەوە دەست، جاریك هەر لەسلیمانیداو لەسەر دەستی شیخ محەمود، جاری دووەمیشیان لەمهاباد بەسەرۆکایەتی قازی محەمەد.

ئەوەی کەتائیستا نەبۆتە پرسیار، گرنگی جیۆستراتیجی سلیمانیو ئەو رۆلەیە کەدەشیت بنەما جیۆستراتیجییەکانی ولاتی سلیمانی لەبیناکردنی تەلاری نەتەوەیی کورد بەگشتیو ناوەراست بەتایبەتیدا وازی بکات.

ئەگەرچی میژووی دامەزراندنی سلیمانی (١٧٨٤ز) لەچاو تەمەنی شاریکی وەکو هەولیردا (٥٠٠٠ پ.ز) بەراوردکردن هەلناگریت، بەلام نەخشە ئاشورییەکانو هەولی شەروشۆرەکانی ئاشور ناسرپانیپالی دووەم، ولاتی سلیمانی کە شارەزورو ناوەندی بووە، بە (زاموا)ی ولاتی لۆلۆییو گۆتییەکان (٣٠٠٠پ.ز) پیشان دەداتو دەناسینیت. ئەم ولاتەو بەتایبەتیش شارەزووری پایتەحتی بەدریژایی میژوو مەیدانی شەرو پیکدادانی سوپا داگیرکەرەکان بووە. ئاشور ناسرپال لەستونی سەرکەوتنەکەیدا باسی گرتنی بیستو پینج شاری ئەم ولاتەی کردووە. هەرقلی ئیمپراتۆری بیزەنتیش لەسالی (٦٢٨ز)دا لەم ناوچەیەوە دوای سوپای فارس کەوتووەو، پاش فتوحاتی ئیسلامی تەیمورلەنگ لەسالی (١٤١١ز)دا بەم ناوەدا تیپەربووە. ئینجا ئەردەلانییەکان لەسالی (١١٣٧ز)دا رووبەرووی سولتان سلیمانی قانونی وەستاونەتەوەو بۆ

دواجار کەدەسەلاتی ئەردەلانییەکان پوکایەوە، بابانەکان حوکمی ئەم ناوچەیەیان کەوتە دەست[14]

جگە لەهۆکارە ئیداریو سیاسیو ئابورییەکان، یەکێك لەهۆکارە گرنگەکانی گواستنەوەی پایتەختی بابانەکان لەقەلاچۆلانەوە بۆ سلێمانی هەلکەوتەی مەوقعی سلێمانی بووە لەرووی عەسکەرییەوە.

سلێمانی یەکێکە لەشارەکانی سەر بەپشتێنەی دەشتە شاخاوییەکانو درێژبۆوەی بەشی باکورو باکوری خۆرئاوای دەشتی شارەزوور. لەباشورو باشوری خۆرهەلاتیەوە شارەزوور بەدرێژایی (٤٥کم)و تێکرای پانی (١٥-٢٠کم)و سەرجەم روپێوی (٦٧٥کچگ) دەکشێت. خاکی سلێمانی (٢٥٠٠-٧٠٠٠ پێ) لەئاستی دەریاوە بەرزەو هەموو رووەکانی خاك، چیا گردوگردۆلکە، بان، دەشت بەشەکانی پێکدەهێنن.. بڕوانە نەخشەی ژمارە (٢٩).

هەردوو چۆمی سیروانو زێی بچوك لەباشورو باکورییەوە بناوان دەگرنو بەرەو باشور ئاوەڕۆ هەلدەگرن.

سلێمانی چەندین زنجیرە چیاو گەوەی یەك لەدوای یەك سنوری شارو پارێزگاکەی چێوەکێش دەکەن.. لەدەرەوەڕاو بەدرێژایی سنوری ئێستای عێراق- ئێران، لەخۆرهەلاتی پێنجوێنو چوارتاو ماوەتو قەلادزێ لەوپەڕی باکوری پارێزگاکە، بەچیاکانی کۆترەڕەش (٢٧٥٢م)و سورکێو (٢٢٢٣م)و قەندیل (٢٧٤٠م)، دەورەدەدرێت.

لەباشوری خۆرئاواوەو لەنێوان هەردوو شاری کەرکوكو سلێمانی، زنجیرە چیای بازیان[15] بەدرێژایی (١١٠کم)و بەرزی (١٨٤٨م) ناوچەکانی سنوری پارێزگاکە لەو بەشەدا پێکدەهێنێت. ئەم زنجیرەیە کەوەکو دیوارێکی سروشتی بۆتە لەمپەری خۆرئاوای سلێمانی، تەنیا لەرێی دەربەندە ستراتیجییەکانی بازیانو باسەڕەو سەگرمەو دەربەندیخانو گەلییەکانی چڕچەقەلاو پەیکولێیەوە دەروازە بەرووی سلێمانیدا دەکاتەوە.

لەناوەوەڕاو بەچواردەوری شاردا، لەباکورەوە بەرەو باکوری خۆرهەلات، چیای پیرەمەگرون (٢٦٢٠م)و زنجیرەی چەرماوەند کەلەنزیك شارۆچکەی

(نەخشەی ژمارە "٢٩")

فیزیۆگرافیای پارێزگای سلێمانی[١٦]

دوکانەوە تانزیك شارۆچکەی عەربەت دەکشێت و گەوەکانی ئەزمڕ (١٧٠٢م)و گۆیژە (١٥٢٤م)و سەرمەبەندی (١٤٨٦م) تێدەکەوێت و، ئینجا لە خۆرئاواوە بەرەو باشور چیاکانی تاسلوجە (١١٧٦م)و گلەزەردە (١٧٧١م) قەرەداغ (١٧٠٦م)، سنوری ناوەوەی سلێمانی تەواو دەکەن.

لەنێوان گەوە شاخەکانی ناوەوەو دەرەوە سلێمانیداو لەدۆلی قەلاچۆلانەوە تاسەر زێی بچوك، چیاکانی کورەکاژاو (١٩٥٧م)و تەریك و جیاجیادا بەئاقاری باکوری خۆرئاوای سلێمانی هەلدەکشێن[١٧].

بەپێی دابەشبوونی ئیداریی- سیاسیی ناوچە جیاجیاکانی عێراق، روپێوی پارێزگای سلێمانی (١٥٧٥٦کچگ)ە[١٨] بەمەش گەورەترین یەکەی ئیداری لە کوردستانی باشوردا پێکدەهێنێت. (بروانە خشتەی ژمارە "١٤").

پارێزگا	روپێو (کچگ)	تێبینی
سلێمانی	١٥٧٥٦	
نەینەوا	١٤٨٠٠	ناوچە کوردستانییەکان
ئەربیل	١٤٤٧١	
دیالە	١٣٨٨٤	ناوچە کوردستانییەکان
تەئمیم	١٠٣٩١	
دهۆك	٦١٢٠	
سەلاحەدین	٤٠١٩	ناوچە کوردستانییەکان
واست	٣٧٤٠	ناوچە کوردستانییەکان

خشتەی ژمارە (١٤)

روپێوی پارێزگاو ناوچەکانی کوردستانی باشور[١٩]

بەگوێرەی هێلەکانی درێژی و بازنەکانی پانی، سلێمانی دەکەوێتە نێوان بازنەکانی پانی (٣٢َ ٤٤° - ٣١َ ٣٦°)ی باکورو، هێلەکانی درێژ (٣٢َ .٤٤° - ٤٦,٢٠°)ی خۆرهەلاتەوە. گەرمیان و کوێستان کەشوهەوای پارێزگاکە ناجۆرو

جیاجیا دەکەن و هەر لەم سۆنگەیەشەوە چالاکییە ئابوورییەکان و بەرهەمە کشتوکاڵییەکان جۆراوجۆرو هەمەڕەنگن.

سلێمانی بەهۆی دووره دەستی لەشارە عەرەب نشینەکانی عێراقەوە، لەڕووی بازرگانییەو کەمتر لەهەر شارێکی کوردنشینی تری ئەم بەشە شوێنکەوتەو گرێدراوی عێراق بووە. بەپێچەوانەوە، لەئاڵوگۆڕو مامەڵە بازرگانیو ئابوورییەکاندا، سنوربەزاندن بەڕووی ناوەڕاستی ئەودیوودا لەهیچ شوێنێکی تری کوردستان هێندەی سلێمانی برەوی نەبووە.

هەڵکەوتەی سلێمانی وایکردووە حاڵی حازر لەڕێی شەش تەوەرەوەو بەشێوەیەکی تووندوتۆڵ هەموو ناوەڕاستی ئەودیوو بەشێکی باشور ئامبازی خۆی بکات، بەم شێوەیە:-

یەکەم: سلێمانی- رانیە- قەلادزێ- سەردەشت- سەقز.

دووەم: سلێمانی- قەڵاچۆلان- ماوەت- سەردەشت- سەقز.

چوارەم: سلێمانی- سەیدسادق- پێنجوێن- مەریوان- سنە

پێنجەم: سلێمانی- سەیدسادق- هەڵەبجە- پاوە- کرماشان

شەشەم:سلێمانی- دەربەندیخان- کەلار- خانەقین- قەسری شیرین- ئیسلام و کرماشان.

بۆیە ئەم هەڵکەوتە ناوەندییەی سلێمانی لەناوەڕاستی کوردستاندا، خەسڵەتی دڵی داوەتە مەوقعەکەو گرێی هاتوچۆی بەشی هەرەگەورەی ناوچەکانی ناوەڕاست پێکەوە.

مەوقعی سلێمانی لەنێوان هەردوو بەنداوی دەربەندیخان (١١٥کچگ-٣,٥ ملیار مەتر سێجا)و بەنداوی دوکان (٢٦٦ کچگ- ٦,٨ ملیار مەتر سێجا) لەسەر هەردوو چۆمی سیروان و زێی بچوك کەسەرچاوەی گەورەی ئاوو وزەی کارەبای ناوچەیەکی فراوانی دەرەوەی پارێزگاکەش پێکدەهێنێت، لەگرنگی ستراتیجی سلێمانی گەورەتر کردووە.

هەڵکەوتەی سلێمانی هەر لەسەرەتای دامەزراندنییەوە توخمەکانی فراوانبوون و پەلهاویشتنی لەپێکهاتەدا بووە. جگە لەناوچەی سلێمانیو شارەزوور کەقەزاکانی شارباژێڕو پێنجوێن و هەڵەبجەو پشدەریان لەخۆگرتبوو،

هێندێك كات قەڵەمڕەوی بابانەکان بەرەو زەنگابادو مەندەلیو بەدرەو جەصان دەکشاو هەردوو شاری پردێو هەولێر دەکەوتنە ژێر رکێفییەوەو، تەنانەت لەسەردەمی خانەپاشادا ناوچەی سنەش دەکەوتە ژێر دەسەڵاتی میرنشینی ناوبراوەوە[20]

پاش تەنیا سیو شەش ساڵ تەمەنی ئەم شارەو لەساڵی (١٨٢٠ز)دا، ژمارەی خانووەکانی ئەم شارە گەیشتە (٢١٤٤) خانوو. هەرچەندە ریتمی ئەم پەرەسەندنە لەسەر یەك وەتەر بەرێوە نەچووە، داکەوتنی تاعونی ساڵی (١٨٣١ز)و هێرشی فارسەکان بۆسەر شارەکە لەساڵی (١٨٤١ز)دا ئاقاری ئەو پەرەسەندنەی ناجۆرو ئاڵۆزکرد، بەڵام شار لەگەشەکردن نەوەستاو بەپێی ئاقارێکی دائیرەی مەعاریفی ئیسلامی، ژمارەی خێزانەکانی سلێمانی لەساڵی (١٨٦٨ز)دا گەیشتۆتە (٦٠٤٥) خێزانو پێش جەنگی جیهانی یەکەم ژمارەی دانیشتوانی شار بۆ (٤٠٠٠٠) کەس بەرزبۆتەوە[21]

بەگوێرەی ئاماری کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی گەلان لەساڵی (١٩٢٥ز)دا، ژمارەی دانیشتوانی کورد لەسلێمانی (١٨٩٩٠٠)کەس بووەو بەمەش گەرەوی لەسەرجەم لیوا کوردنشینەکانی هەولێرو موسڵو کەرکوك بردۆتەوەو لەساڵی (١٩٤٧ز)دا ئەم ژمارەیە بەرزبۆتەوە بۆ (٢٢٢٧٠٠) کەسو تا ساڵی (١٩٧٧ز) سلێمانی یەکەمین پارێزگا بووە کەبەردەوام ژمارەی کوردی لەزۆربووندا بووە[22] (بڕوانە خشتەی ژمارە "١٥").

بەپێی کۆڵینکارییە خەمڵێنراوەکانی وەزارەتی نەخشەکێشانی عێراق بۆ سەرژمێری دانیشتوانی پارێزگاکانی عێراق، ژمارەی دانیشتوانی سلێمانی لەساڵی (١٩٩٠ز)دا (١٠٨٦٤٠٠) کەس بووەو[23] هەر بەپێی لێکۆڵینەوەیەکی بڵاونەکراوەی هەمان وەزارەت تایبەت بەپارێزگای سلێمانی، ژمارەی دانیشتوانی پارێزگاکە لەساڵی (٢٠٠٠ز)دا بە (٣٠٢٣٠٩١) کەس خەمڵێنراوە[24]

دکتۆر شاکر خەصباك سەبارەت بەرێژەی بەرزی لەدایکبوون لەسلێمانی نوسیویە: (کەلێن لەنێوانی پیتانی رەها (الخصوبة المطلقة)و پیتانی فیعلی لەسلێمانی بوونی نییە. تێکڕای پیتانی فیعلی لەگەڵ تێکڕای ئەو

پارێزگا	سەرجەم دانیشتوان ١٩٤٧	کورد ١٩٧٥	سەرجەم دانیشتوان ١٩٥٧	کورد ١٩٧٧
دهۆك	٢,٣	٢,٩	٣,٤	٢,٦
موسڵ	٢,٨	٢,٩	٤,٧	٠,١-
هەولێر	١,٤	٠,٤-	٤,٩	٠,٦
سلێمانی	٣,٣	٠,٥	٥,٣	٥,٨
کەرکوك	٣,٦	٢,٤	٦,١	٠,١-
دیالە	٢,١	١,٧-	٢,٤	٠,٢
پاریزگاکـــانی تر	٦,٤	١,٩-	٤,٦	٤٩,٦
عیراق	٢,١	١,٧	٤,٥	٣

خشتەی ژمارە (١٥)

کورد لەعیراقدا بەپیی ریژەی زیادبوونی سالانە (١٩٤٧-١٩٧٧) [٢٥]

پیتانەی کەدەبیت هــەبیت، هاوجووتــە. بـارودۆخی کۆمەلایــەتی سـلیمانی وادەردەخات کەتیکرای لەدایکبوون لەئەوپەری کۆتایی بایۆلۆجی نزیك بیت[٢٦]

دیارە مـەوقعی سلیمانی لەناوچەیەکی شاخاوی‌و دوورە دەست بەنســبەت ناوچــە عــەرەب‌و فــارس‌و تــورك نشــینەکانەوە، بەپیچەوانــەی شــارە گــەورە کوردنشـینەکانی تـری کوردســتان، کاریگــەری گــەورەی بــۆ ســەر رەســەنایەتی هەیە. دیالیکیتی سلیمانی کەبۆتە قوتابخانەی ئەدەبی‌و ئاخاوتنی ناوەراستی کوردستان بێ سیستماك کردنـی کاریکی لەوجۆرە لـەچوارچیوەی دەولـەتیکی نەتەوەیی یەکگرتودا، کاریکە تیرامانی دەویت.

جگە لەو هاوچەشنییە نەتەوەییە بێهاوتایەی دانیشتوانی سلێمانی، لەڕووی ئاینیشەوە (٩٩,٦٨)ی دانیشتوانەکەی هاوئایینو هاومەزهەبن[٢٧] و لەوسۆنگەیەشەوە سلێمانی شارێکە تەنیا دوو سەدە کەلای مێژوو دوێنێ دەکات تەمەنیەنی، پێوەندی شارو دێ کۆکو پتەوەو هەر بنەماڵەیەك لە ڕەچەڵەکدا بنەمایەکی لادێی هەیەو سەر بەیەکێك لەناوچە دێهاتنشینەکانە.

لەمڕۆداو لەپێودانگی بنەما جیۆستراتیجییەکانەوە، گواستنەوەی بەشێکی دامودەزگا ئیدارییەکانی دەسەڵاتی کوردان بەچەند وەزارەتێکیشەوە بۆ سلێمانیو دەوروبەری، لەڕووی ئاسایشی نەتەوەییەوە گرنگی گەورەی دەبێت.

(٤-٣-٤): هەرێمی رزگارکراوی کوردستان- سەرچاوەکانی هێز

لەڕووی جوگرافییەوە هەرێمی رزگارکراوی کوردستان هەموو شارو شارۆچکەکانی سەر بەپشتێنەی دەشتە شاخاوییەکانی کۆنترۆڵ کردووە بەڵام لەپشتێنەی دەشتە گردۆڵکەییەکاندا جگە لەهەردوو شارۆچکەی کفریو کەلار، ئیتر هەموو ناوچەکە لەژێر دەسەڵاتی داگیرکەردایە.

زۆربەی ناوچەکانی هەرێمی رزگارکراو ئامبازی ئەو چیاو قەدپاڵانەن کە بەرزاییەکانیان لەنێوان (١٥٠٠-٣٥٠٠م) دایە هێندێك شیوو نشێوی بەقوڵایی (١٠٠٠م) بەناخی زەمیندا رۆچووەو رێگاوبانو هێندێك لەشارێ گرنگەکانی تێکەڵی چەندین دەربەندو گەلیو ئاوەڕۆی چۆمو رووبارەکان دەبێتو، کەشوهەوای هێندێك ناوچەی تری لەوەرزی بەفرانباردا بۆ چەند هەفتەیەك رێگا بەڕووی هاتوچۆدا دەگرێتو، تەنانەت هێندێك ناوچەی تری لەبەرنەبوون یا خراپی رێگاوبان تائێستا دوورە دەستو چەپەك ماونەتەوە.

چیاکانی کوردستان بەشە ناوەندییەکانی چیاکان زاگرۆسو تۆرۆس پێکدەهێنن. لەباشورەوە گەوەکانی زاگرۆس تا خۆرهەڵاتی کەنداوی عەرەب- فارس دەکشێنو، لەباکورەوە گەوەکانی تۆرۆس نزیك بە باکوری خۆرهەڵاتی کەنارەکانی دەریای سپی ناوەڕاست دەبنەوە.

ئەگەرچی لەڕووی سۆسیۆ- شارستانییەوە بەشێکی گەورەی هۆی دواکەوتنو پچڕپچڕی کورد بۆ باری تۆبۆگرافی کوردستان دەگەڕێتەوە، بەتایبەتیش کەدرێژترینو بەرزترین چیاکانی کوردستان بەشەکانی ناوەڕاستی کوردستانیان داگیرکردووە، بەڵام لەڕووی عەسکەرییەوە بەدرێژایی مێژوو،

چیاکانی کوردستان قولأیی ستراتیجیو پارێزەری بوونی کوردو هۆکاری زەلیل نەبوونی دانیشتواکەی بوون. خاوەنی کتێبی (کوردو عەجەم) سەبارەت بەجێۆپۆلەتیکی کوردستانو گرنگی ستراتیجی چیاکانی نووسیویە: (هێنانی پایتەختی خەلافەتی عەرەبی- ئیسلامی بۆ بەغداد (...)، بەکردەوە کوردی خستەژێر تینی گوشاری رووبەڕوو و بەردەوامی عەرەبو تەعریبەوە (...)، لافاوی بەخوڕی تەعریب کە لەماوەیەکی کورتدا خواروی ئەرزی میزۆپۆتامیا، رۆژئاواوی روبارەکانی فوراتو دیجلە، هەموو سەرزەمینی شام، سەروی ئەفریقا، تەنانەت گەیشتە ئەندەلوس لەئیسپانیا، کەچی لەبناری زاگرۆسدا، واتە لەسەر سنوری شوێنی ژیانی کورد، نەیتوانی زیاتر تەشەنە بکاتو بتەنێتەوە، بگرە ئیتر لەوێدا راوەستا[٢٨]).

لەسۆنگەی تۆبۆگرافیاو سروشتی خاکی ناوچە شاخاوییەکانەوە کە زۆربەی هەرەزۆری ئەو ناوچانەش دەگرێتەوە کەئێستاکە دەسەلأتی کوردان تیایاندا بەرکەماڵە، ئەم ناوچانە سروشتێکی دیفاعییان هەیە. ناوچە شاخاوییەکان هێزی شەڕکەر ناچاری لوتکەو پەناو پاسارەکانی خۆی دەکات، پشت ئەستور بەم هێزە مادییە، هێزی شەڕکەر بەشێکی زۆر تواناکانی شەڕکردنی خۆی لەسەر بنچینەی هەبوونی هەمیشەیی ئەو هێزە سروشتییە لەکۆتایی نەهاتووە بەرجەستە دەکات. ئیتر هەر ئەم ریتمە ناقولأیەشە وایکردووە کە بیرکردنەوە لەهەر جۆرە پەلهاویشتنو کارێکی فراوانخوازی لەمێژوویەکی دوورەوە لەعەقلی سیاسی کوردا بخەسێنێت.

هەرچەندە (ئەنفال) فکرەی (بەرگریکردنی تاسەر)و (بەرگریکردن لە قولأیی چیاکاندا)ی هەر هیچ نەبێت لەم بەشەی کوردستاندا تەفروتونا کردو، هێزی سوپای داگیرکەر بەرزترین لوتکەی چیاو قایمترین سەنگەرو قولترین شیوو دۆڵی لەهێزە شاخاوییەکان داگیرکرد، بەلأم هێشتا کە ئەو پرەنسیپە عەسکەرییەی کە بەدرێژایی مێژووی شەڕی کورد لەگەڵ داگیرکەرانیدا چیاکانی بەباشترین شوێنی بەرگریکردنو درێژەپێدانی بەرگریکردن داناوە، هەمان پرەنسیپ تا رۆژی ئەمڕۆ درێژەی هەیەو تا ئەو دەمەش کورد لەچوارچێوەی دەوڵەتێکی سەربەخۆو یەکگرتوودا خاوەن سوپایەکی مۆدێرنو نیزامی نەبێت، نە لەتوانایدا دەبێت ئەو پرەنسیپە مایە پوچ بکاتەوەو نەدەشتوانێت ستراتیجێکی عەسکەریی رۆشنو کاریگەری بۆ خۆی دەستەبەربکات.

ئێستا هەرێمی رزگارکراوی کوردستان ئەو وڵاتەیە کە بۆخۆی نە دەوڵەتێکی سەربەخۆ پێکدەهێنێت و، نەخاکێکی کۆڵۆنیکراوە کاروباری بەدەستەوە نەبێت و، نە لەژێر پارێزگاری هیچ دەوڵەتێکی داگیرکەری چواردەوریدایەو، نەوڵاتێکیشە لەژێر ماندات و (وصایە)دا بێت.

ئەم بەشەی کوردستانی باشور شێوە بەرێوەبردن و دەسەڵاتێکی ناوازەی دنیایە تائێستا هیچ ناوێکی لێ نەنراوە.

ئەگەرچی عەقڵی دەسەڵاتداری کورد لەمرۆدا پێی خۆشە وادەربخات کەخاوەن ستراتیجێکی دیفاعییانەیەو لەرێی پشتیوانی سیاسیو دیپلۆماسی دەرەوەو بەئاواتی گۆرانێکی چۆنایەتی لەبارودۆخی ناوچەکەدا خۆی لەقاڵبی چاوەروانیەکی بەگوماندا مۆڵەق کردووە، کەچی میکانیزمەکانی ستراتیجییە دیفاعییەکە لەبنکەی ئەنچەرلیکەوەو لەتەوژمی تۆقێنەرانەی ئەو فرۆکە تیژرەوانەوە سەرچاوەی گرتووەو بەردەوامی بەبارەکە بەخشیوە کەبریاری بێتاقەت بوونیان لەدەست کوردو بەدڵی کورد ناچێت بەرێوە.

سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی چوارەم:-

١-محمد ازهر سعيد السماك(الدكتور)، الجغرافية السياسية - اس تطبيقات، جامعة الموصل مديرية دارالكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٨. ل ٣٥١.

٢-بۆ زۆرتر زانیاری بروانە: هەمان سەرچاوە، ل ٣٥١.

٣-بۆزۆرتر زانیاری بروانە: شاكرخصباك (الدكتور)، العراق الشمالي، بغداد، مطبعة شفيق، ١٩٧٣.ل ٤٩٦.

٤-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء، المجموعة الأحصائية السنوية لسنة ١٩٧١، ل٢٥٦

٥-محمد ازهر سعيد السماك (الدكتور) واخرون، العراق- دراسته اقليميه، ج٢، جامعه الموصل، مديرية مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥ ل٤٧٤.

٦-هەمان سەرچاوە. ل٤٧٧.

٧-هەمان سەرچاوە. ل٤٧٨.

٨-تەنیا ئەو ڕێگاوبانە نێودەوڵەتییانەمان نوسیوە کەبە کوردستانی باشوردا ڕەت دەبن. بەمەش لەسەرێکەوە عیراق بەکوردستانی باشورو وڵاتانی دەوروبەرەوە دەبەستێتەوەو، لەوسەرەکەی تریشەوە کوردستانی باشور بەعیراق و وڵاتانی دەوروبەرەوە گرێ دەدان.

٩-محمد أزهر سعيد السماك (الدكتور) واخرون، سەرچاوەیەکی پێشوتر. ل٤٣٢.

١٠-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء، خطة التنمية المكانية لمحافظة السليمانية لعام (٢٠٠٠)، بغداد، ١٩٩١ ل٣١٥.

١١-هەمان سەرچاوەی پێوو. ل٣١٦.

١٢-لەشرۆڤەکردنی تۆڕی ڕێگاوبانەکانی ناوخۆو دەرەوەی کوردستانی باشوردا، سود لەم دوو سەرچاوەیە وەرگیراوە.

-اقليم كردستان العراق، وزارة الأشغال والأسكان، مديرية الأشغال والأسكان- الطرق، اسماء و مواقع الجسور الكائنة في محافظات (دهوك، اربيل، السليمانية)، بيان غير منشور. هەروەها- الجمهورية العراقية، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، بغداد، مطبعة الكلية العسكرية ، ١٩٧٥

١٣-بەمەبەستی زانینی گرنگی بەنداوو عەماراوەکانی کوردستانی باشور لەکەمکردنەوەو نەهێشتنی مەترسی لافاو لەسەر بەغداو ناوچەکانی دەوروبەری، مێژووی گەورەترین (١٠)دە لافاوی نێوان ساڵەکانی ١٩١٧ -١٩٥٤ دەخەینەڕوو پێش دروستکردنی بەنداوو عەماراوەکانی کوردستان کەبەهۆی شکانی بەست (سداد)ە کەی هەردوولای دیجلە لەباکوری شاری بەغدا، بەغدای ڕووبەڕووی نقوم بوون کردۆتەوە.

١٤-لەساڵی ١٩١٩دا ئاوەڕۆی هەردوو ڕوباری دیجلەو فورات زیادیان کردو کونی جیاجیا کەوتە بەستەکەی باکوری بەغداوە، بەوهۆیەوە زیانی گەورە لەمەزراکانی دەوروبەری ڕوبارەکەو هەروەها زیانی ماڵی گەورە بەرکارەساتبارەکان کەوت.

١٥-لەساڵی ١٩٢٣دا ئاوی دیجلە زیادی کردو بەری چەپی بەستەکەی باکوری بەغدا لەدوو لاوە شکاو بڕێکی زۆر ئاو لەپشتی بەستەکەی خۆرهەڵاتی پایتەختەوە کۆبووەو بەغدای ڕووبەڕووی مەترسی نقوم بوون کردەوە.

١٦-لەساڵی ١٩٢٦دا ئاوی دیجلە زیادی کردو ئاوڕێکخەری جۆگەی (الدفاعی) تەقییەوەو ناوچەی نێوان نیوەڕێی ئەعزەمیەو بەغدا نقوم بوو. هەروەها ئاو دزەی بۆ ناو شارکردو زیانی گەورەی بە بەشێکی دانیشتوان گەیاند.

١٧-لەساڵی ١٩٣٧دا ئاوەڕۆی دیجلە زیادیکردو بەری خۆرهەڵاتی بەستەکەی باکوری بەغدا لەچەند لایەکەوە شکاو ئاو تاپشتی شارەکە دزەی کرد.

١٨-لەساڵی ١٩٤٠دا لافاوی دیجلە مەترسییەکەی گەورەی پێکهێنا. لەهەردوو لای بەستەکەی ئەم بەرو ئەوبەری ڕووبارەکەدا شکانی جیاجیا ڕوویان دا. لەهەمان کاتدا بەهۆی لافاوی ڕوباری فورات پرۆژەی ئاودێری (الصقلاويە)و زەوییەکانی (عقرقوف) لەبەری خۆرئاوی شاری بەغدا نقومی ئاو بوون.

١٩-لەساڵی ١٩٤١دا لافاوی دیجلە هەموو ژمارە تۆمارکراوەکانی پێشوی تێپەڕاند، لەبەری چەپی دیجلەوە بەستەکەی باکوری بەغدا لەچەند لاوە شکا. هەمان کات ڕوباری سیروان زیادیکردو ئەمەش وایکرد ئاوی هەردوو

روبار لە پشتی بەشەکەی خۆرهەلاتی بەغدا کۆببێتەوەو ناوچەکانی جادریەو بەشێکی (معسکر الرشید) و زەعفەرانیە لەباشوری بەغدا نقوم بکات.
٢٠-لەساڵی ١٩٤٢دا هەردوو روباری دیجلەو سیروان لەیەک کاتدا بەرێژەیەکی زۆر زیادیان کردو ئاوی روباری سیروان لەپشتی بەستەکەی خۆرهەلاتدا کۆبووەوەو لەگەڵ ئاوی گونجە شکاوەکانی بەری چەپی بەستەکەی دیجلەدا دزەیان کردو بەشەکەی خۆرهەلاتی (معسکر الرشید) نقوم بوو.
٢١-لەساڵی ١٩٤٦دا روباری دیجلە بەشێوەیەک زیادی کرد، ئاستی ئاوو ئاوەرۆکەی ئاستی ساڵانی پێشووی تێپەڕاندو بەمەش چەند قڵیشێک کەوتە بەستەکەی بەری چەپی روبارەکە لەباکوری بەغدا. لەهەمان کاتدا روباری سیروان زیادیکردو ئاوی هەردوو روبار لەپشتی بەستەکەی خۆرهەلاتدا مۆڵیان خوارد. (معسکر الرشید)و زەعفەرانیەو (الرستمیە) ژێر ئاوکەوتن‌و وای لێهات بەغدا بەدەریایەک لەئاو دەورەدرابوو.. بەشێکی زۆری شەقام‌و بەشێکی خانووبەرەکانی خۆرهەلاتی بەغدای نقوم کرد..
٢٢-لەساڵی ١٩٥٠دا هەردوو روباری دیجلەو سیروان لەیەک کاتدا زیادیان کردو چەند درزێکی کەوتە بەستەکەی خۆرهەلاتی باکورو باشوری بەغداو، ئاو لەپشتی بەستەکەی خۆرهەلاتدا مۆڵی خواردو بەغدا رووبەڕووی مەترسی ژێرئاوکەوتن بووەوە. لێپرسراوان بەناچاری ناوچەکانی (بغداد الجدیدە)و (معسکر الرشید)و (الجادریە)و زەعفەرانیەو ناوچە کەنارییەکانی روباری سیروانیان ژێر ئاوخست، بەغدا بەرێکەوت لەنقوم بوون رزگاری بوو.
٢٣-لە ١٩٥٦/٣/٢٩ پێوەرەکانی سەرچۆمەکانی دیجلە هەموو رێکۆردەکانی پێش خۆیان تێپەڕاند. بۆیە یەکسەر پەنجەرەکانی ئاورێکخەری سەرسارکرانەوەو ئاوەکە لەوێدا عەمارکرا. دەریاچەی (الثرثار)ی نزیک بێجی لە توانایدایە نیوەی ئاوی لافاوی دیجلە بەرەوخۆی ببات. قەوارەی عەماراوەکە (٨٨,٩) ملیار مەترسێجایەو ئێستا توانای عەمارکردنی (٥٨,٨) ملیار مەترسێجا ئاوی هەیە.
بەم شێوەیە عەماراوەکانی موسڵ‌و سەرسارو دوکان‌و دەربەندیخان‌و حەمرین‌و دبس پێکەوە، بۆ هەزار ساڵی داهاتوو مەترسی لافاوی دیجلەیان بۆ سەر ناوچەکانی دەرروبەری روبارەکەو شاری بەغدا نەهێشتووە.
(بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە:
-محمود شوقي الحمداني، لمحات من تطور الري في العراق، مطبعة السعدون، بغداد، ١٩٨٤ ل٩٦-٠٠
٢٤-حسام الدين النقشبندي (الدكتور)، "المدن القديمة النمدرسة في محافظة السليمانية و تعيين مواقعها" مجلة كاروان، (العدد ٣٤، السنة الثالثة، تموز ١٩٨٥" ل١٥٠
٢٥-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الأحصاء، خطة التنمية المكانية لمحافظة السليمانية لعام٢٠٠٠، بغداد، ١٩٩١، ل١١.
٢٦-ئەم زنجیرە چیایە بەو شوێنانەی کەپێیدا تێپەڕدەبێت، ناوی جیاجیا هەڵدەگرێت، بۆ نمونە چیای قەرەداغیشی پێ دەوترێت.
٢٧-شاكر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالي، سەرچاوەیەکی پێشووتر. ل٢٥،٢٦.
٢٨-ئەم روپێوەو روپێوی هێندێک لەپارێزگاکانی تری کوردستانی باشور لەدوای ساڵی (١٩٨٥)ەوە گۆڕانکارییان بەسەرداهاتووە، بۆ نمونە روپێوی پارێزگای سلێمانی بووەتە (١٧٠٢٣کچگ)، هەولێر (١٥٠٧٤کچگ)و دهۆک

(٦٥٥٢کچگ). لەپاش ساڵی ١٩٨٥، لە گەرمەی جەنگی عیراق- کوردستان و عیراق- ئێرانداو لەدیدی ئاسایشی ستراتیجی عیراقەوە، چەندین قەزاو ناحیەو ناوچەی جیاجیای ئیداری کوردستانی باشور گۆڕانیان بەسەرداهات و هێندێکیان لەنەخشەدا سڕانەوە. بۆیە ئەگەرچی ئێمە سەرژمێرییەکانی ساڵی (١٩٩٠)مان لادەست دەکەوت، بەڵام لەدابەشبوونی ئیداری- سیاسی کوردستانی باشوردا، ئەوەکەی ساڵی (١٩٨٥)مان کردە بنەما. بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە:

-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط الجهاز المركزي الأحصاء، الوحدات الأدارية ومساحتها، بغداد، ١٩٨٥ هەروەها- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء الوحدات الأدارية و مساحتها، بغدا، ١٩٩٠.

٢٩-بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە: الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط الجهاز المركزي للأحصاء، الوحدات الأدارية ومساحتها، بغداد، ١٩٨٥

٣٠-جمال بابان (الدكتور)، "السليمانيه في نواحي المختلفه" گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا.

٣١-فؤاد حمة خورشيد، (مدينة السليمانية- دراسة في جغرافيتها التأريخية) مجلة كاروان، (العدد ٥٤، السنة الخامسة، نيسان ١٩٨٧).

٣٢-بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە: خەلیل ئیسماعیل (دکتۆر)، "دابەشبوونی جوگرافیو نەتەوەیی کورد لەعیراقدا" گۆڤاری سیاسەتی دەولی، (ژمارە ٢، ساڵی دووەم، تەمموزی ١٩٩٣).

٣٣-الجمهورية العراقية وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الأحصاء تقديرات السكان العراقيين حسب المحافظة واالجنس لسنة ١٩٩٠، بغداد ل٢٦.

٣٤-الجمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء خطة التنمية المكانية... سەرچاوەیەکی پێشوتر. ل٤٩

٣٥-خەلیل ئیسماعیل (دکتۆر) هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٢٦

٣٦-شاكر خصباك (الدكتور)، الأكراد، مطبعة شفيق، ١٩٧٣، ل٧٩.

٣٧-ئەوە لەکاتێکدا هاوچەشنی ئایینیو مەزهەبی لەپارێزگای هەولێر (٩٣-٩٧)و لەدهۆك (٣٧-٨٩)و لەکەرکوك (٣١-٩٧)و لە موسڵ (٦٩-٨٦)ە. بڕوانە:

-الجمهورية العراقية وزارة الداخيلة، مديرية الأمن العامة مركز الأعداد والتطوير الثقافي، التوزيع الديني للسكان العراقيين، بغداد مطبعة مديرية الأمن العامة، سنة (بلا)

٣٨-ساڵح محەمەد ئەمین، کوردو عەجەم هەولێر، ١٩٩٢، ل ١٤، ١٥

کۆبەندو ئەنجامگیری

لەبەرئەوەی کورد خاوەنی دەوڵەت نییە، بۆیە هەر لێکۆڵینەوەیەکی ستراتیجیو لەنێو ئەوانەشدا لێکۆڵینەوە لە جوگرافیای عەسکەریی وڵاتەکە، هێندەی کارێکی تیۆری دەبێت، لەڕووی پراکتیکەوە دەست کورتو بێدەرەتان دەبێت. بەڵام هەرکارێکی تیۆریش دواجار کۆمەڵێك ئەنجامی لێدەستگیر دەبێت، دەتوانین ئەنجامەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەم پێنج ئەڵقەیەدا کۆبەند بکەین:

یەکەم: لەڕووی جوگرافیای سروشتییەوە، کوردستانی باشور بەو روبەرەی کە داگیری دەکات (زۆرتر لە ٨٥٠٠٠ کچگ)، بە بەراورد لەگەڵ عێراقدا- بێکوردستانی باشور (٣٥٠,٠٥٢ کچگ)-، کەسایەتیەکی جوگرافیی سەربەخۆو جیاواز لەعێراق پێکدەهێنێت.

لەکاتێکدا بیابانو رەشەخاك رووەکانی خاکی عێراق پێکدەهێنن، کەچی بەشێوەیەکی گشتی ناوچە شاخاویو نیمچە شاخاوییەکان رووی خاکی کوردستانی باشور پێکدەهێنن.

جگە لەڕووەکانی خاك، لەڕووی کەشوهەواشەوە جیاوازییەکی ئاشکرا لەنێوان هەردوو وڵاتدا هەیە... بەوپێیەی کوردستانی باشور جیا لە عێراق، دەکەوێتە ژێر کاریگەری راستەوخۆی کەشوهەوای دەریای سپی ناوەڕاستەوە، بۆیە بڕی باران بارینی ساڵانە جیاوازییەکی گەورەی لەنێوان هەردوولادا هەیە. لەکاتێکدا بڕی باران بارینی ساڵانە لەوپەڕی باشوری عێراقدا تەنیا (٥سم) دەبێت، کەچی بڕی باران بارینی ساڵانە لەهەرێمی شاخاوی کوردستانی باشوردا دەگاتە (١٠٠سم).

لەهەمان سۆنگەی کەشوهەواو جۆری خاکەوە سەرچاوەکانی ئاویش، بڕو جۆری ئەو سەرچاوانە، جیاوازی گەورەیان لەنێوان هەردوولادا هەیە. بڕی (٦٥,٧٧٪)ی ئاوی روباری دیجلە، کەشان بەشانی روباری فورات تاکە سەرچاوەی ئاوی عێراقن، لەکوردستانەوە هەڵدەقوڵێنو دەڕژێنە رووباری

ناوبراوەوە. پاشانیش هەر لەڕێی بەنداوو عەماراوەکانی کوردستانی باشورەوەیە، عێراق پێداویستی خۆی بۆ ئاودێری دابین دەکات.

هەر لەم پێوەندیەوە، تایبەتمەندێتیە جوگرافییەکانی هەردوولا، لەڕووی ستراتیجی عەسکەرییەوە کارایی جیاوازی بۆ هەردوولا خوڵقاندووە.

دووەم: لەڕووی جوگرافیای عەسکەرییەوە، کوردستانی باشور گۆڕەپانی جموجۆڵی عەسکەریی عێراق- تورکیاو بەشێکی گەورەی عێراق- ئێرانو بەشێکی عێراق- سوریایە. گرنگترین تەوەرە ستراتیجییەکانی نێوان عێراقو ئەو وڵاتانە بەکوردستانی باشوردا رەت دەبنو بەشی گەورەی ئامانجە ستراتیجییەکانی ئەو وڵاتانە دەکەونە کوردستانی باشورەوە. هەر بەوپێیە کوردستانی باشور گرنگترین گۆڕەپانی جموجۆڵی عەسکەریی عێراقو هەریەکە لەئێرانو تورکیاو سوریاو، ئەو وڵاتانە لەگەڵ عێراقدا پێکدەهێنێت.

سێیەم: سنوری کوردستان بەعێراقەوە، لەشێوەی هێڵێکی نارێکوپێکدایە، ئەو سنورە لەڕووی عەسکەرییەوە بۆ هەردوولا چەند ناوچەیەکی قۆقزو چەند ناوچەیەکی تری رووچاڵی خوڵقاندووە.

هێڵی سنوری کە لەشارۆچکەکانی بەدرەو جەصان لەوپەڕی باشوری خۆرهەڵاتەوە دەکشێن، بەرەو باکوری خۆرئاوا لەنزیك شارۆچکەی شنگار کۆتایی دێت. بەوپێیە ئەو گۆڕەپانی جموجۆڵە عەسکەرییەی دەکەوێتە نێوان کوردستانی باشورو عێراقەوە، گۆڕەپانێکە بەدرێژایی سنوری نێوان هەردوولا دەکشێت.

لەکاتێکدا گۆڕەپانی جموجۆڵ بەنسبەت عێراقەوە شارەکانی بێجی، تکریت، سامەڕا، عوزێم، خالص، بەغدا، بەعقوبە، کوت، لەخۆدەگرێت، بەنسبەت کوردستانەوە گۆڕەپانی جموجۆڵ هەریەك لەشارو شارۆچکەکانی بەدرە، مەندەلی، خانەقین، کەلار، کفری، دوزخورماتو، کەرکوك، هەولێر، موسڵ، دەگرێتە خۆی.

سێ تەوەرەی سەرەکی دەکەونە گۆڕەپانی کوردستان لەگەڵ عێراقدا، ئەوانیش تەوەرەکانی (خانەقین- بەغدا)، (کەرکوك- بەغدا)و (موسڵ- بەغدا)ن. گرنگترین ئامانجە ستراتیجییەکانی عێراق، موسڵ کەرکوكو هەولێرو خانەقینە، بەڵام گرنگترین ئامانجی ستراتیجی کوردستان بەغداو تکریتو بەعقوبەو کوت دەبێت. ئەمە لەبارێکدا گەر موسڵ بەشێك بێت لە کوردستانی باشور، ئەگەرنا،

ئـەوا موسـڵ کـە لەسـێ لاوە بەکوردسـتان دەورە دەدرێـت یەکـەمین ئامـانجی ستراتیجی کوردستان دەبێت.

عـێراق لەداڕشـتنی تـەوەرە سـتراتیجییەکانی بـەرگریکردنی خـۆی دژ بەکوردستان، پاراستنی هەردوو شاری گەورەی بەغداو موسڵ دەکاتە بنەما. لەکاتێکدا عێراق هەرسێ پارێزگاکانی واسـتو دیالـەو سەلاحەدین دەخاتـە نەخشەی پاراستنی پایتەختەوە، بەڵام هیچ ناوچەیـەکی گرنگـی بەدەسـتەوە نییە بیخاتە نەخشەی پاراستنی شاری موسڵەوە، بۆیـە موسڵ گەر بەدەست کوردیشـەوە نـەبێت، لەلایـەن قـەوارەی داهـاتوی کوردسـتانەوە ئامـانجێکی هەمیشە هەڕەشە لێکراو دەبێت.

چـوارەم: کوردسـتانی باشـور وڵاتێکـی کۆڵۆنییـە... کوردسـتانی باشـور بـەزەبری چـەكو هـێزی سـوپاو دوور لەخواسـتی دانیشـتوانەکەی لکێـنراوە بەعێراقەوە. عـێراقی ئێسـتا کـە ئیمپریـالیزمی بـەریتانی وەکـو ئەنجامـەکانی جـەنگی جیـهانی یەکـەمو پێبـەپێی بەرژەوەندییـە ئـابوریو سـتراتیجییەکانی خۆی کردیـە دەوڵـەت، پێش دروستبوونیو بەدرێژایی مێژوو بەم قەوارەیـەی ئێستایەوە هەرگیز بوونی نەبووە.

کوردستانی باشور لەژێر سایەی حکومەتە عەرەبییە یەك لەدوای یەکەکانی عـێراقدا، وەکـو وڵاتێکـی زۆرلێکـراو مامەڵـەی لەگـەڵدا کـراوە. لەسـەردەمی فەرمانڕەوایـەتی بەعسـدا، لـەڕووەکانی عەسـکەریو سیاسـیو دیمۆگرافـیو ئابورییـەوە دەوڵـەتی عـێراق وەکـو سیسـتمێکی کۆلۆنیـالی رەفتـاری لەگـەڵ کوردستانی باشوردا کردووە. عێراق لەکوردستاندا لەڕێی شێوازەکانی کـۆچ پێکـردنو سـوتماککردنو قڕکـردنو پاشـانیش مرومۆڵگـە دروسـتکردنو تـەعریبکردنی وڵاتەکـە، بەسیاسـەتی کۆلۆنیـالیزمی نیشـتەجێکردن کـاری کردووەو پێکهاتەی دانیشتوانەکەی تێکوپێك داوە.

لەداڕشـتنی تـەوەرە سـتراتیجییەکاندا دژ بەمەترسـییەکانی نـاوەوە کـورد، دەوڵەتی عێراق لەناوخۆدا هەموو ناوچە پەترۆڵییەکانی کوردستانو ئەو ناوچە کوردنشینانەی کە لەمەڵبەندە عەرەب نیشینەکانەوە نزیکن، لەدانیشتوانەکەی

چۆڵ کردو وەکو زۆنێکی ئاسایش هەموو ئەو ناوچانەی کردە لەمپەری نێوان عێراق و ئەو ناوچەیەی کەبەناوچەی ئۆتۆنۆمی ناسرابوو.

پێنجەم: لەئەنجامی راپەڕینی بەهاری ساڵی (١٩٩١ز)دا، بەشێکی خاکی کوردستانی باشور کەڕووپێوەکەی بە دەوروبەری (٤٠٠٠٠ کچگ) دادەنرێت، رزگارکرا.

ئەگەرچی هەرێمی رزگارکراوی کوردستان گرنگترین و سەرەکیترین مەڵبەندەکانی دانیشتوانی کوردستانی باشوریان تێدەکەوێت، بەڵام گرنگترین و سەرەکیترین مەڵبەندە ئابوری و ستراتیجیەکان هێشتاکە لەدەرەوەی ئەو هەرێمەن.

هەرێمی رزگارکراوی کوردستان کەنیوە کەمتری خاکی کوردستانی باشور دەگرێتەوە، بەرامبەر بەعێراق وڵاتێکی قەوارە بچوک و کەم دەرفەتە.

لەڕوانگەی تەوەرە ستراتیجییەکانەوە گرنگترین تەوەرەکانی جموجۆڵ و گرێکانی هاتوچۆ کە خۆیان لەشارەکانی موسڵ و کەرکوکدا دەبیننەوە، لەبەردەست عێراقدان. هێڵی سنوری کەبەشێوەیەکی ترسناک لەپایتەختی هەرێمی رزگارکراوو ناوچەکانی بادینان نزیك دەبێتەوە، لەکاتی هەڵگیرسانی جەنگدا ئەگەری بەرگری لێکردن و بەدەستەوەنەدانی ئەو ناوچانە کزو لاواز دەکات. هەڵکەوتەی بەشی گەورەی هەرێمی رزگارکراوی کوردستانیش لەناوچە شاخاوییەکانی کوردستانی باشوردا، پشت بەستن بەپرەنسیپی بەرگریکردن و سوود وەرگرتن لەقوڵایی ستراتیجی چیاکان بەرجەستە دەکاتەوە.

بێ پشتیوانی عەسکەرییانەی خۆرئاوا، مانەوەی هەرێمی رزگارکراوی کوردستان بەم قەوارە جیۆپۆلەتیکییەی ئێستایەوە کارێکی مەحاڵە. کورد بەم قەوارە چکۆلەیەی ئێستای هەرێمی رزگاکراوەوە، گەر سوپاش پێکەوەبنێت، توانای خۆگیڤ کردنەوەی لەعێراق و هیچ دراوسێیەکی تری نابێت.

بێ رزگاکردنی بەشە گرنگ و ستراتیجییەکەی کوردستانی باشور، موسڵ و ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپارێزگای نەینەوا، کەرکوك تاچیای حەمرین،

خانەقین و ناوچەکانی خوارووی، هەرێمی رزگارکراوی کوردستان توانای ئامادەبوون و بەردەوامبوونی تاسەری نابێت.

لەراپەرینی (١٩٩١ن)دا، دەکرا ئەگەر خانەقینیش لەدەست بدرایە، کەرکوك لەدەست نەدرایە. لەڕاپەڕیندا دەبواو دەکرا پەلاماری موسڵ بدرایە، ئەگەر رزگاریش نەکرایە لانی کەم مێژووی کوردستانی بوونی لەیادەوەریدا پاراوبکرایە. دوای راپەڕین دەبواو دەکرا جارێکی تر لەهەلمەتەکانی جەماوەری چەکداردا کەرکوك ئازادبکرایە، ستراتیجی ترین شاری کوردستان بکەوتایەتەوە دەست خاوەنە کوردەکەی، ئەوانە هیچی نەکران.

لەبەختی کورد، عێراق ئێستاو بۆ ئاییندە گێچەڵی لێبەدوور نابێت، عێراق بەعس بەحاکمی بمێنێتەوە یان هەر رژێمێکی تر، ناتوانێت بەم قەوارەیەی ئێستایەوە ئارامی و ئاسودەی سەقامگیر بکات. عێراق تاهەوڵی بە یەککگرتوویی مانەوەی بدرێت، بێ پشێوی و ئاژاوەو شەڕی خوێناوی بەڕێوە ناچێت.

تائەو دەمەی کورد سوپای مۆدێرن و نیزامی نەبێت، ناتوانێت ستراتیجێکی عەسکەریی رۆشن و کاریگەر بۆ خۆی دەستەبەر بکات.

لەوسۆنگەیەی کە کاروبارە عەسکەری و سیاسییەکان دوو ئامرازی پێوەندارو تێهەڵکێشی ستراتیجی نەتەوەیی و هەردووکیشیان لەشێوەی پێوەندییەکی چڕوپڕدا یەکانگیری یەکدین و جیاکردنەوەیان کارێکی مەحاڵە، بۆیە ناکرێت لە دەرەوەی ستراتیجێکی نەتەوەییدا، نە سوپایەکی مۆدێرن و نیزامی رزگاری بەخش و نەستراتیجێکی عەسکەریی پایە قایم و نە دیبلۆماسیەتێکی سەرکەوتوو بەدەست بهێنرێت.

ئاشکرایە بێ دەسەڵاتێکی نیشتمانی شۆڕشگێڕ، نەستراتیجێکی نەتەوەیی شۆڕشگێڕ دەستەبەر دەکرێت و نەبەئاکامیش دەگات.

سەرچاوەكان:

بەزمانی عەرەبی

١-ابراهيم شريف (الدكتور)، الموقع الجغرافي للعراق، الجزء الأول الجزء الثاني، بغداد، مطبعة شفيق، سنة (بلا).

٢-الأتحاد الوطني الكردستاني، أغد ديموقراطي أم حرمان شعب حتى من حق الحلم؟، سنة (بلا).

٣-اقليم كردستان العراق، وزارة الأشغال والأسكان، مديرية الأشغال والأسكان- الطرق، اسماء ومواقع الجسور الكائنة في محافظات (دهوك، اربيل، السليمانية)، بيان غير منشور.

٤-ب.م. دانتسيغ، الرحالة الروس في الشرق الأوسط، ترجمة وتعليق الدكتور معروف خەزنەدار، بغداد، ١٩١٨

٥-باسل نيكتين، الأكراد، بيروت، دار الروائع، ١٩٦٧

٦-تاڤرينه، العراق في القرن السابع عشر كما راه الرحالة الفرنسي تاڤرنيه، نقلة الى العربية وعلق عليه و وضع ملاحقه: بشير فرنسيس و كوركيس عواد بغداد، مطبعة المعارف، ١٩٤٤

٧-ت، و، فريمان، الجغرافية في مائة عام، ترجمة الدكتور عبدالعزيز طريح شريف، بغداد مطبعة افاق عربية.

٨-جاسم محمد الخلف (الدكتور)، محاظرات في جغرافية العراق الطبيعية و الأقتصادية والبشرية، مطبعة لجنة البيان العربي، ١٩٦١

٩-جمال بابان (الدكتور)، (السليمانية في نواحيها المختلفة) گۆڤاری كۆڕی زانياری كورد، بەغدا.

١٠-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الأحصاء تقديرات السكان العراقيين حسب المحافظة والجنس لسنة ١٩٩٠، بغداد، ١٩٩١

١١-الجمهورية العراقية وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء خطة التنمية المكانية لمحافظة السليمانية لعام (٢٠٠٠)، بغداد ١٩٩١

١٢-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء المجموعة الأحصائية السنوية لسنة ١٩٩٠، بغداد، ١٩٩١

١٣-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الأحصاء الوحدات الأدارية ومساحتها، بغداد، ١٩٨٥

١٤-الجمهورية العراقية وزارة التخطيط الجهاز المركزي الأحصاء الوحدات الأدارية و مساحتها، بغداد، ١٩٩٠

١٥الجمهورية العراقية وزارة الداخلية، مديرية الأمن العامة، مركز الأعداد والتطوير الثقافي، التوزيع الديني للسكان العراقيين، بغداد، مطبعة مديرية الأمن العامة، سنة (بلا).

١٦-الجمهورية العراقية، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، دائرة الشؤون الأدارية، بغداد، مطبعة الكلية العسكرية، ١٩٨٤

١٧الجمهورية العراقية، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، بغداد مطبعة الكلية العسكرية، ١٩٧٥

١٨-جي، ا، درايڤر، "انتشار الكرد في العصور القديمة" ترجمة فؤاد حەمە خورشيد، مجلة شمس كردستان (العدد ٥٩، ايار وحزيران ١٩٨٠).

١٩-حسام الدين النقشبندي (الدكتور)، "المدن القديمة المندرسة في محافظة السليمانية وتعيين مواقعها" مجلة كاروان، (العدد ٣٤ السنة الثانية، تموز ١٩٨٥).

٢٠-دبليو، ار، هي، سنتان في كردستان، ترجمة فؤاد جميل، الجزء الأول بغداد، ١٩٧٣

٢١-روجر اوين و بوب سوتكلف، دراسات نظرية في الأمبريالية، ترجمة الدكتور وميض جمال عمر نظمي والدكتور كاظم هاشم نعمة، جامعة الموصل مطبعة مؤسسة دار الكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٠

٢٢-زرار محمد شواني، "الكرد في العصر العباسي حتى مجيء البويهيين" (رسالة ماجستر غير منشورة، جامعة صلاح الدين، كلية الآداب، ١٩٩٤).

٢٣-س. ب. فاوستر، جغرافية المحدود، تعريب محمد سيد نصر، مصر مطبعة الأعتماد، سنة (بلا).

٢٤-س. پيلتير لويس و جي أيزل پيرس، الجغرافية العسكرية، ترجمة الدكتور عبدالرزاق عباس حسين، بغداد دار الحرية للطباعة، ١٩٧٥

٢٥-س. جي. أومونذز، كردو ترك وعرب، ترجمة جرجيس فتح الله بغداد مطبعة التايمس، ١٩٧١

٢٦سليمان الدركزلي (العقيد الركن)، جغرافية العراق العسكرية بغداد، مطبعة البرهان، ١٩٥٦
٢٧سميرة الشماع (الدكتورة).
٢٨-شاكر خصباك (الدكتور)، الأكراد، بغداد مطبعة شفيق، ١٩٧٢
٢٩شاكر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالي، بغداد، مطبعة شفيق، ١٩٧٣
٣٠-صباح محمود الراوي (الدكتور) "المناخ الزراغي في شمال العراق" مجلة كاروان.
٣١-ضرغام عبدالله الدباغ (الدكتور)، قضايا الأمن القومي والقرار السياسي، بغداد مطبعة الأنتصار، ١٩٨٦
٣٢-طه باقر (الدكتور)، مقدمة في تأريخ الحضارات القومية، الجزء الأول، بغداد، مطبعة دارالشؤون الثقافية، ١٩٨٦
٣٣-عباس فاضل السعدي (الدكتور)، منطقة الزاب الصغير في العراق، بغداد، مطبعة أسعد، ١٩٧٦
٣٤-عبدالعزي سليمان نوار، تأريخ العراق الحديث، القاهرة، المؤسسة المصرية العامة للتأليف والنشر، ١٩٦٨
٣٥-عبدالعزيز طريح شريف (الدكتور)، الأسس والمشكلات في الجغرافية السياسية، الجزء الأول، أسكندرية، ١٩٦٣
٣٦-عبدالمنعم عبدالوهاب (الدكتور)، "الجغرافية العسكرية والمفهوم الجيوبوليتكى"، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية، (العدد العشرون، تموز ١٩٨٧).
٣٧-علي حسين الشلش، مناخ العراق، مطبعة جامعة البصرة، البصرة، ١٩٨٨
٣٨-فاضل حسين (الدكتور)، مشكلة الموصل، بغداد، مطبعة الرابطة، ١٩٥٥
٣٩-فؤاد حەمە خورشيد، "مدينة السليمانية- دارسة في جغرافيتها التأريخية"، مجلة كاروان، (العدد ٥٤، السنة الخامسة، نيسان ١٩٨٧).
٤٠-سل ويبرسى، الجيوبوليتكا، ترجمة يوسف مجلي و لويس اسكندر، دارالكرنك، القاهرة.
٤١-كمال مظهر أحمد (الدكتور)، بعضى قضايا الشرق الأوسط، بغداد.

٤٢-كمال مظهر أحمد (الدكتور)، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، بغداد، مطبعة الحوادث، ١٩٧٨
٤٣-مجموعة مؤلفين، العراق في التأريخ، بغداد دار الحرية للطباعة، ١٩٨٣
٤٤-محمد أزهر سعيد السماك (الدكتور)، الجغرافية السياسية- أسس وتطبيقات، جامعة الموصل، مديرية دارالكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٨
٤٥-محمد أزهر سعيد السماك (الدكتور) واخرون، العراق- دراسة أقليمية، جامعة الموصل، مديرية مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥
٤٦-محمد حسين شلاش (المقدم الركن)، الجغرافية العسكرية، بغداد، مطبعة الأرشاد، ١٩٦٩
٤٧-منذر الموصلي، عرب واكراد، دمشق، دار العلم، ١٩٩١
٤٨-منير شفيق، علم الحرب، بيروت، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ١٩٧٢
٤٩-ميريلا غاليتين، "التراث الكردي في مؤلفات الأيطاليين" تعريب و تعليق وايضاحات: الدكتور يوسف حبي، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق- دەستەی کورد (بەرگی هەشتەم)، ١٩٨١
٥٠-هوبير ديشان، نهاية الأستعمار، ترجمة زهير السعداوي، بيروت، مطبعة قلفاط، ١٩٥٣
٥١-الوقائع العراقية، العدد ٣١٥٨، بغداد، ١٩٨٧/٧/١٣
٥٢-وليم ايغلتن الأبن، جمهورية مهاباد ١٩٤٦ الكردية، ترجمة جرجيس فتح الله، بيروت در الطليعة، ١٩٧٢

بەزمانی کوردی

١-جاسم تۆفیق (دکتۆر)، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە٣
٢-چیا، ئەمنی ستراتیجی عێراق و سێ کوچکەی بەعسییان: تەرحیل، تەعریب، تەبعیس، لەبڵاوکراوەکانی دەزگای ناوەندی رۆشنبیری کۆمەڵەی رەنجدەرانی کوردستان، ١٩٨٧
٣-خەلیل ئیسماعیل (دکتۆر)، "دابەشبوونی جوگرافیی و نەتەوەیی کورد لەعێراقدا" گۆڤاری سیاسەتی دەولی (ژمارە ٢، سالی دووەم تەمموزی ١٩٩٣).

٤-خەلیل ئیسماعیل (دکتۆر)، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە ١١
٥-رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە ٤٥٧، هەولێر ١٩٩٣/٨/٩
٦-سالح محەمەد ئەمین، کوردو عەجەم، هەولێر، ١٩٩٢
٧-عبدالرحمن قاسملو (دکتۆر)، کوردستان و کورد، وەرگێڕانی عبدالله حسین زادە، لەبلاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا، ١٩٧٣
٨-عەبدوڵڵا کەریم مەحمود، چارەنووسێکی نادیار- چەند دیمەنێك لەئەنفالەکانەوە، بلاوکراوەی کۆمیتەی بەرگری لەمافی قوربانیانی ئەنفالەکان، ١٩٩٣
٩-فەتاحی قازی، کورد لەئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا، وەرگێڕانی حەمە کەریم عارف، دەستخەت.
١٠-کەمال مەزهەر ئەحمەد (دکتۆر)، چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، بەغداد، چاپخانەی ئەدیبی بەغدادی، ١٩٨٥
١١-م. س. لازارێڤ، کێشەی کورد، وەرگێڕانی (دکتۆر کاوس قەفتان، بەغدا، ١٩٨٩
١٢-محەمەد ئەمین زکی، کوردو کوردستان، جلد ١، بەغدا چاپخانەی دارالسلام، ١٩٣١

بەزمانی فارسی

-لسترنج، جغرافیای تأریخي سرزمینهای خلافت شرقي، ترجمة محمود عرفان، چاپ سوم، شرکت انتشارات علمي وفرهنگی، ١٣٦٧

ئەتڵەس و نەخشەکان

١-أطلس العراق
٢-الأطلس المتوسط، جامعة الموصل، ١٩٨٨
٣-أطلس کامل گیتاشناسی، چاپ سیزدهم، تهران، ١٣٧١
٤-Der Wellatlas, Druek: Neef und stumme, Wittengen, Germany.
٥-Knaurs Grosse Wellatlas, Dromer Knaur.

پاشکۆکان

پاشکۆی ژمارە (١)

دابەشبوونی ئیداریی- سیاسی ناوچەکانی کوردستانی باشور بەپێی دابەشبوونی رەسمیی ساڵی ١٩٨٥[١]

پارێزگا	قەزاکان	ناحیەکان	رووبەر(کچگ)
دهۆک[٢]	دهۆک	مەڵبەندی قەزا	١٠٧
		دۆسکی	٤٥٤
		زاوێتە	٤٣٠
			٩١٨
	ئامێدی	مەڵبەندی قەزا	٩٣
		سەرسەنگ	٩١٩
		نێورەڤریکان	[illegible]٧
		بەرواری بالا	٦٨٨
			٢٧٠٧
	زاخۆ	مەڵبەندی قەزا	(٠٠٠)
		سندی	٥٣١
		گلی	٢٠٨
		رزگاری	٢٩٥
			١٠٣٤
	سومێل	مەڵبەندی قەزا	٣٠٦
		سلیڤانی	٨١١
		فایدە	٢٨١
			١٣٩٨

	سەرجەم پارێزگاکە	٦١٢٠

پارێزگا	قەزاکان	ناحیەکان	رووبەر(کچگ)
هەولێر (ئەربیل)	هەولێر	مەڵبەندی قەزا	(٠٠٠)
		مەڵبەندی ناحیە	٩٢٥
		قوشتەپە	١٢٦٠
		خەبات	٥٢١
			٢٧٠٦
	مەخمور	مەڵبەندی قەزا	٤٧٤
		گوێر	٥٨٦
		کەندیناوا	٧٤٠
		قەراج	٩٨٣
			٢٧٨٣
	کۆیە	مەڵبەندی قەزا	٥٥٨
		تەقتەق	٧٣١
		شۆڕش	٧٧٥
			٢٠٦٤

	ڕەواندز	مەڵبەندی قەزا	٤٨٥
		برادۆست	١٦١٦
		دیانە	٣٢٣
		خەلیفان	٤٢٨
			٢٨٥٢
	زێبار	مێرگەسور	١٣٥٣
		مزوری بالا	(٠٠٠)
		بارزان	(٠٠٠)
			١٣٥٣
	شەقڵاوە	مەڵبەندی قەزا	(٠٠٠)
		خۆشناو	٤٠٤
		حەریر	٦٤١
		پیرمـــــــــــام، سەربەن،سەلاحەدین	٧٨٩
			١٨٣٤
	چۆمان	مەڵبەندی قەزا	٦١٨
		حاجی ئۆمەران	٢٦١

			٨٧٩
		سەرجەم پارێزگاکە	١٤٤٧١

پارێزگا	قەزاکان	ناحیەکان	رووبەر(کچگ)
سلێمانی	سلێمانی	مەڵبەندی قەزا	(٠٠٠)
		سەرچنار	٧٠٥
		تانجەرۆ	٤٧٦
		بازیان	٣٦٨
		قەرەداغ	٧٢٧
			٢٢٧٧
	هەڵەبجە	مەڵبەندی قەزا	(٠٠٠)
		سیروان	٧٨٣
		خورماڵ	٢٠٥
		بیارە	١٧٤
		شارەزور	٣٦١
			١٥٢٣
	پێنجوێن	مەڵبەندی قەزا	٣٦١
		ناڵپارێز	٦٦١
			١٠٢٢

	شارباژێڕ	مەڵبەندی قەزا	٦٣١
		کەناروێ	٤١٣
		کارێزە	٥٨٨
		سرۆچك	٥٤١
			٢١٧٣
	پشدەر	مەڵبەندی قەزا	٣١٣
		ناودەشت	٧٨٦
		هێرۆ	٢٠٣
			١٣٠٢
	رانیە	مەڵبەندی قەزا	٦٠٣
		بێتواتە	٢٨١
			٨٨٤
	دوکان	مەڵبەندی قەزا	(٠٠٠)
		سورداش	٦٤٦
		چناران	٣٥٥
		مەرگە	٦٠٣
			١٦٠٤
	دەربەندیخا ن	مەڵبەندی قەزا	(٠٠٠)
		زەڕایەن	٤٨١
			٤٨١

	چەمچەماڵ	مەڵبەندی قەزا	٨٠٤
		ئاغجەلەر	٧٣٤
		سەنگاو	٨٤١
			٢٣٧٩
	کەلار	مەڵبەندی قەزا	٣٣٢
		پێباز	٩٩٢
		تیلەکۆ	٧٨٧
			٢١١١
		سەرجەم پارێزگاکە	١٥٧٥٦

پارێزگا	قەزاکان	ناحیەکان	رووبەر(کچگ)
کەرکوک	کەرکوک	مەڵبەندی قەزا	٤٠٦
(تەئمیم)		قەرەحەسەن، لەیلان	٧٢٢
		شوان	٨١٩
		تازە خورماتو	١١٥٠
		بایچی	٥١٤
		داقوق، تاوغ	١١٥٧
		قەرەهەنجیر (ئەڵرەبیع)	٦٦١
			٥٤٢٩

	حەویجە	مەڵبەندی قەزا	٥٩٦
		عەباسی	٦٣٤
		ریاز	١٣١١
		شەك، زاب	٧٣٢
			٣٢٧٣
	دوبز (دبس)	مەڵبەندی قەزا	٥٤٧
		پردێ، ئاڵتون کۆپری	٣٣٥
		سەرگەڕان (قدس)	٨٠٧
			١٦٨٩
		سەرجەم پارێزگاکە	١٠٣٩١

پارێزگا	قەزاکان	ناحیەکان	رووبەر(کچگ)
موسڵ	موسڵ	مەڵبەندی قەزا	٢٠٨
(نەینەوا)		باشیقە، بەعشیقە	٥٢٦
			٧٣٤
	قەرەقوش	مەڵبەندی قەزا	١٧٥
		کەڵەك، ئاسکی کەڵەك	٣٢٥
		نەمرود	٤٧٣
		بەرتەلە	٢١٥
			١١٨٨

	تلکێف	مەڵبەندی قەزا	٤٠١
		وانە	٣٦٦
		ئالکیش (ئەلقوش)	٥٠٨
			١٢٧٥
	شنگار	مەڵبەندی قەزا	٧٠٤
		شیمال، سنونی	١٧١٦
		قەیرەوان	٧٧٠
			٣١٩٠
	تەلەعفەر	مەڵبەندی قەزا	٨٢٤
		زوممار	١٢٦٨
		ئاڤاگەنی (عیوازیە)	٧٨٤
		رەبیعە	١٤٣١
			٤٣٠٧
	شێخان (عەین سوفنی)	مەڵبەندی قەزا	٥٢٤
		مرێبە	٤٤٤
		ئەتروش، مزوری	٢٩١
			١٢٥٩
	ئاکرێ (عەقرە)	مەڵبەندی قەزا	١٤٣
		نەهلە، دینارتە	٩٣١
		ناوکوڕ (عەشائیرولسەبعە)	٨٥٠
		سورچی	٣٢٥
		گردەشین	٥٩٨

			٢٨٤٧
		سەرجەم ناوچە کوردستانییەکان	١٤٨٠٠
تکریت (سەلاحەدین)	دوزخورماتو	مەڵبەندی قەزا	٥٧٣
		ئامرلی	٧٣٩
		سلێمان بەگ	٢٨٨
		نەوجول	
		قادرکەرەم	١٤٥٠
			٤٠١٩
		سەرەجەم ناوچە کوردستانییەکان	٤٠١٩
بەعقوبە (دیالە)	خانەقین	مەڵبەندی قەزا	١٢٨٨
		مەیدان	٥٧٩
		قۆرەتوو	٩٢٧
		جەلەولا، قەرەخان	٤٦٧
		قزلڕبات (سەعدیە)	٦٥٤
			٣٩١٥
	مەندەلی	مەڵبەندی قەزا	١٥١٣
		قەزانیە	٣٠٥٧
		بەلەدروز	٢٠١٧
			٦٥٨٦
	شارەبان	مەڵبەندی قەزا	٥٤٢

			٥٤٢
	كفری	مەڵبەندی قەزا	(٠٠٠)
		جەبارە	٩٢٤

پارێزگا	قەزاکان	ناحیەکان	ڕووبەر(کچگ)
		سەرقەڵا	٥٧٤
		کۆکس	٤٣٠
		قەرەتەپە	٩١٣
			٢٨٤١
		سەرجەم ناوچە کوردستانییەکان	١٣٨٨٤
کوت (واست)	بەدرە	مەڵبەندی قەزا	٨٧٠
		زرباتیە	٩٦٥
		جەصان	١٩٠٥
			٣٧٤٠
		سەرجەم ناوچە کوردستانییەکان	٣٧٤٠

١-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء المجموعة الأحصائية السنوية لسنة ١٩٨٥

٢-لە نوسینەوەی ناوی پارێزگاو قەزاو ناحیەکانیاندا، لەپاڵ ڕەسمییەکاندا، ناوە نارەسمییەکانیشمان نووسیوەتەوە.

پاشكۆی ژمارە (٢)[٣]
نـــــــاوو روپێـــــــوی ئـــــــەو وڵاتانـــــــــەی جیـــــــهان كە لەكوردستانی باشور بچوكترن[٤]

زنجیره	کیشوەر	وڵات	ڕوپێو (کچگ)
	ئاسیا	کوردستانی باشور	دەوروبەری ٨٥٠٠٠
١		میرنشـینه یـەکگرتووەکانی	٨٣,٦٠٠
٢		عەرەب	٦٩,٧٠٠
٣		گورجستان	٦٥,٦١٠
٤		سریلانکا	٤٧٠٠
٥		بوتان	٣٥,٩٦١
٦		تایوان	٢٩,٨٠٠
٧		ئەرمەنستان	٢١,٠٥٦
٨		ئیسرائیل (بەفەلەستینەوە)	١٧,٨١٨
٩		کوەیت	١١٠٠٠
١٠		قەتەر	١٠,٤٠٠
		لوبنان	
	ئەوروپا		
١		نەمسا	٨٣,٨٥٣
٢		چیك	٧٨,٨٦٤
٣		سکوتلاند	٧٨,٧٦٤
٤		کۆماری ئیرلاند	٧٠,٢٨٤
٥		لیتوانیا	٦٥,٢٠٠
٦		لاتڤیا	٦٤,٥٠٠
٧		کرواتیا	٥٦,٥٨٣
٨		بۆسنەهێرزۆگۆڤینا	٥٢,١٢٩

٩		سلۆڤاکیا	٤٩,٠٣٥
١٠		ئستۆنیا	٤٥,١٠٠
١١		دانیمارك	٤٣,٠٩٢
١٢		هۆڵەندە	٤١,٨٤٤
١٣		سویسرە	٤١,٢٩٣
١٤		مۆڵداڤیا	٣٣,٧٠٠
١٥		بەلجیکا	٣٠,٥١٨
١٦		ئەڵبانیا	٢٨,٧٤٨
١٧		مەکەدۆنیا	٢٥,٧١٣
١٨		سلۆڤینیا	٢٠,٢٥١
١٩		ویڵز	١٥,١٢٠
٢٠		ئیرلاندی باکور	١٤,١٤٦
٢١		مۆنتی نیگرۆ	١٣,٨١٢
	ئەفریقیا		
١		سیرالیۆن	٧١،٧٤٠
٢		تۆگۆ	٥٦.٧٨٥
٣		گینیابیساو	٣٦,١٢٥
٤		لیسۆتۆ	٣٠,٣٥٥
٥		گینیای ئیستیوائی	٢٨,٠٥١

٦		بۆرۆندی	٢٧,٨٣٤
٧		رواندا	٢٦,٣٣٨
٨		جیبۆتی	٢٣,٢٠٠
٩		سوازیلاند	١٧,٣٦٤
١٠		گامبیا	١١,٢٩٥
	ئـــــەمریکای		
١	باکور	پەنەما	٧٧,٠٨٢
٢		کۆستاریکا	٥١,١٠٠
٣		دۆمینکان	٤٨,٧٣٤
٤		هاییتی	٢٧,٧٥٠
٥		هندۆراس	٢٢,٩٦٥
٦		سلڤادۆر	٢١,٠٤١
٧		دورگەکانی بەهاماس	١٣,٩٣٥
٨		جامایکا	١٠,٩٩١

1- Der Weltatlas 2000, Neef Und Stumme, Wittengen, Germany.

٢-لەدانانی ئەم پاشکۆیەدا ناوی ئەو وڵاتانە فەرامۆشکراوە کە روپێوەکەیان دەهەزار کیلۆمەتری چوارگۆشەو بەرەو خوارترە.

سوپاس و پێزانین

سوپاس و پێزانینم بۆ ئەم بەڕێزانە کە هەریەکە بەجۆرێک و شێوەیەک هاوکاریان کردووم بۆ نووسینی ئەم کتێبە.

ئەندازیار/ سەروەر ئەنوەر، دیاری تاریق، بەهار مەحمود، حسێن محەمەد عەزیز، نەوزاد عەزیز، وریا عەبدوڵڵا، ئاوێزە غەریب، کۆزاد محەمەد، ئەردەڵان سەعید، محەمەد قەرەداغی (هاوڕێ سوارە)، بەرهەم عەلی، جەزا تالیب، کەریم گەرمیانی و نەهرۆ هەیبی.

ئەو کتێبو بلاوکراوانەی وەزارەتی رۆشنبیری لە ساڵی ١٩٩٩ دا چاپی کردوون و هاوکاری کردوون

ژ	ناوی کتێب	ناوی خاوەن کتێب	جۆری کتێب	جۆری چاپ
١	سێدارەکانی بەهەشت	قوبادی جەلی زادە	هۆنراوە	چاپکردن
٢	کورژنی خوێن	غەفور ساڵح	رۆمان	چاپکردن
٣	مەرگی سوشاب	عەلی کەریم	شانۆیی	چاپکردن
٤	بەسەرهاتی کەڵەپیاوێك	وەرگێڕانی حسین عوسمان نێرگزەجاری	رۆمان	چاپکردن
٥	مێژووی هۆزی جاف	حەسەن فەهمی جاف	مێژوویی	چاپکردن
٦	ژوورەکەی دەلیا	ئاکۆ کەریم مەعروف	کورتە چیرۆك	چاپکردن
٧	سەرەتایەکی زمان ناسی	میدیا	زمانەوانی	چاپکردن
٨	بیبلۆگرافیای کورد وکوردستان	ئەکرەم قەرەداخی	رۆژنامەگەری	چاپکردن
٩	کورد	و . د. عیزەدین مستەفا رەسول	مێژوویی	چاپکردن
١٠	نامیلکەی چالاکیەکانی وەزارەتی رۆشنبیری بۆ ساڵی ١٩٩٩	ئامادەکردنی فەرید زامدار	رۆژنامەگەری	چاپکردن
١١	حەپسەخانی نەقیب	پەخشان جەلال حەفید	مێژوویی	چاپکردن
١٢	وتنەوەی بیرکاری پۆلی یەکەم و دووەمی سەرەتایی	عەلی ئەحمەد	زانستی پەروەردەیی	چاپکردن
١٣	ئینسکلۆپیدیای کیمیا	جەمال عەبدول	زانستی	چاپکردن
١٤	کورتەجوگرافیای کوردستان	کەریم زەند	جوگرافیا	چاپکردن
١٥	دەفرە فڕیوەکان چۆن لەکوێوە هاتوون	ساڵح محەمەد	زانستی	چاپکردن
١٦	مردووەکان بنێژن	و.یاسین بەرزنجی	شانۆگەری	چاپکردن
١٧	میرزا مارف	ئومێد ئاشنا	ژیان و بەرهەمەکانی	چاپکردن
١٨	هاواری دڵ	بوار نورەدین	مەزهەبی خالقی	چاپکردن
١٩	بابەتەکانی پەروەردەی نوێ	فواد قەرەداخی	پەروەردەیی	هاوکاری
٢٠	وێنەکەی خوشکت	رۆوف حسن	کورتە چیرۆك	چاپ کردن
٢١	کلوە بەفرەکانی خۆر	هوشیار بەرزنجی	هۆنراوە	یارمەتی
٢٢	گوناهەکانی بەفرو سێبەر	محەمەد کاکە رەش	هۆنراوە	چاپ کردن
٢٣	گوێڕایەڵی بۆ ئامۆژگاریەکانی دایەو بابە	و. حەسەن عبدالکریم خانەی منداڵان	چیرۆکی منداڵان	چاپ کردن

		ب.گ.رۆشنبیری و هونەر		
٢٤	گوێ درێژ و پاشا	و.لەتیف هەڵمەت خانەی منداڵان ب.گ.رۆشنبیری و هونەر	چیرۆکی منداڵان	چاپ کردن
٢٥	جوان وچۆلەکەکان	و.نوری سەعید قادر خانەی منداڵان ب.گ.رۆشنبیری و هونەر	چیرۆکی‌منداڵان	چاپ کردن
٢٦	گێژاوی پۆڵەندە	و.بورهان قانع	مێژوویی	چاپکردن
٢٧	گۆڤاری دایەلۆگ	ژمارە(٤) ی گۆڤار	رۆژنامەگەری	هاوکاری
٢٨	گۆڤاری شانۆ	ژمارە(٩) ی گۆڤار	رۆژنامەگەری	هاوکاری
٢٩	گۆڤاری ئاران	گۆڤار	رۆژنامەگەری	هاوکاری
٣٠	دیاریەک بۆ یادی سەدویەک ساڵەی رۆژنامەگەری کورد	ئامادەکردنی ئومێد ئاشنا	رۆژنامەگەری	هاوکاری
٣١	کۆمەڵزانی‌و کورد	فۆاد گاهر صادق	کۆمەڵایەتی	چاپکردن
٣٢	باخچە رەژوەکانی حەقیقەت	شازین هێرش	هۆنراوە	چاپکردن
٣٣	ئاوییەر	صدیق بۆرەکەیی	هۆنراوە	چاپکردن
٣٤	هەناسەیەک لە تەنهاییدا	بەناز کوێستانی	پەخشان	چاپکردن
٣٥	دیوانی رەمزي مەلا مارف	رەمزي مەلا مارف	هۆنراوە	چاپکردن
٣٦	حەپسەخانی نەقیب لە ئاوێنەی مێژوودا	رۆوف عیمان	مێژوویی	چاپکردن
٣٧	چارە نووس	صابرگرد عازەبانی	رۆمان	چاپکردن
٣٨	مدن کوردیە قدیمە	مەلا جەمیل رۆژ بەیانی	مێژوویی	چاپکردن
٣٩	خۆزگەکانی بەرد هەڵکەنێک	ئا جمال عارف امین ب . رۆشنبیری وهونەر	چیرۆکی مناڵان	چاپکردن

ئەوکتێب و بڵاوکراوانەی وەزارەتی رۆشنبیری لە ساڵی ٢٠٠٠ دا چاپی کردوون و هاوکاری کردوون

ژ	ناوی کتێب	ناوی خاوەن کتێب	جۆری کتێب	جۆری چاپ
١	منداڵ و شیعر	محمد کەساس	هۆنراوە	چاپکردن
٢	رۆژنامەگەری	و . مجید صالح	رۆژنامەگەری	چاپکردن
٣	ئافرەت لەمۆسیقاو گۆرانی کوردیدا	سەردار خدر حسین	کۆمەڵایەتی	چاپکردن
٤	نۆزدەمیروکورد	ئەحمەد باوەر	مێژوویی	چاپکردن
٥	دەچڵ نێرگز	محمد رحیم رمچان	چیرۆکی منداڵان	چاپکردن
٦	مێژووی کتێبخانەکانی سلێمانی	مارف ناسراو	مێژوویی	چاپکردن
٧	شایەت	و ، ئاشتی عوسمان دانش	شانۆیی	چاپکردن
٨	هەفتەبزانی	و . شێرزاد حسن	رۆژنامەگەری	چاپکردن
٩	چەند گیروگرفت ودیمەنێکی دەروونی	و . جلال خلف ژاڵەیی	زانستی	چاپکردن
١٠	فەرهەنگی زەوی زانی وێنەدار	کمال جلال غریب	فەرهەنگی زانستی	چاپکردن
١١	لەبازنەی شانۆدا	عەلی کەریم	شانۆیی	چاپکردن
١٢	بووژاندنەوەی رۆشنبیری ونەتەوەییی کورد	و صدیق صالح	مێژوویی	چاپکردن
١٣	چەند بابەتێك دەربارەی کەلتووری نەتەوەی کورد	سەلام مەنمی	کەلتوری	چاپکردن
١٤	مەرگی وەنەوشە	یاسین قادر بەرزنجی	چیرۆکی رۆژنامەنووسی	هاوکاری
١٥	زوبدەی عەقیدە	مەولەوی	شیعر	چاپکردن
١٦	گۆڤاری شەهید	بنکەی شەهید رێباز	گۆڤار	هاوکاری
١٧	گۆڤاری پەلکە زێرینە	بنکەی ئەدەبی منالان	گۆڤاری منالان	هاوکاری
١٨	گۆڤاری دیلانێ	منالپارێزی بەریتانی	گۆڤاری منالان	هاوکاری
١٩	خونچە گوڵ	عوسمان هەورامی	شیعری مندالان	چاپکردن
٢٠	سەمای لاولاو	ئەژی گۆران	هۆنراوە	چاپکردن
٢١	گۆرستانی ئەپیکورۆس	هاشم سەراج	هۆنراوە	چاپکردن
٢٢	ماچی باران و خاك سروەو پەیامی کوردایەتی	ئەحمەد هیرانی	هۆنراوە	چاپکردن
٢٣	شۆرشی ئاگری داغ	کاوە بەیات	مێژوویی	چاپکردن
٢٤	ورچی میهرەبان	حسەین ی نەجاتی	چیرۆکی منالان	چاپکردن
٢٥	رێبەندان	تەها ئەحمەد رەسووڵ	رۆمان	چاپکردن

٢٦	قوتابیەکی تەمەڵ	سۆران حەمەد	چیرۆکی منالان	چاپکردن
٢٧	جولەکەکانی کوردستان	ئەحمەد باوەڕ	کۆمەڵایەتی	چاپکردن
٢٨	عندما تتكلم الارقام	الشيخ عطا الطالباني	سیاسی	چاپکردن
٢٩	نەخۆشییە دەروونییەکان‌و دەروون لەشییەکان (سایکۆسۆماتی) یەکان	محەمەد کەریم شەیدا	زانستی	چاپکردن
٣٠	هۆنراوەو چیرۆکی فولکلۆریی کوردەواری	محەمەد حەمە صالح تۆفیق	فولکلۆری	چاپکردن
٣١	رؤي كردية بكلمات عربية	ستران عبدالله	سیاسی	چاپکردن
٣٢	ئەجلیکا	و.جەمال جامی	کورتە چیرۆک	چاپکردن
٣٣	قەفەزی زێڕین	و. یاسین قادر بەرزنجی	چیرۆکی منالان	چاپکردن
٣٤	میهرەجانی مەولەوی	وەزارەتی رۆشنبیری	بابەتەکانی میهرەجان	چاپکردن
٣٥	دەروێشەکان بەدوای راستی‌دا دەگەڕێن	و.مەحمود مەلا عزەت	شانۆگەری	چاپکردن
٣٦	شتە سەیرەکان	و.نوری سەعید قادر	چیرۆکی منالان	چاپکردن
٣٧	گۆڤاری هەزار مێرد	وەزارەتی رۆشنبیری	شوێنەوار	چاپکردن
٣٨	پەیامبەرو کلاو	و. خەبات عمر	شانۆگەری	چاپکردن
٣٩	گۆڤاری ئاران		گۆڤار	هاوکاری
٤٠	رۆژنامەی بەدرخان		رۆژنامە	هاوکاری
٤١	گریانی گوڵە غەریبەکانی دۆزەخ	جوان هیدایەت فارس	کورتە چیرۆک	چاپکردن

ئەوکتێب و بڵاوکراوانەی وەزارەتی رۆشنبیری لە ساڵی ٢٠٠١ دا چاپی کردوون و هاوکاری کردوون

ژ	ناوی کتێب	ناوی خاوەن کتێب	جۆری کتێب	جۆری چاپ
١	گوڵ فرۆش	حەمزا عەلی ئەمین	چیرۆکی منالان	چاپ

K. Abdullah

The Foundation Theories of the Militarian Geography in South of Kurdistan

لە بڵاوكراوەكانی وەزارەتی رۆشنبیری 2001

نرخی (٢٥) دینارە